

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

КУЗЬМЕНКО РАЇСА ІВАНІВНА

Примірник № _____

УДК 128.5:111]:[316.647.5+316.346.2](043.3)

**Толерантність в людському бутті:
екзистенціальні та гендерні виміри**
033 – філософія

Подається на здобуття наукового ступеня
Доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і
текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Р. І. Кузьменко

Науковий керівник: **Крилова Світлана Анатоліївна**,
доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри культурології та
філософської антропології

Київ – 2020

АНОТАЦІЯ

Кузьменко Р.І. Толерантність в людському бутті: екзистенціальні та гендерні виміри. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 033 – філософія. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2020.

Зміст анотації

Дисертація присвячена аналізу феномена толерантності в людському бутті. Використання таких методів, як герменевтичний та компаративістський, надало можливість проаналізувати концепції феномена толерантності, тенденції його розуміння та інтерпретації. Діалектичний метод, який набуває особливої актуалізації у періоди трансформацій в глобалізованому світі, сприяв досягненню активного характеру толерантності в контексті розуміння Іншого, діалогу суб'єктів, гендерного партнерства, співробітництва, співтворчості в освіті та науці в процесі вивчення іноземних мов.

На основі застосування проекту сучасної філософської методології – метаантропології Н. Хамітова, який розвиває ідеї пізнього М. Шелера, досліджено прояви толерантності в буденному, граничному, метаграничному вимірах людського буття. Робиться висновок, що в буденному бутті людина проявляє толерантність, щоб сподобатись тим, від кого вона залежить. Вона поводить себе безпринципно, зовсім по-іншому реагує на зауваження керівників, ніж на зауваження рівних собі за положенням, витримує неприємну для неї поведінку іншої людини, навіть може миритися з грубим, образливим ставленням до себе, йде на поступки та компроміси заради отримання матеріальної вигоди в майбутньому. Усе це не є справжньою толерантністю, а лише її симуляцією. У даному випадку толерантність є псевдотолерантністю, що проявляється як пасивна смиренність, терпіння, стриманість, покірність іншому чи корисливість, лицемірство.

Проаналізовано, що в граничному вимірі буття людини специфіка толерантності зумовлюється волею до влади та егоцентричного пізнання і творчості. У цьому вимірі буття одна людина намагається домінувати над іншою, нав'язувати їй власний світогляд. Толерантність є нещирою, і проявляється тільки заради прагматичних цілей для одержання виключно свого блага.

У метаграничному бутті людини толерантність базується на щирості та повазі до Іншого, а тому породжує істинне гендерне партнерство в стосунках, що зумовлює безкорисливість, «красу стосунків з людьми» (С. Крилова), піднімає їх на рівень доброзичливості й співтворчості. Толерантність стає цілісним та зрілим проявом особистості, способом життя.

Вперше досліджено прояви гендерного партнерства в буденному, граничному і метаграничному вимірах людського буття та виявлено, що у кожному з цих вимірів толерантність має особливості прояву, і є необхідною умовою успішності їхнього партнерства. Якщо доброзичливе ставлення між партнерами буде взаємним, а толерантність проявлятиметься не лише на словах, а в діях та стосунках, партнерство буде конструктивним. Для досягнення критеріїв плідності толерантності в гендерному партнерстві в його екзистенціальних проявах, важливим видався запропонований Н. Хамітовим та С. Криловою андрогін-аналіз – метод, у межах якого буття особистості розглядається як духовно-душевна цілісність. Такий підхід дозволив усвідомити, що толерантність у найвищих своїх проявах здатна актуалізувати не лише душевність, але й духовність та є важливим проявом цілісності особистості, що породжує справжню толерантність.

У демократичному суспільстві гендерне партнерство, яке базується на толерантному ставленні до партнера протилежної статі, постає не лише теоретичним, а й практичним корелятом особистісної й суспільної взаємодії. Відносини з представником протилежної статі будуються на основі поваги до особистості Іншого та розумінні того, що існують відмінності між жінкою і чоловіком на психологічному й екзистенціальному рівнях. Іноді жінка може

бути більш маскулінною, ніж чоловік, а чоловік може в деяких випадках проявляти більшу душевність, сентиментальність. І це повинно тільки розвивати, доповнювати їхні стосунки, приносити взаємну користь та задоволення від партнерства.

Для дослідження зв'язку феноменів толерантності та любові в процесі екзистенціальної взаємодії особистостей виявився значущим гуманістичний психоаналіз Е. Фромма, зокрема щодо типів любові в бутті сучасної людини. Використання підходу Е. Фромма дає можливість співвіднести виміри любові й толерантності й усвідомити, що в умовах сучасного глобалізованого світу прагнення до взаєморозуміння та любові стає засобом збереження цілісності й гідності особистості.

Толерантність і любов є основою, на якій будуються людські відносини, вони зближують та об'єднують людей. Це моральні якості, якими наділений Homo Sapiens для вираження свого ставлення до ближнього з метою успішної взаємодії. Любов – це гармонійне об'єднання з Іншим у красі відносин. Толерантність є запорукою сімейних стосунків, запобігає виникненню непорозумінь та конфліктів, зберігає подружні пари. У контексті аналізу прояву толерантності в сім'ї доцільним виявився розгляд відносин у різних сімейних типах, крайнощі яких представляють патріархальний і партнерський.

З'ясовано, що толерантність тією чи іншою мірою присутня у кожній із згаданих сімей. Проте прояви її різні. Так, у патріархальній сім'ї відносини будуються на субординації, домінуванні чоловіка, тому толерантність не є щирою і проявляється, передусім, жінкою заради її самозбереження. Партнерська сім'я – це сім'я, у якій відносини будуються на рівності, розумінні Іншого, як себе. Кожен однаково усвідомлює відповідальність як за свою долю, так і долю Іншого. Толерантність є основою сімейного добробуту.

Сім'я дає появу, народження нового життя, виховання та становлення особистості. Саме в ній формуються та розвиваються всі моральні якості, з

якими доводиться жити. У сім'ї дитина робить перші кроки назустріч Іншому, отримує перший життєвий досвід і навчається як правильно діяти в різних ситуаціях. Толерантність не є відокремленою, вона стає сумарністю всіх позитивних характеристик, які вдалось батькам прищепити дитині, та стає в нагоді в усіх життєвих ситуаціях.

Досліджено, що поява терміну «толерантність» у різних мовах пов'язана з певним періодом розвитку суспільства, і в кожній мові він тлумачиться по-різному. Кожна мова, як універсальний інструмент вираження, має свій варіант відчуття та означення феномену толерантності. Інтерпретація поняття толерантності достатньо багатоманітна. Воно включає: терпіння, стриманість, вміння поважати та прислухатися до чужої думки, бути поблажливим до вчинків інших людей, здатність визнавати право на відмінність від власних ідей чи помислів. Це ставлення до Іншого, на основі якого людина визнає, що кожен може думати, говорити і жити по-своєму.

Толерантність розглянуто як загальнолюдську цінність, здатність сприймати людину такою, якою вона є, спроможну на конструктивну взаємодію з Іншим, на основі рівності, поваги до неї як до особистості, розуміння, відвертості, доброзичливості та бажання діяти разом.

Доведено, що толерантне ставлення необхідне на всіх рівнях людського буття й у всіх сферах спільної дії людини: спілкуванні, співробітництві, співтворчості. Конструктивна спільна дія – це співпраця з Іншим: обмін інформацією, поглядами, думками, досвідом у процесі досягнення поставленої спільної мети на толерантній основі. Тільки завдяки толерантному ставленню до Іншого можливо пройти шлях від просто спілкування до співтворчості.

Обґрунтовано, що толерантність є одним з ключових принципів ефективності розвитку як освітньої і наукової сфери в цілому, так і творчої активності конкретного суб'єкта освітньої і наукової діяльності. Від проявів толерантності або інтолерантності до думки Іншого залежить прогрес у різних галузях освіти і науки та розвиток демократичних відносин у

суспільстві. Толерантне ставлення до Іншого сприяє досягненню позитивних результатів у спільній діяльності, приносить успіх, спонукає до знаходження нових форм спілкування, розширення контактів у галузі освіти та науки між науковцями в світі та встановлення партнерських відносин.

Виявлено, що толерантність у науці та освітньому процесі – це повага та розуміння, доброзичливе ставлення до Іншого, це рівність у висловлюванні думок, ідей та поглядів, це знаходження спільних ідей для досягнення поставленої мети. Наукова дискусія, спрямована на досягнення продуктивного результату, має базуватись на засадах плюралізму і демократизму. Формування таких критеріїв наукової діяльності розпочинається ще в період античності. При цьому результативне обговорення наукової проблематики неможливе без подолання догматизації знання і спроб насадження абсолютної істини. У свою чергу, сприйняття або заперечення конкретної ідеї, концепції, теорії має відбуватися на основі логічних аргументів та переконання, а не примусу чи нав'язування. Водночас саме здатність до плюралізму й подолання догматизму в мисленні стала основою для закріплення за науковцями статусу єдиної компетентнісної групи, здатної вирішувати проблеми у конкретній галузі наукового знання.

Принципова можливість виявлення толерантності саме в науковій сфері пояснюється не тільки повагою до думки Іншого в науковій дискусії, а й теоретичністю самої дискусії та її відірваністю від життєвого простору конфліктів. Натомість у сфері міжрелігійних дискусій неможлива принципова нейтралізація конфліктів через безпосередню релевантність істин віри. Однак і в науковій сфері рівень толерантності стає значно нижчим тоді, коли дослідницька діяльність (як-от, у випадку досліджень стовбурових клітин, досліджень ембріонів) стосується сфери релігійних і моральних принципів.

Обґрунтовано, що толерантність є основою для успішного освітнього процесу, головною метою якого є розвиток «4 К компетенцій»: формування критичного мислення, розвиток креативних здібностей, вміння вести

комунікацію та здатність до командної праці кожної особистості. Володіння цими компетенціями, вміння спілкуватись з Іншим, налагоджувати та підтримувати контакти є необхідною умовою сьогодення. Володіння іноземною мовою є вимогою часу, що надає можливості особистості не розгубитись в майбутньому та набути свободи, як внутрішньої, так і зовнішньої.

Знання іноземної мови є необхідною умовою у подоланні відстані між народами світу. Світ глобалізується, дає нам змогу зустрічі з Іншим, який має свою культуру та традиції, спілкується іншою мовою. Мова виступає знаряддям пізнання традицій, звичаїв Іншого. Тільки знаючи та розуміючи мову Іншого, людина зможе пізнати його, його ментальність, особливості життя. Виникає реальна потреба у володінні іноземною мовою, яка дозволяє обмінюватись інформацією, знаннями та спонукає до співпраці з Іншим, стимулює розвиватися та реалізовувати свій творчий потенціал. Толерантність під час вивчення іноземної мови допомагає любити мову Іншого, але не зраджувати рідній, дає можливість зрозуміти, що не існує поняття «чужа мова», а є мова, яка відрізняється звучанням, і яка заслуговує ввічливого ставлення, як до носія цієї мови, так і до самої мови.

Толерантність – це необхідна та незамінна для кожної людини чеснота, яка сприяє розумінню та зближує з Іншим на всіх екзистенціальних рівнях людського буття.

Ключові слова: толерантність, буття людини, освіта, наука, мова, екзистенціальні виміри, гендерні виміри, гендерне партнерство, любов, сім'я, співтворчість.

ABSTRACT

Kuzmenko R. I. Tolerance in Human Existence: Existential and Gender Dimensions. – Qualifying Academic Paper. Manuscript.

Thesis for the degree of higher education of Doctor of Philosophy, Specialty 033 Philosophy. – National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, 2020.

Abstract content

This thesis is dedicated to the analysis of the phenomenon of tolerance in human existence. To achieve the goal and solve the tasks in the academic paper hermeneutic and comparative approaches were used. These methods made it possible to analyze the concepts of the phenomenon of tolerance, tendencies of its comprehension and interpretation. The use of the dialectical method, which is becoming very popular in periods of transformation in a globalized world, has made it possible to understand the active nature of tolerance in the context of understanding the Other, dialogue, gender partnership, cooperation, co-creation.

On the basis of the application of modern philosophical methodology, which develops the ideas of the late M. Scheler - metaanthropology - the manifestations of tolerance on the ordinary, frontier, meta-frontier dimensions of human existence have been studied. It has been concluded that in the ordinary dimension of human existence, man shows tolerance to please those on whom he depends, behaves unscrupulously, restrainedly, reacts completely differently to the remarks of leaders, than to the remarks of peers, withstands unpleasant behavior of another person, can even put up with a rude, abusive attitude towards himself, makes progress, and compromises to get his / her goals. So, we can not call this real tolerance, because it is only its simulation. In this case, tolerance is pseudo-tolerance, which manifests itself as passive humility, patience, restraint, obedience to others or selfishness.

It has been analyzed that in the frontier dimension of human existence, man shows tolerance as the technology of manipulation. In this dimension of existence,

one person tries to dominate another, to force his/ her own opinions. Tolerance is insincere and manifests itself only for pragmatic purposes in order to obtain only one's own good.

Only in the meta-frontier human existence of man tolerance is based on sincerity and respect for the freedom of the Other, and therefore becomes a real openness in relationships, which determines selflessness, the beauty of relationships with people, raises them to a higher level, respect and friendliness. So, only a mature and holistic personality can manifestate real tolerance.

For the first time, the manifestations of gender partnership in the everyday, borderline and meta-border dimensions of human existence were studied, and it was found that in each of these dimensions tolerance has its own peculiarities, and it is a necessary condition for their partnership success. If a friendly attitude towards the partner is reciprocal, and tolerance is manifested in actions and relations towards the Other, the partnership will be successful. To understand the criteria of the fruitfulness of tolerance in gender partnership in its existential manifestations, the androgyn analysis proposed by N. Khamitov and S. Krylova proved to be important as a method within which the existence of the individual is considered as spiritual and soulful integrity. This made it possible to realize that tolerance in its highest manifestations is able to actualize not only soulfulness but also spirituality and is an important manifestation of the integrity of the personality, it gives birth to true tolerance.

Speaking about gender partnership in a democratic society, we can state that it is based on a tolerant attitude towards the Other, and it is a not only theoretical but also practical correlative of personal and social interaction Relationships are built on respect for the other's personality and understanding that there are differences between a woman and a man on the psychological and existential levels. Sometimes a woman can be more masculine than a man, and a man can in some cases show more sincerity, sentimentality. And it should only help, complement their relationship and bring mutual benefits, and satisfaction from the partnership.

To study the connection between the phenomena of tolerance and love in the process of existential interaction of individuals, E. Fromm's humanistic psychoanalysis proved to be significant, in particular, regarding the types of love in the existence of modern man. Using E. Fromm's approach makes it possible to correlate the dimensions of love and tolerance in the existence of modern man and realize that in today's globalized world, the desire for mutual understanding and love becomes a means of preserving the integrity and dignity of the personality.

Tolerance and love are the foundation on which human relationships are built, they bring people together and unite them. These are the moral qualities that Homo Sapiens has for expressing his/ her attitude to his/ her neighbor for successful interaction. Love is a harmonious union with the Other in the beauty of the relationship. Tolerance is the key to family relationships, that prevents misunderstandings and conflicts, keeps married couples. In the context of the analysis of the manifestation of tolerance in the family, it was expedient to consider the relationships in different family types, the extremes of which are patriarchal and partnership.

Tolerance has been found to be more or less present in each type of these families. However, its manifestations are different. So, in a patriarchal family, relationships were based on the subordination, the dominance of the husband, and tolerance was manifested primarily by women for the sake of its preservation, it was not sincere.

A partner family – is a family in which relationships are built on equality, understanding the Other as oneself. Everyone is equally aware of the responsibility for their own destiny and the destiny of the Other. Tolerance is the foundation of family well-being.

The family gives birth, new life, upbringing and personality development. All the moral qualities with which man has to live are formed and developed in it. In the family the child takes the first steps to meet the Other, gets the first life experience, observation and learns how to act properly in different situations. Tolerance is not isolated, it becomes the sum of all the positive characteristics that

parents have managed to implant in the child, and becomes an opportunity in all life situations.

It has been studied that the introduction of the term “tolerance” in different languages is associated with a certain period of development of society, and in each language it is interpreted differently. Each language, being a universal tool of expression, has its own version of the feeling and definition of the phenomenon of tolerance. The interpretation of the concept of tolerance is quite diverse. It includes: patience, restraint, the ability to respect and listen to other people's opinions, to be lenient with other people's actions, the ability to recognize differences from one's own ideas or thoughts, and the attitude to the Other, based on which one recognizes that others may think or act differently.

Tolerance is considered as a universal value, the ability to perceive a person as he/ she is, capable of constructive interaction with the Other, based on equality, respect for the individuality, understanding, openness, friendliness, and desire to act together.

It has been proved that a tolerant attitude is necessary at all levels of human existence and in all spheres of joint human action: communication, cooperation, co-creation. Constructive joint action – is cooperation with the Other – the exchange of information, views, opinions, experiences in the process of achieving a common goal on a tolerant basis. Only through a tolerant attitude towards the Other is it possible to go from simple communication to co-creation.

It is substantiated that tolerance is one of the key principles of effective development of both the educational and scientific sphere in general, and the creative initiative of a particular subject of educational and scientific activities. Progress in various fields of education and science, and the development of democratic relations in society depend on the manifestations of tolerance, or intolerance to the opinion of the Other. A tolerant attitude to the Other contributes to the achievement of positive results in joint activities, brings success, encourages finding new forms of communication, expanding contacts in the field of education, and science between scientists in the world and establishing partnerships.

Tolerance in science, and the educational process is considered as respect, and understanding, a friendly attitude to the Other, it is equality in the expression of thoughts, ideas and views, it is finding common ideas to achieve the goal. Scientific discussion, aimed at achieving a productive result, should be based on the principles of pluralism and democracy, the formation of which as criteria for scientific activity began in antiquity. Thus, effective discussion of scientific problems is impossible without overcoming dogmatization of knowledge, and attempts of planting of the absolute truth. In turn, the perception or denial of a particular idea, concept, theory should be based on logical arguments and beliefs, not coercion or imposition. At the same time, the ability to pluralism and overcoming dogmatism in thinking became the basis for securing for scientists the status of a single competence group capable of solving problems in a particular field of scientific knowledge.

The fundamental possibility of manifesting tolerance in the scientific sphere is explained not only by respect for the opinion of the Other in scientific discussion, but also by the theoretical nature of the discussion itself, and its detachment from the living space of conflicts. Instead, in the sphere of interreligious discussions, it is impossible to neutralize conflicts in principle due to the direct relevance of the truths of the faith. However, in the scientific field, the level of tolerance becomes much lower when research activities (such as in the case of stem cell research, embryo research) touch on the field of religious and moral principles.

It is proved that tolerance is essential for a successful educational process, the main purpose of which is the development of the following 4 competencies: the formation of critical thinking, development of creative abilities, communication skills and the ability to cooperate. Being competent at mentioned above skills, the ability to communicate with the Other, to establish, and maintain contacts is a necessary condition of today. Mastering a foreign language is a requirement of the time, which will allow the individual not to get lost in the future, and gain freedom, both internal and external.

Knowledge of a foreign language is a necessary condition for overcoming the distance between the peoples in the world. The world is globalizing, gives opportunities to meet the Other, who has his/ her own culture and traditions, speaks another language. Language is an instrument of getting acquainted with the traditions and customs of the Other. Only having a command of a language of the Other, a person will be able to know his/ her mentality, the peculiarities of life. There is a real need to know a foreign language, which provides opportunities to exchange information, knowledge, and encourages cooperation with others, develops, and realizes creative potential. While learning a foreign language tolerance helps to love the language of the Other, not to betray the native one, makes it possible to understand that there is no such concept as a “foreign language”, but there is a language that sounds different that deserves respect, both to the native speaker and to his/ her language.

Tolerance is a necessary and indispensable virtue for every person, which promotes understanding and rapprochement with the Other on all existential levels of human existence.

Keywords: tolerance, human existence, education, science, language, existential dimensions, gender dimensions, gender partnership, love, family, co-creation.

Список публікацій здобувача

Основні теоретичні положення і висновки дослідження відображено в наукових публікаціях:

1. Кузьменко Р. Діалектика толерантності та любові в людському бутті. *Гілея: науковий вісник*. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич; НПУ імені М. П. Драгомнова, ВГО Українська академія наук. Київ: Гілея, 2017. Вип. 123 (№ 7). С. 200–203.

2. Кузьменко Р. Толерантність: етимологія і семантика. *Гілея: науковий вісник*. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич; НПУ імені М. П. Драгомнова, ВГО Українська академія наук. Київ: Гілея, 2018. Вип. 128 (№ 1). С. 223–227.

3. Кузьменко Р. Кореляція феноменів толерантності і любові в людському бутті. *Nauki Społeczno-Humanistyczne. Polsko-ukraińskie czasopismo naukowe*. 2018. № 02 (18). URL: https://sp-sciences.io.ua/s2624535/kuzmenko_raisa_2018_.correlation_of_the_phenomena_love_and_tolerance_in_human_being_social_and_human_sciences_polish-ukrainian_scientific_journal_01_17

4. Кузьменко Р. Толерантність як основа спільної дії в бутті людини. *Вісник Національного авіаційного університету*. Філософія. Культурологія. Збірник наукових праць. Київ: НАУ, 2019. Вип. 1(№ 29). С. 93–98.

5. Кузьменко Р. Толерантність під час вивчення іноземної мови: філософсько-антропологічний та культурологічний аспекти. *Nauki Społeczno-Humanistyczne. Polsko-ukraińskie czasopismo naukowe*. 2019. №02 (19).

URL: https://sp-sciences.io.ua/s2650841/kuzmenko_raisa_2019_.tolerance_during_the_study_of_a_foreign_language_philosophical-anthropological_and_cultural_aspects_social_and_human_sciences_polish-ukrainian_scientific_journal_02_22

6. Kuzmenko R. I. Tolerance as Basis of Education. *Research Journal of Education, Psychology and Educational Sciences*. 2020. 1. (№ 1) P. 9–12. URL: <http://rjepss.ro/index.php/rjepss>

Опубліковані праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Кузьменко Р. Феномен толерантності як мистецтво життя. *Філософська антропологія, психоаналіз і арт-терапія: перспективність взаємодії підхід філософської антропології як метаантропології*: зб. наук. праць III Міжнародної науково-практичної конференції, 30–31 березня 2016 р. ; за ред. Н. В. Хамітова. Київ: Інтерсервіс, 2016. С. 167–169.

2. Кузьменко Р. Толерантність як основа співробітництва в майбутньому глобалізованому світі. *Глобалізований світ: випробування людського буття*: зб. матеріалів Міжнародної науково-теоретичної конференції, 6–7 жовтня 2017 р. Житомир: Євєнюк О. О., 2017. С. 125–127.

3. Кузьменко Р. Феномен толерантності в освітньому процесі. *Нові концепції викладання у світлі інноваційних досягнень європейської дидактики вищої школи*: зб. наук. праць Міжнародної науково-методичної конференції, 30–31 жовтня 2017 р. Київ: Вид-во імені М. П. Драгоманова, 2017. С. 35–37.

4. Кузьменко Р. Проблема толерантності в контексті спільноті. *Актуальні проблеми сучасної філософії та науки: виклики сьогодення*: зб. наук. праць IV Міжвузівської науково-теоретичної конференції молодих науковців, 4 грудня 2018 р. Житомир: ЖДУ імені Івана Франка, 2018. С. 38–39

5. Кузьменко Р. Освіта як царина формування толерантної особистості. *Майбутнє особистості і сім'ї: контексти філософської антропології, психоаналізу, арт-терапії та філософської публіцистики. Підхід філософської антропології як метаантропології*: зб. наук. праць VI Міжнародної наук.-практ. конф., 22–23 травня 2019 р.; за ред. Н. В. Хамітова. Київ: КНТ, 2019. С. 200–205.

6. Кузьменко Р. Феномен толерантності як консолідуєчий фактор в людських відносинах. *Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету*. Матеріали звітної науково-практичної конференції викладачів, докторантів та аспірантів факультету філософії та суспільствознавства, 13–17 травня 2019 р. Київ: Вид-во імені М. П. Драгоманова, 2019. С. 66–68.

7. Kuzmenko R. Tolerance as an Alternative to Egoism, Altruism and Narcissism. *Людина. Екзистенція. Культура. Підхід філософської антропології як метаантропології*: зб. наук. Праць III та IV Всеукраїнських наук.-практ. конф.; за ред. Н. В. Хамітова, С. А. Крилової. Київ: КНТ, 2020. С. 276 – 279.

8. Kuzmenko R. The Role of Tolerance and Social Skills for a Man in a Modern World. *Соціально-етичні та деонтологічні проблеми сучасної медицини (немедичні проблеми в медицині)*: зб. Матеріалів I Всеукраїнської науково-практичної конференції, 20–21 лютого 2020 р. ; Запоріжжя: ЗДМУ, 2020. С. 65–67.

9. Кузьменко Р. Роль толерантності в науковій сфері. *Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету*. Матеріали звітної науково-практичної конференції викладачів, докторантів та аспірантів факультету філософії та суспільствознавства, 20–21 травня 2020 р. Київ: Вид-во імені М. П. Драгоманова, 2020. С. 51–53.

ЗМІСТ

ВСТУП

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Визначення основних понять дослідження і вибір методології 27

1.2. Феномен толерантності в історії філософії.....40

Висновки до першого розділу.....68

РОЗДІЛ 2. ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНІ ТА ГЕНДЕРНІ ВИМІРИ ТОЛЕРАНТНОСТІ: ОСНОВИ

2.1. Феномен гендеру та гендерна толерантність: екзистенціальні
виміри.....72

2.2. Діалектика толерантності та любові в бутті людини 79

2.3. Толерантність в сім'ї.....90

2.4. Толерантність як основа спільної дії 104

Висновки до другого розділу.....115

РОЗДІЛ 3. ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНІ Й СОЦІОКУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ ТОЛЕРАНТНОСТІ В ОСВІТНЬОМУ ТА НАУКОВОМУ ПРОСТОРАХ

3.1. Толерантність як основа освіти 120

3.2. Прояви толерантності в процесі вивчення іноземної
мови.....127

3.3. Толерантність у науковій сфері: екзистенціальна і соціокультурна
специфіка 141

Висновки до третього розділу.....162

ВИСНОВКИ.....167

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ДОДАТОК А

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Людство вступило в нову епоху, яка супроводжується великими змінами в усіх сферах його життя: політичній, економічній, духовно-культурній. Розширюється міжнародне співробітництво, розвиток інформаційних технологій досягає ще вищого рівня, посилюється роль транснаціональних корпорацій. Сучасний світ став глобалізованим, що означає цивілізаційне різноманіття, мультикультурність і призводить до напруження у відносинах особистостей і народів. На основі цього відбувається трансформація та переосмислення ставлення до традиційних цінностей, норм, правил, переконань, поглядів та людського буття в цілому. У зв'язку з цим у суспільстві виникають непорозуміння, неприйняття інших, що породжує ксенофобію та міжособистісні конфлікти. Усе це спонукає звернутися до феномену толерантності.

Актуальність проблеми зумовлена тим, що нове тисячоліття створило умови для послаблення кордонів між державами, що призвело до посилення взаємозалежності людства, виникнення економічних, етнічних, релігійних проблем на міжнародному рівні.

Специфіка даного трансформаційного періоду полягає не тільки в необхідності корекції принципів, норм поведінки, а й у необхідності корінної зміни нашого ставлення до світу. Постає питання: як пристосуватися у ньому і не тільки вижити, але й зберегти всі людські якості, плідно співпрацювати, вільно розвиватися, займатися спільними творчими справами, відчувати повноту людського існування? Тому людські відносини у світі повинні стояти на першому місці при вирішенні цього питання. І саме толерантні стосунки мають стати стратегією майбутнього.

У зв'язку з вищенаведеним виникає необхідність на перший план ставити принципи, що сприяють збереженню, виживанню та співробітництву людства, вільному його розвитку та гідній реалізації особистості, пропагують ідею поваги до чужих поглядів та позицій, цінностей, традицій та культури,

спонукають до взаєморозуміння та діалогу, сприяють прийняттю взаємовигідних рішень та ведуть до співробітництва і співтворчості. Це все актуалізує феномен толерантності, його суть, роль, яку він відіграє у сучасному людському бутті. Тільки толерантні відносини повинні стати основою організації людської спільноти на всіх рівнях її функціонування, стратегією та тактикою міжнародних відносин, запорукою стабільності та миру у світі.

Аналіз наукової літератури свідчить, що ідея толерантності закладена ще давніми мислителями з часів античності, передусім Сократом, Платоном, Арістотелем, а також Гераклітом, Антифоном, Пірроном, Сенекою.

В епоху Середньовіччя до проблематики толерантності звертались Августин Аврелій, Фома Аквінський, Григорій Богослов, Іван Золотоустий, Ансельм Кентерберійський, П'єр Абеляр, Філон Олександрійський.

За доби Відродження толерантність розглядали такі філософи як С. Кастелліон, Т. Кампанелла, М. Кузанський, Л. Валла, М. Лютер, М. Монтень, Е. Роттердамський. Підходи до проблеми природи толерантності, зустрічаємо у Ф. Бекона, Ф.Вольтера, Д. Локка, Б. Паскаля та ін.

Г. Маркузе пов'язує толерантність з проблемою репресивності і поділяє її на пасивну та активну. Ю. Хабермас розглядає толерантність у контексті комунікативної дії, зазначаючи, що істинна толерантність можлива тільки в демократичному суспільстві.

Теоретично важливими в контексті дослідження толерантності є роботи М. Бахтіна, М. Бердяєва, С. Франка в виявленні проблеми комунікативних засад толерантності. Зокрема, М. Бердяєв розглядав процес духовного спілкування як необхідний для розвитку особистості, вказуючи, що толерантність при цьому проявляється у вигляді люб'язності, поваги, екзистенціально відкритого ставлення до співрозмовника. Особливо важливим це є у процесі освітянської діяльності, у цьому контексті значущими постають методологічні розвідки сучасних українських та іноземних філософів, а саме: В. Андрущенко, К. Боднар, В. Воронкової, Е.

Герасимової, О. Гриви, Т. Жажко, С. Клепка, В. Кременя, В. Муляра, Л. Панченко, Д. Свириденка, В. Стець, С. Терепиция, О. Тягла та ін.

Актуальними є дослідження толерантності в освітніх практиках глобалізованого світу, якими займалися такі автори як В. Андрущенко, В. Кремень, Д. Свириденко, Н. Семенюк та ін.

Екзистенціальним і гендерним передумовам толерантності в контексті руху від самотності до любові, від відчуження до розуміння, партнерства і краси стосунків в життєвих практиках культури присвячені роботи Н. Хамітова, С. Крилової, Л. Гармаш, М. Препотенської, Л. Тарасюк та ін. Феномену любові, яка є важливою екзистенціальною основою толерантності, присвятили спеціальні дослідження В. Жулай та В. Туренко.

Іспанський дослідник Х. Туріньян аналізує толерантність як умову плідної міжкультурної комунікації у контексті виховання, українські автори Л. Компанієць та О. Убейволк також розглядають дану проблематику.

Для нашого дослідження важливими є новітні роботи американських авторів – Е. Лангерека щодо толерантності в ліберальному суспільстві та Е. Дж. Коена, який відстоює принцип толерантності, заснований на концепції свободи як «звільнення від деструкції».

Огляд літератури дозволяє зробити висновок, що хоча проблема толерантності була достатньо повно осмислена у філософській літературі, спеціального комплексного дослідження екзистенціальних та гендерних вимірів цього феномена ще немає. Це й зумовлює необхідність нашої роботи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація написана на кафедрі культурології та філософської антропології факультету філософії та суспільствознавства Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова в контексті науково-дослідницької роботи «Актуальні проблеми філософської антропології», напрям «Дослідження проблем гуманітарних наук», що входять до тематичного плану науково-дослідницьких робіт Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, що був затверджений Вченою радою

університету 28 грудня 2006 року, протокол № 5. Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова 23 лютого 2017 року, протокол № 7.

Мета дослідження – концептуалізація феномена толерантності в бутті людини в контексті екзистенціальних та гендерних вимірів.

Досягнення поставленої мети потребує вирішення таких дослідницьких завдань:

- визначити основні поняття та обґрунтувати методологію дослідження;
- проаналізувати феномен толерантності в історії філософії;
- дослідити гендерну толерантність в екзистенціальних вимірах;
- виявити діалектику толерантності та любові в бутті людини;
- обґрунтувати проблему толерантності в сім'ї;
- розглянути толерантність як основу спільної дії;
- усвідомити толерантність як основу освіти;
- визначити прояв толерантності в процесі вивчення іноземної мови;
- дослідити виявлення толерантності в науковому просторі.

Об'єкт дослідження – толерантність в людському бутті.

Предмет дослідження – екзистенціальні та гендерні виміри толерантності.

Теоретико-методологічна основа дослідження.

У дисертаційній роботі застосування герменевтичного та компаративістського методів сприяло можливості проаналізувати концепції феномена толерантності, тенденції його розуміння та інтерпретації. Використання діалектичного методу дало можливість досягнути суперечливий характер толерантності в контексті розуміння Іншого, діалогу суб'єктів, гендерного партнерства, співробітництва, співтворчості.

Для дослідження зв'язку феноменів толерантності та любові в процесі екзистенціальної взаємодії особистостей евристично цінним є гуманістичний психоаналіз Е. Фромма, зокрема щодо типів любові в бутті сучасної людини. Використання підходу Е. Фромма дало можливість співвіднести виміри

любові й толерантності в бутті сучасної людини й усвідомити, що в умовах сучасного глобалізованого світу прагнення до взаєморозуміння та любові стає засобом збереження цілісності та гідності особистості.

Евристично продуктивним став проєкт метаантропології Н. Хамітова як філософії буденного, граничного та метаграничного вимірів буття людини, що дозволило здійснити аналіз екзистенціальних та гендерних особливостей феномена толерантності в цих вимірах. Для досягнення критеріїв плідності толерантності в гендерному партнерстві в його екзистенціальних проявах важливим видався запропонований Н. Хамітовим та С. Криловою андрогін-аналіз як метод, у межах якого буття особистості розглядається як духовно-душевна цілісність. Це дало можливість усвідомити, що толерантність у найвищих своїх проявах здатна актуалізувати не лише душевність, але й духовність та є важливим проявом цілісності особистості.

Наукова новизна результатів, які були одержані під час дисертаційного дослідження полягає у тому, що в координатах проєкту метаантропології виявлено специфіку толерантності в буденному, граничному, метаграничному екзистенціальних вимірах людського буття в процесі реалізації гендерного партнерства, а також здійснення партнерських відносин в освіті та науці.

Новизна дослідження конкретизується в таких положеннях, які виносяться на захист:

Вперше:

- доведено, що в буденному вимірі людського буття людина проявляє толерантність, щоб сподобатись тим, від кого вона залежить; поводить себе безпринципно, стримано, зовсім по-іншому реагує на зауваження керівних осіб, ніж на зауваження рівних собі за положенням. Усе це не є справжньою толерантністю, а лише її симуляцією. У процесі реалізації гендерного партнерства толерантність часто постає псевдотолерантністю, яка проявляється як підкорення, пасивна смиренність, покірність Іншому чи корисливість. Це значною мірою спотворює саму природу гендерного

партнерства як вільної взаємодії чоловіка та жінки на основі поваги та співтворчості;

- проаналізовано, що в граничному вимірі буття людини специфіка толерантності зумовлюється волею до влади та егоцентричного пізнання і творчості. В цьому вимірі буття одна людина намагається домінувати над іншою, нав'язувати власний світогляд. Толерантність є нещирою і проявляється тільки заради прагматичних цілей для отримання виключно свого блага. Гендерне партнерство в граничному бутті, по суті, стає прихованою чи явною боротьбою за владу та конкуренцією;

- показано, що в метаграничному бутті людини толерантність базується на щирості та повазі до Іншого, а тому породжує істинне гендерне партнерство в стосунках, що зумовлює безкорисливість, піднімає їх на рівень доброзичливості й співтворчості;

- доведено, що конструктивна спільна дія з Іншим на основі толерантного відношення є необхідною умовою розвитку суспільства. Вона є невід'ємною у всіх сферах життя людини: політичній, економічній, освітній, науковій, культурній, сімейній та постає показником розвитку демократії в суспільстві. Справжня спільна дія – це будь-яка конструктивна співучасть з Іншим, що включає в себе обмін інформацією, поглядами, думками, досвідом у процесі досягнення поставленої спільної мети на толерантній основі;

- показано, що тільки завдяки толерантному ставленню до Іншого можливо пройти шлях від просто спілкування до співтворчості – толерантної взаємодії людини з Іншим на основі поєднання їх креативних здібностей з метою утворення нового. Співтворчість є найвищим проявом спільної дії людей у суспільстві, переходом у метаграничне буття людини, у якому толерантність є показником творчих відносин, творчого спілкування, творчої співпраці з Іншим як із співтворцем.

Удосконалені та уточнені такі положення:

- у координатах андрогін-аналізу доведено, що в демократичному суспільстві справжнє гендерне партнерство, яке базується на толерантному ставленні до партнера протилежної статі, постає не лише теоретичним, а й практичним корелятом конструктивної спільної дії. Стосунки з представником протилежної статі будуються на основі поваги до особистості Іншого та розумінні, що існують відмінності на фізичному, соціальному й психологічному та екзистенціальному рівнях;

- виявлено, що толерантність і любов є головними цінностями людських стосунків, вони зближують та об'єднують людей. Любов є найвищим проявом толерантного ставлення до Іншого. Тільки завдяки любові до ближнього ми відчуваємо повноту особистісного буття та цілісності, актуалізуємо гармонійність і цілісність Всесвіту;

- доведено, що толерантність є необхідною складовою сімейних відносин, вона запобігає виникненню непорозумінь та конфліктів, зберігає подружні пари.

- з'ясовано, що толерантність тією чи іншою мірою присутня у різних сімейних типах, крайнощі яких представляють патріархальний і партнерський. Партнерська сім'я є прикладом толерантних відносин, де панує рівність між подружжям у всьому, панує атмосфера довіри до партнера та спонукає до розвитку кожного як особистості;

- усвідомлено, що толерантність в освітньому процесі та науці – це повага та розуміння, доброзичливе ставлення до Іншого, це рівність у висловлюванні думок, ідей та поглядів, це знаходження спільних ідей для досягнення поставленої мети. Сприйняття або заперечення конкретної ідеї, концепції, теорії має відбуватись на основі логічного аргументування і доведення своєї точки зору, а не категоричності своїх висловів чи нав'язування свого бачення Іншому. Це є основою для плідного діалогу та подальшого співробітництва в науковій сфері;

- визначено, що толерантність науковців до невизначеності результатів наукового пошуку залишається одним з ключових факторів, необхідних для

досягнення інноваційних результатів. Прояв толерантності саме в науковій сфері виявляється не тільки повагою до думки Іншого в науковій дискусії, а й теоретичністю самої дискусії та її відірваністю від життєвого простору конфліктів.

Набули подальшого розвитку такі ідеї та положення:

- виявлено, що толерантність сприяє повазі до мови Іншого як іноземної, при цьому не дає забувати та не стає на заваді любити свою рідну мову, не перенасичуючи її лексикою запозичень з іноземної. Знання іноземних мов – це реальний шанс презентувати себе в світі та відкрити можливості для співпраці з Іншим;

- обґрунтовано, що толерантність є основою для успішного освітнього процесу, головною метою якого є розвиток 4 К компетенцій: формування критичного мислення, розвиток креативних здібностей, вміння вести комунікацію та здатність до командної праці кожної особистості. Володіння цими компетенціями є необхідною умовою сьогодення. Роль знань при цьому змінюється: з основної і єдиної мети освіти, вони перетворюються на засіб розвитку особистості здобувачів освіти.

Теоретичне та практичне значення роботи полягає у тому, що дослідження екзистенціальних та гендерних вимірів толерантності на основі методології метаантропології та андрогін-аналізу відкриває можливості подальшого осмислення цього феномену у різних галузях філософського знання. Усвідомлення екзистенціальних та гендерних вимірів толерантності є основою побудови партнерських відносин між чоловіком та жінкою. Методологічні напрацювання та зроблені висновки можуть бути використані при дослідженні проблем у сферах філософської антропології, філософії культури, етики, соціальної філософії, а також при викладанні курсів та спецкурсів з цих дисциплін.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є оригінальним новаторським дослідженням. Висновки і положення наукової новизни одержані автором

самостійно. Опубліковані праці за темою кандидатської дисертації написані без співавторів.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретико-методологічні положення, новизна та висновки дисертаційного дослідження обговорювались на засіданнях кафедри культурології та філософської антропології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, на методологічному семінарі «Філософська антропологія як метаантропологія», який щомісячно проходив в Інституті філософії імені Г.С. Сковороди НАН України, щорічних звітних наукових конференціях викладачів і аспірантів Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, круглих столах, міжнародних та всеукраїнських науково-практичних і науково-теоретичних конференціях (2016-2020).

Публікації. Основні положення, ідеї та висновки дисертаційного дослідження висвітлені в п'ятнадцяти одноосібних авторських публікаціях (з них 3 – у зарубіжних збірниках наукових праць; 3 – у фахових виданнях, затверджених ВАК України для філософських наук; 3 – у збірниках матеріалів міжнародних науково-практичних конференцій; 4 – у збірниках матеріалів всеукраїнських науково-практичних конференцій; 2 – у збірниках матеріалів звітної науково-практичної конференції викладачів, докторантів та аспірантів факультету філософії та суспільствознавства НПУ імені М.П. Драгоманова).

Структура та обсяг дисертації зумовлені специфікою її предмета та логікою розкриття теми, а також поставленою метою і завданнями дослідження. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, що включають у себе дев'ять підрозділів, висновки та список використаних джерел. Загальний обсяг дисертації – 200 сторінок. Список використаних джерел становить 21 сторінку і налічує 246 найменувань, з них 29 іноземними мовами.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Визначення основних понять дослідження і вибір методології

Слово «толерантність» вперше увійшло в українську мову як медичний термін. Він був використаний англійським імунологом Пітером Медавара у 1953 році для позначення феномену «терпимість» імунної системи організму до пересаджених чужорідних тканин. З часом почав широко використовуватись в інших науках, і зокрема, в філософії.

Щодо походження терміна маємо декілька версій. Так, вчені О. Іванищева та І. Жданова вважають, що слово «толерантність» може бути запозиченим з англійської або французької мов. Інші вчені, зокрема Ю. Іщенко, О. Швачко, В. Лекторський, Р. Валітова, В. Форсова, Е. Ленгерек стверджують, що дане поняття було взяте з латинської мови. В короткому психологічному словнику під редакцією А. Петровського, М. Ярошевського наводиться етимологія латинського слова «tolerantia», де говориться, що воно «походить від латинського дієслова *tolero* – «нести, тримати», а також «переносити, зберігати та ін». Первинне значення *tolero* «нести, тримати» в руках якусь річ. Отже, все те, що ми тримаємо в руках або несемо по життю, вимагає від нас зусиль і вміння «виносити, страждати, терпіти. Все це – наша витривалість по відношенню до несприятливого зовнішнього впливу, терплячість» [130, с. 357].

Підтримуючи підходи Ю. Іщенка, О. Швачко, В. Лекторського, Р. Валітової, В. Форсової, Е. Ленгерек та опираючися на твердження, які наводяться в словниках, можна погодитися, що цей термін латинського походження. Враховуючи те, що латинська мова завжди була і залишається мовою науки, і такі науки, як медицина, біологія, психологія, філософія та багато інших наук застосовують термінологію латинської мови, можемо

припустити, що термін толерантність» був запозичений в українську мову з латинської мови «tolerantia».

Таким чином, дане слово в латинській мові означає терпимість та має асимільовані запозичення цього терміна в інших мовах. Так, в групі східнослов'янських мов у цього терміну є такі аналоги: в білоруській – «талерантнасьць» – терпіння, стриманість; російській – «толерантность» – здатність, вміння терпіти. У групі романських мов, а саме: у французькій мові, термін «tolerance» означає ставлення людини, коли вона визнає, що інші можуть думати чи поводитись інакше, ніж вона; в іспанській мові «tolerancia» – це здатність приймати відмінності від власних ідей чи помислів; румунській – «toleranta» – стан поблажливості, стриманості до інших; у групі германських мов: німецькій toleranz – терпимість – стриманість до чужих думок. англійській – tolerance/ toleration – готовність бути терплячим.

Для дослідження проблеми толерантності є плідним детальніше зупинитись на вживанні слова tolerance / toleration в англійській мові, бо для позначення концепту «толерантність» існує два слова. Англійський філософ М. Дамміт вказує на те, що ці терміни мають різне конотативне значення. Не зважаючи на однаковий корінь, вони відрізняються в написанні і значенні. Так, слово «tolerance» вживають, коли говорять про відношення між рівними, це взаємодія, основана на повазі та доброзичливості. Вчений наголошує, що ця чеснота «близька до поваги до Іншого» [226, с. 17]. У той час, як «toleration» має відтінок зневаги та зверхності. Сучасний американський філософ Е. Коен теж розрізняє ці два слова англійської мови “tolerance” і “toleration”, вказуючи, що вони використовуються доволі часто як синоніми, хоча в дійсності відрізняються. Науковець зазначає, що “tolerance” вживається для позначення позиції, або як моральна якість, чеснота, а “toleration” як позначення типу нашої поведінки. Філософ підкреслює: «Як чеснота, це передбачало б бажання утримуватися від втручання. Важливо, що таку позицію не потрібно спрямовувати лише на протилежні речі. Людина

проявляє толерантність до того, що вона схвалює або небайдужа» [220, с. 4]. Дослідник додає: « Ці слова споріднені, але не однакові за вживанням» [220, с. 4].

Розглядаючи поняття «толерантність» у різних мовах, слід відзначити, що в кожній з них представлений свій варіант розуміння концепту, свій відтінок бачення поняття та вкладений у нього певний зміст. В. Гумбольдт пише: «Різні мови – це не різні позначення одного й того ж предмета, а різні бачення його» [41, с. 149].

Для того, щоб пояснити поняття «толерантність», необхідно розглянути його походження та з'ясувати, що закладено в його суті. Поняття визначаються за допомогою мови. Людська думка може бути адекватно представлена лише через мову. Мова виступає універсальним інструментом вираження поняття. Недарма Сократ казав, що треба заговорити, щоб тебе побачили. Людину, яка не вступила в комунікацію з Іншим, можна не помітити. Але починаючи говорити, вона розкривається, відкриває свій внутрішній світ, приваблює Іншого. Прикладом може бути сам Сократ. Не зважаючи на свою непривабливу зовнішність, філософ своєю мовою впливав на кожного, його мова нікого не залишала байдужим. Філософ демонстрував, що слово – це засіб, за допомогою якого людина діє, впливає на Іншого, передає, доносить ідею, прагнучи спричинити зміну в його свідомості. Адже в кожному слові закладене особливе значення, поняття, за висловом М. Хайдеггера «народний дух». Розвиваючи думку Сократа, М. Хайдеггер зауважує, що «всі шляхи думки більш чи менш відчутно загадково ведуть через мову» [194, с. 221]. Філософ говорить, що мова є тим ключем, який відкриває духовно- історичний розвиток людства. Він пише: «Шлях до мови обумовлений не стільки мовою, скільки намаганням єдиною картиною представити сукупність духовно-історичного розвитку людства в його цільності, але одночасно також і в його повсякденній індивідуальності» [194, с. 263]. Автор надає мові особливої значення в бутті, порівнює її навіть з домівкою та підкреслює, що «мова є будинок буття. В будівлі мови мешкає

людина. Мислителі і поети – охоронці цього помешкання. Їх сторожа – здійснення відкритості буття, наскільки вони дають їй слово у своїй мові, цим зберігаючи її в мові. Думка не тому стає передусім дією, що від неї виходить дія чи вона додається до життя. Думка діє, оскільки думає» [194, с. 192].

Не можна не погодитись з висловом В. фон Гумбольдта щодо важливості мови в процесі мислення, результатом якого є думка. Думка, що потім формулює поняття. Вчений наголошує: «Тому що думати – означає реально діяти, якщо дією називають сприяння буттю. Іншими словами, готувати (створювати) серед суцього ті місця для існування буття, у яких воно говорило б про себе і про своє перебування. Мова мостить перші шляхи і підступи для всякої волі до думки. Без слова будь-якій дії не вистачає того виміру, в якому воно могло б найти себе і вплинути. Мова ніколи не є просто вираження думки, почуття і бажання. Мова – то вихідний вимір, всередині якого людство» [41, с. 254]. Дійсно, без мови «уявлення не може стати поняттям» [41, с. 75]. Доречно тут навести слова Г. Гегеля, який писав, що «відношення умови до обумовленого, можна, однак вважати й за відношення причини та дії, підстави та наслідку; тут це байдуже; але відношення обумовленості (Bedingung) тому більш відповідає співвідношенню гіпотетичного судження та умовиводу, що умова є більш загальне визначення...» [35, с. 75].

Справедливими є твердження філософа щодо важливості зовнішніх умов, під впливом яких формується поняття. Поняття «толерантність» не є винятком. У його значення у кожній мові закладено щось своє, пов'язане зі своїм розумінням, відчуттям та баченням. Сутність його відповідно формується на основі уявлень, знань, досвіду та зовнішнього впливу. Як зазначив В. Гумбольдт: «Мова – це світ, який лежить між світом зовнішніх явищ і внутрішнім світом людини» [42, с. 304].

У наш час поняття «толерантність» розширило своє первинне значення, яке означало тільки терпимість, та набуло багатьох суттєвих позитивних

відтінків. Як слушно зауважив В. Гумбольдт: «Мовний та предметний дух самого слова стає вказівкою на можливе, часами необхідне, інше і одночасно більш суттєве значення» [42, с. 85].

Так, у українській мові – це поблажливість, доброзичливість по відношенню до іншого, в російській – здатність миритися з чужою думкою; в англійській – прийняття позиції, способу життя іншої людини, якщо навіть ти не погоджуєшся з цим. Порівнюючи визначення поняття «толерантність» у розглянутих мовах, можна зробити висновок, що толерантність – це позитивне ставлення до поглядів, думок іншого, це здатність визнавати відмінність поглядів Іншого від власних. Виходячи з даних значень, слід підкреслити, що толерантність не означає нейтральне чи байдуже ставлення до інших точок зору, а навпаки виражає доброзичливе до них ставлення.

Звертаючись до думки українського вченого Ю. Осічнюка, який наголошував, що науку не можна звести до визначень, але одночасно й підкреслював, що без визначень науки немає, звернемося до визначень, наведених в різних джерелах.

У великому тлумачному словнику сучасної української мови говориться, що «толерантний» – це поблажливий, терплячий до чийхось думок, поглядів, вірувань, тощо» [28, с. 1459]. Тоді як у «Філософському енциклопедичному словнику» ми знаходимо дефініцію толерантності, що розглядається як «ознака впевненості в собі й усвідомлення надійності своїх власних позицій, ознака відкритої для всіх ідейної течії, що не боїться порівняння з іншою точкою зору й не запобігає духовній конкуренції» [185, с. 307].

За визначенням, що дається у відомому словнику англійської мови, толерантність – це «дозвіл на існування того, з чим ти можеш не погоджуватись» [222, с. 544]. Звідси поняття «толерантність» не означає байдужість чи погодження з думкою іншого, чи прийняття іншого світогляду, вона полягає в наданні іншому можливості жити згідно з його власним поглядом на життя. Дуже доречним буде звернення до визначення поняття «толерантність», яке записано в Декларації принципів толерантності,

затвердженій Генеральною конференцією ЮНЕСКО від 16 листопада 1995 року. Адже ця дата стала офіційною міжнародною датою визнання толерантності в усьому світі. Зокрема, у ній толерантність трактується як «повага, прийняття і правильне розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, наших форм самовираження і способів проявлення індивідуальності. Їй сприяють знання, відкритість, спілкування та свобода думки, совісті та переконання. Толерантність – це чеснота, яка робить можливим досягнення миру і сприяє заміні культури війни культурою миру» [44, с. 133]. Сучасне визначення толерантності, підкреслюючи її діалогічний характер, на нашу думку, дають українські філософи Н. Хамітов та С. Крилова у словнику «Етика та естетика», вказуючи, що толерантність є «здатність людини вступати з іншою людиною в плідну комунікацію на основі поваги до її своєрідності та свободи» [199, с. 201]. Вчені наголошують, що насправді за успішний результат комунікації несуть відповідальність обидві сторони однаковою мірою. І завдяки цьому людська самотворчість переростає в співтворчість, а «самобутність – у співбуттєвість» [199, с. 201].

У тлумачному словнику за редакцією В. Даля поняття «толерантність» визначається як «здатність, вміння терпіти, миритися з чужою думкою, бути поблажливим до вчинків інших людей, м'яко відноситися до їх промахів, помилок» [173, с. 3587]. В. Даль зазначає, що зміст поняття «толерантність» (терпимість) охоплює такі людські якості, як смиренність, доброзичливість [173, с. 3587]. У сучасному словнику іноземних слів «толерантність» визначається як «терпимість, поблажливість до когось чи до чогось» [19, с. 738].

О. Асмолов, Г. Солдатова, Л. Шайгерова характеризують поняття «толерантність» як прийняття Іншого, прояв розуміння та співчуття до іншої людини, здатність без агресії ставитись до тих, хто має іншу думку, відмінну від твоєї, та вказують на необхідність розуміння цінності різноманіття людської культури. Дослідниця Р. Валітова пише, що толерантність не є пасивністю, а навпаки, – вона наділяє толерантність властивістю активності,

завдяки якій між людьми виникає порозуміння й у результаті з'являється духовний зв'язок між недовірливим та настороженим Я та Іншим. Дослідник наголошує, що «толерантність припускає зацікавлене ставлення до Іншого, бажання відчувати його світовідчуття, яке спонукає до роботи розум уже тому, що воно інше, не схоже на власне сприйняття дійсності» [29, с. 34].

Український філософ В. Малахов вважає, що бути толерантним, перш за все, означає «терпіти, витримувати Іншого, яким він є, признавати за ним право жити, мислити і поступати по-своєму» [107, с. 330]. Ми погоджуємося з думкою вченого стосовно цього твердження, адже дійсно, кожна людина є відмінною від Іншої. У світі однакових людей не існує, у кожній свої інтереси, свої ідеї, своє бачення світу, і кожна має на це право. Звідси, вчений вважає, що бути толерантним означає сприймати людину такою, якою вона є.

Ю. Іщенко розглядає толерантність як визнання себе завдяки позиції Іншого та зауважує, що «справжня толерантність як активна і критично-відповідальна позиція визнання «чогоось» і «когось», може ґрунтуватись лише на переконаннях, які скріплюють власну ідентичність особистості, віру її у себе. У вільному самовизначенні, відтак відповідально маю ставитись до мого прийняття / неприйняття позиціонування іншого в слові і справі» [62, с. 37]. Він наголошує на ролі особистої відповідальності «в розумінні позиції іншого, розширення свого досвіду до меж чужого, на спроможність мислити самому, але при цьому вміти ставити себе на місце іншого. Відтак окреслюються межі власної автономії і свободи. Межі в здатності не втрачати власну ідентичність, належність самому собі при вмінні осмислити множинність інших (людей, позицій, ідей) в єдності людяності. З цього погляду, множинність позицій і точок зору виявляється можливою за втримання двох настанов свідомості – вірності своїй автентичності і толерантності до іншого» [62, с. 37].

Особливої уваги заслуговує інтерпретація поняття «толерантність» Ю. Хабермасом. Автор вважає, що толерантність – це рівність, яка можлива тільки за умови демократичного суспільства, коли кожна людина наділена

однаковими правами в вирішенні спільних питань. Тільки за умов рівності в спілкуванні, діалозі може бути істинна толерантність. Філософ пише: «На основі взаємного визнання правил толерантних відносин може вирішуватись також і уявний парадокс, який, як відомо, спонукав Гете відкидати толерантність як буденну поблажливість та благовоління» [192, с. 45]. Натомість філософ М. Бахтін підкреслював діалогічний характер толерантності та слушно зауважив: «Жити – означає брати участь у цьому діалозі: сприймати, вслухатися, відповідати, погоджуватись» [13, с. 167].

Продовжуючи думку вченого, можна припустити, що тільки в спілкуванні розкривається людина, що вона не просто живе в діалозі, а й живе діалогом.

Цікаве, на нашу думку, тлумачення толерантності в контексті основної чесноти діалогу, яка вже наводилась вище, дає український філософ Є. Більченко. Вчена, виділяючи два види толерантності – активну і пасивну, – останній приписує відтінок негативності та говорить про активну толерантність як прояв доброзичливості в спілкуванні, навіть жертвності заради Іншого, але не нав'язування своєї ідеї Іншому: «Бути толерантним за таких умов означає сповідувати власні переконання, але при цьому не нав'язувати їх Іншому» [19].

Сучасна українська дослідниця С. Киселиця трактує толерантність як «життєву мудрість», «особливий тип міркування та духовну діяльність людини» [66, с.59]. Розглядаючи толерантність у трьох вимірах, а саме: особистісному, етнічному та загальнолюдському, філософ акцентує увагу на її змісті та формі в особистісному вимірі: «У особистісному вимірі толерантність за змістом, зазвичай, ототожнюється із совістю, довірою, любов'ю, злагодою, повагою, милосердям тощо, за формою – віротерпимістю, чемністю, тактовністю, ввічливістю, шанобливістю, скромністю тощо» [66, с.61].

М. Бубер, досліджуючи феномен діалогу, говорить про толерантність як рівноцінність існування Я і Ти. Одним із найсучасніших бачень

толерантності є його розуміння як спосіб збагачення свого власного досвіду через критичний діалог. Саме таке поняття толерантності розкрито в працях М. Бахтіна, Є. Бистрицького, В. Лекторського, Л. Волової, О. Сіман та інших. Справжня толерантність виявляється тільки в діалозі. Толерантність становить основу успішного діалогу. Вчений В. Лекторський вважає, що толерантність проявляється в повазі до чужих поглядів та вказує на можливість зміни власних переконань у результаті критичного діалогу, що є особливо актуальним в умовах сьогодення [100, с. 46–54].

Філософ Л. Скворцов вказує на те, що толерантність залежить від типу ментальності і це певною мірою є проблемою, «вирішення якої створює передумови для установа таких соціальних і політичних відносин в суспільстві, які забезпечують стабільність демократії» [154, с. 138]. У той же час вчений додає: «Толерантність як тип індивідуального і суспільного ставлення до соціальних і культурних відмінностей, як терпимість до чужих думок, вірувань і форм поведінки можна розглядати як одну з фундаментальних ознак цивілізованості, рівня політичної культури» [154, с.138].

На думку англійської дослідниці К. Маккіннан, «толерантність – це суперечлива цінність» [233, с. 3]. Аналізуючи дане поняття, дослідниця зазначає: «Толерантність – це питання з яким тобі доводиться миритися, коли ти проти нього: девіз толерантної людини – живи і дозволяй жити. Навіть те, що людина дозволяє жити, шокує, розлючує, лякає її, чи викликає в неї огиду» [233, с. 3].

Цікавий підхід до бачення толерантності знаходимо у вже згаданого Е. Коена, який стверджує, що толерантність є «умисне і принципове утримання агента “agent” від втручання при незгоді (або протилежній поведінці тощо) в ситуаціях різноманітності, коли вона вважає, що має можливість втручатися» [220, с. 68]. Продовжуючи свою думку, він зазначає, що термін «толерантність» доволі часто використовується «поза межами академічного світу філософії різними шляхами, та оскільки значна частина цієї варіації

проникає у наукову думку, то, беручи участь у концептуальному аналізі, варто відрізнити толерантність від інших понять, з якими його часто плутають. Це також дасть певні настанови для визначення основної ідеї толерантності, оскільки ми починаємо бачити певні умови, необхідні для толерантності. Поняття, які я відрізняю від толерантності, звичайно, пов'язані з толерантністю (інакше їх би не плутали); деякі з них можуть бути на континуумі. Вони, однак, є різними поняттями». Дослідник наголошує на тому, що: «толерантність – це не байдужість. Ми є свого роду тими (the sorts of beings), хто може толерантно ставитись (толерувати), толерантність потребує невтручання і поведінки, до якої потрібно ставитись толерантно (толерувати). Ці три складові незаперечні. Вони є умовою.

Толерантність – це не байдужість.

Толерантність – це не одне й те ж, що просто переносити, що нам не подобається – свого роду покірність, чи звичайна стриманість.

Толерантність – це не плюралізм чи «завзяте схвалення різниці», що асоціюється з певними видами мультикультуралізму.

Толерантність не є суворим загальним принципом невтручання. Такий принцип міг би забороняти будь-яке втручання в інші, включаючи раціональний діалог, спрямований на переконання.

Толерантність – це не просто поблажливість, коли людина проявляє зацікавленість (негативно ставлячись), будучи (і) релятивістом, який вважає, що його точки зору не можуть бути кращими, ніж особи з протилежним поглядом, чи (ii) песимістом щодо можливості (можливо міжкультурного) діалогу.

Толерантність – не те ж саме, що нейтралітет» [220, с.70-73].

Аналізуючи цей підхід, можна зробити висновок, що толерантність – це життєва позиція цілісної зрілої особистості, в основі якої лежать позитивні наміри по відношенню до Іншого, які проявляються у цінуванні його свободи, вибору та розумінні необхідності не тільки мирно співіснувати, але й спільно діяти на благо людини.

Отже, толерантність – це поняття, яке з'явилося в багатьох мовах, і зокрема, в українській мові, на певному щаблі розвитку суспільства та має у кожній мові свої відтінки його бачення. Спільне, що представлено в цьому феномені, – це його позитивний зміст, закладений у ньому: мудрість кожної зрілої особистості ставитися до Іншої тільки помірковано, з розумінням та позитивними намірами, не зважаючи на відмінності. Толерантність є розумною альтернативою непорозумінь у людських стосунках у наповненому протиріччями сучасному світі.

Звертаючись до методології дослідження, коротко проаналізуємо проєкт метаантропології Н. Хамітова як філософії буденного, граничного та метаграничного вимірів буття людини. Це дозволить нам надалі досягнути конструктивні й деструктивні виміри толерантності, особливості гендерного партнерства та роль толерантності в ньому.

У буденному вимірі людського буття чоловік та жінка створюють відносини, перш за все, для самозбереження та продовження свого роду. С. Крилова, описуючи відносини між статями в буденному бутті, доречно зауважує: «Взаємодія статей відбувається за моделлю «Я – Воно» або «Я – Об'єкт». Тому буденне буття з необхідністю породжує маніпуляцію однієї статі іншою. Екзистенціально кожен відчуває в буденності свою розірваність і розполовиненість.

Осмилюючи природу граничного буття людини, Н. Хамітов зазначає, що «в граничному вимірі буття людини, де людиною керують воля до влади та воля до пізнання та творчості, мотивом толерантності є влада, що обертає толерантність на технологію маніпуляції» [196, с.111]. У цьому вимірі буття одна людина прагне домінувати над Іншою, намагається нав'язати власну точку зору Іншому. Відносини між чоловіком та жінкою будуються на основі субординації: жінка чи чоловік маніпулюють один одним для досягнення своєї мети.

Натомість, у метаграничному вимірі буття «людина спрямована волею до любові, свободи і толерантності...» [192, с.113]. Людина метаграничного

буття – відкрита, вона готова до діалогу. Співпраця в метаграничному бутті перетворюється на творчість між чоловіком та жінкою, яка вже приносить не матеріальне, а моральне задоволення.

Розуміння цих вимірів людського буття надалі дозволить нам структурувати виміри толерантності, а зараз нам слід усвідомити значення для нашого дослідження методологічних орієнтирів андрогін-аналізу – сучасної теорії гендерних вимірів людського буття і практики продуктивного розвитку чоловічого та жіночого, яку запропонували Н. Хамітов та С. Крилова. Визначаючи сутність андрогін-аналізу, дослідники, зокрема, зазначають: «Андрогін-аналіз – (від грець. andros – чоловік, gin – жінка) – теорія і практика дослідження й глибинної корекції буття особистості та відносин між особистостями, через осягнення стратегій взаємодії екзистенціальної чоловічості як *духовності* і екзистенціальної жіночості як *душевності*» [206, с. 9].

Евристично цінним є те, що автори, вводячи поняття «екзистенціальна стать», зазначають: «Смисловим ядром андрогін-аналізу є ідея про те, що екзистенціальна чоловічість та жіночість можуть взаємодіяти як конструктивно, так і деструктивно» [206, с. 9].

У теорії андрогін-аналізу Н. Хамітов та С. Крилова виділяють «три фундаментальні стратегії взаємодії екзистенціальної чоловічості та жіночості у внутрішньому світі особистості і у відносинах між особистостями, які певною мірою корелюють із запропонованими в метаантропології поняттями буденного, граничного та метаграничного буття людини» [206, с. 10].

Перша стратегія визначається «як стратегія екзистенціальний сексизм (стратегія домінанти). Це – стратегія домінуючої статі. Її природа полягає у розвитку чоловічості або жіночості в особистості чи парі за рахунок придушення своєї протилежності» [206, с. 10].

Друга стратегія означається «як екзистенціальний гермафродитизм. Це – стратегія середньої статі. Розвиваючись у рiчищі такої стратегії, людина або сім'я приходять до вирівнювання чоловічості та жіночності за рахунок

гальмування їх зростання. Особистість з такою стратегією жертвує особистісною динамікою заради завершеності та безпеки. Свобода та любов як цінності в її бутті витісняються цінностями справедливості. Соціально-структурні стосунки стають більш значимими, ніж духовно-особистісні» [206, с. 10].

Третю стратегію взаємодії чоловічого та жіночого Н. Хамітов і С. Крилова визначають як «*андрогінізм* (екзистенціальний андрогінізм). Це – стратегія актуалізованої статі. Тут маємо найбільш конструктивне розв'язання суперечності екзистенціальної чоловічності та жіночності в межах особистості та сім'ї. Андрогінізм є ознакою динамічної цілісності людської особистості та відносин між особистостями завдяки гармонійному зростанню як духовно-чоловічого, так і душевно-жіночого начал людського буття. Лише на цьому шляху можливе справжнє подолання гендерних стереотипів» [206, с. 11].

Спираючись на числені теоретичні й практичні досягнення, дослідники роблять висновок, що «андрогін-аналіз направлений на подолання деструктивних наслідків, породжених стратегіями сексизму й екзистенціального гермафродитизму та актуалізацію стратегії андрогінізму в межах однієї особистості та у відносинах між особистостями. Використання андрогін-аналізу виводить психоаналіз за межі як маскуліноцентризму, так і феміноцентризму і дає можливість вийти на практику актуалізації особистості та відносин між особистостями на екзистенціальному, психологічному та соціальному рівнях» [206, с. 10].

Вважаємо, що поєднання методологічних можливостей метаантропології та андрогін-аналізу з підходом гуманістичного психоаналізу Е. Фромма, зокрема, щодо типів любові в бутті сучасної людини, який дає можливість співвіднести виміри любові й толерантності, є евристично плідним для досягнення екзистенціальних та гендерних вимірів толерантності.

Враховуючи те, що предметом дослідження є саме екзистенціальні та гендерні виміри толерантності, необхідно дати визначення цих вимірів. Ми зробимо це, використовуючи окреслені теоретико-методологічні стратегії.

Екзистенціальні виміри – це виміри людського буття, пов'язані з пошуком сенсу існування, відношенням до смерті і віри в безсмертя, переживанням самотності, набуттям любові й свободи. В нашому дослідженні екзистенціальні виміри розглядаються в координатах методології метаантропології – як буденні, граничні та метаграничні прояви людського буття.

Гендерні виміри у вузькому сенсі – це виміри буття людини, які репрезентують передусім соціальний вимір статі. У нашому дослідженні з позицій метаантропології й андрогін-аналізу ми трактуємо гендерні виміри в широкому сенсі як соціальні, психологічні і, особливо, екзистенціальні відносини статей. Це дозволяє вийти на питання гендерного партнерства, яке можливе саме в метаграничному вимірі буття людини, де кожна особистість набуває своєї цілісності та гармонії і здатна конструктивно будувати стосунки з іншою особистістю на засадах справжньої толерантності.

Ми розгорнемо дане положення пізніше, а зараз звернемося до осягнення толерантності в історії філософії.

1.2 Феномен толерантності в історії філософії

Проаналізувавши основні поняття проблеми толерантності й окресливши методологічні орієнтири, зробимо історико-філософський екскурс. Адже феномен толерантності має більш ніж тисячолітню історію філософського дослідження. В цьому контексті дослідник Г. Ватерлот

справедливо зазначає, що первинне значення толерантності «original» суттєво відрізняється від «modern tolerance» [245, с. 53].

Проблема толерантності не залишила байдужою жодну з цивілізацій та культур. Кожна епоха знаходила свій підхід до бачення цього феномена та його трактування. У первісних суспільствах основ толерантності, як норм життя, певною мірою, ще не було. Але її прояви вже простежувалися. Індивід вважався членом роду, племені, його поведінка та всі дії обмежувались законами середовища, до якого він належав. Діяльність та спосіб життя були спрямовані на їх скоординованість, як між членами племені, так і з його ватажком, для досягнення спільної мети, що полягала в пристосуванні та виживанні. Такий спосіб екзистенції у той період можна вважати проявом толерантності. Вчений Е. Сандагійн навіть зазначає: «Толерантність у первісних суспільствах була замкнена в певних сферах людських взаємовідносин і, відповідно, розповсюджувалася на обмежене коло її учасників» [148, с. 59]. Автор зауважує: «Якщо толерантність була всередині кровного роду, то поза його межами, наприклад, між племенами, толерантність могла бути нестабільною, бо дуже часто між племенами виникали конфлікти та сутички» [148, с. 57- 67]. Е. Сандагійн акцентує увагу на тому, що толерантність проявлялась не тільки в людських стосунках, але й у ставленні до навколишнього світу [148, с. 57- 67].

Продовжуючи історико-філософське дослідження проблеми толерантності, розглянемо східну філософію, зокрема буддизм. Основний принцип його полягає в гармонії – не тільки у відносинах з Іншим, а й до людини і світу в цілому та досягнення просвітлення. Саме ім'я Будда означає «просвітлений». Людина досягне просвітлення, коли усвідомить, що світ – це єдине ціле і кожен пов'язаний з Іншим духовно. Тому чужої болі, страждань не існує. Все у світі взаємопов'язане, і коли ти заподієш комусь зло, ти перш за все заподієш це собі. Наведемо міркування Будди з його першої проповіді, так званої «Саутри, що приводить у рух колесо: «Що є серединним шляхом, ... який сприяє розвиткові кругозору і знання, веде до світу, вищої мудрості,

просвітління, нірвани? Це шляхетний восьмеричний шлях, а саме: правильне розуміння, правильна думка, правильна промова, правильна дія, правильний спосіб життя, правильний намір, правильне зусилля, правильна концентрація...» [75, с. 11]. Перший крок до просвітлення – це усвідомлення свого Я в духовному єднанні з Іншим та всім живим. Звідси витікає усвідомлення поваги та співчуття до ближнього. Все негативне та позитивне, що робить людина обов'язково повернеться їй. Тому згідно з буддистським вченням, кожен повинен правильно розуміти світ, у якому він живе, де є не тільки добро, а й зло, і повинен поводити себе так, щоб не заподіяти поганого нікому. Завжди стримувати свої наміри, першоосновою яких є людський егоїзм, чинити добро, проганяти від себе все негативне та зло, навіть у помислах, вести гідний людини спосіб життя. Це вища мета, до якої має прагнути кожен. І, якщо людина усвідомлює це, то вона змінюється і її ставлення до Іншого стає іншим. Воно стає доброзичливим, толерантним. І завдяки цьому життя набуває особливого значення та повноти.

У вченні конфуціанства закладені головні складові поняття «толерантність» – гармонія, повага до Іншого, справедливість. Основним сенсом людського існування на той час було розвиток і утвердження соціального Дао, визначальними рисами якого є: повага, справедливість, братерська любов, синівська шанобливість. Цінностями суспільства були відносини, які базувалися на гармонійній взаємодії та особистій повазі до Іншого. Людина в державі займала особливе місце. Справедливість для Конфуція була вирішенням усіх соціальних проблем, що виникали. У книзі «Бесіди і судження», яка була написана послідовниками великого мудреця, є багато висловів, що корелюють з сучасним баченням толерантності. Зокрема йдеться про позитивне ставлення до інакомислення та захист прав людей щодо існування різних думок. Дуже цікавий вислів-порада філософа стосовно питання, чим треба відповідати на зло і який, на нашу думку, є не менш актуальним тепер: «На зло треба відповідати справедливістю» [114, с. 151]. Мислення того часу спиралося на головний принцип, ідея якого

описана китайським філософом Лао-цзи. Мудрець писав, що слова, які насправді істинні, здаються парадоксальними. Виходячи з суджень філософів та спираючись на точку зору такої логіки, можна стверджувати, що все полягає не в думці, а в дії. Тому в релігійних давньокитайських уявленнях правильна думка не виступає вищою істиною чи шляхом спасіння, і боротися з людьми іншої думки немає необхідності. Можна припустити, що парадоксальна думка є проявом толерантності у вигляді терпимого ставлення до Іншого та вдосконалення себе.

Звертаючись до Біблії, слід відзначити, що толерантність пронизує всю Біблію. Усім відоме твердження з Євангелія: «Хто вдарить тебе по правій щоці, підстав йому ліву» [20, Мт. 5: 39] є нічим іншим як заклик до терпіння та взаємодії з Іншим. Не боятись, йти на зустріч, вступати в комунікацію та знаходити істину. Наші вчинки повинні мати позитивні наміри, про що говорить святий апостол Павло в своєму посланні до Галатів: «Не обманюйтеся, Бог осміяний бути не може. Бо що тільки людина посіє, те саме й пожне! Бо хто сіє для власного тіла свого, той від тіла тління пожне. А хто сіє для духа, той від духа пожне життя вічне» [20, Гал. 6:7-8]. Якщо розглядати заповіді Христа, то в кожній із них йдеться про толерантне ставлення до Іншого, що полягає в непричиненні зла та повазі до Іншого. Сам Христос був прикладом толерантного ставлення до кожної людини та навчав бути такими по відношенню до Іншого. В Святому Благословенні від Луки говориться, що до нього наближалися «всі митарі та грішники» і він «приймав грішників і їв з ними» [20, від Луки 15:2]. Це говорить про те, що для Христа всі були однакові, в кожному вбачав Людину. У другому Соборному посланні від святого апостола Іоанна Богослова зазначається, що толерантність є любов до ближнього: «Любов полягає у тому, щоб ми поводитися за заповідями Христа» [20, від Іоанна 1:6].

Любов – це прояв толерантності по відношенню до ближнього, не дивлячись на його відмінності в поглядах чи діях. В посланні Апостола Павла до коринфян говориться: «Будьте терпимі один до одного і пробачайте

взаємно, якщо у когось є причина скаржитися на іншого» [20, від Павла 3:13]. Адже ідеальної людини не буває, кожна має якісь вади, може чинити не завжди правильно по відношенню до Іншого. Люди різні і погляди в них різні. Толерантне ставлення сприяє розумінню Іншого, не зважаючи на відмінності.

Розглядаючи феномен толерантності, звернемося до античної філософії. Слід відзначити, що в епоху Античності питання про толерантність прямо ще не ставилося, але древні мислителі звертались до феномена «толерантність» і навіть робили спроби дати тлумачення такому поняттю, яке ми вживаємо в мові тепер. Філософи стародавнього світу поняття «толерантність» пов'язували з почуттям обов'язку. Так, римський імператор Марк Аврелій та давньогрецький філософ Демокріт Абдерський вважали, що не через страх, а тільки через дотримання обов'язку можна утримуватися від скоєння поганих вчинків. Мислителі наділяли людину такими моральними якостями, як терпіння та стриманість.

Сократ у полеміці з софістами вказував на необхідність пізнання самого себе: «І смішно, по-моєму, буде, якщо я, не знаючи самого себе, візьмусь досліджувати щось мені чуже» [155, с. 51]. Філософ вважав, що людина все здобуває завдяки пізнанню та самопізнанню. Він зазначає, що діалог, бесіда є «спільним пошуком істини» [134, с.74]. У ранніх діалогах Платона зустрічається багато прикладів, пов'язаних зі спробами Сократа дати визначення таким загальноприйнятим етичним поняттям, як стриманість, мужність, справедливість, що є основними складовими толерантності в наш час. Платон, говорячи про утворення вільного суспільства на основі різноманіття, вказував на необхідність бути терплячим як обов'язок, що «принести в невичерпності нового в майбутньому і складності ще здійсненого, перевершуючи силу нашого розуміння» [134, с. 444].

Дуже цікавими, на нашу думку, є погляди Арістотеля на таку чесноту, про яку багато йдеться у його праці «Нікомахова етика», і яка є «серединою» між ввічливістю, люб'язністю та норовливістю. Філософ не дає спеціальної

назви цій чесноті, але вказує на те, що вона схожа на люб'язність і той, хто володіє такою чеснотою, «однаково поводить ся з незнайомими і знайомими, близькими та сторонніми» [9, с. 138]. Можна вважати, що мудрець намагався дати назву терміну, який ми зараз називаємо «толерантність» – «золота середина». Також Арістотель, міркуючи про ідеал держави та її соціально-політичний устрій, мав на увазі толерантність, яка полягала в дотриманні міри. Арістотель назвав людину «соціальною твариною», такою, яка без взаємодії з Іншим існувати не може, тому завжди вступає з Іншою у стосунки. Він розділяв суспільство на три класи: вищий – багаті, середній та нижчий – бідні. При цьому філософ підкреслював, що всюди повинно бути дотримання міри, не повинно бути ні крайнього багатства, ні крайньої бідності. Дотримання міри це теж є проявом толерантного ставлення до Іншого.

Проаналізувавши думки щодо толерантності античних філософів, звернемось до філософів доби середньовіччя. Слід відзначити, що феномен толерантності в цю епоху пов'язаний з теоцентричним світосприйняттям людини, коли домінував релігійний світогляд. Значення феномена толерантності в епоху раннього середньовіччя пов'язано з баченням таких видатних філософів того часу, як Аврелій Августин, Атанасія Олександрійський, Григорій Богослов, Іоанн Златоуст, Квінт Тертуліан, які наголошували на можливості існування серед людей різних поглядів та закликали до віротерпимості. Тертуліан говорив: «Нехай один шанує Бога, інший – Юпітера» [165, с. 62]. Він вважав, що головним у ставленні до Іншого є рівновага, котра повинна бути притаманна людині, як обов'язок. Це можливо лише завдяки терпінню, яке необхідно виховувати в собі як рятівну та приємну звичку. Мислитель наголошував: «Терпіння підсилює віру, відновлює світ, допомагає любові, вчить покірності, збуджує покаєння» [166, с. 330]. Філософ надавав терпінню таких позитивних рис, за допомогою яких людина розуміє та підтримує Іншого, він підкреслював: «Терпіння стримує лихослів'я, перешкоджає хижацтву, торжествує над спокусою, воно

підтримує слабого, підбадьорює сильного, веселить вірного... Де Бог, там і терпіння» [166, с. 329].

Філософи X–XV століття асоціювали толерантність з різними її ознаками, зокрема, Ансельм Кентерберійський, П'єр Абеляр, Фома Аквінський – з подоланням страждань, вказуючи на необхідність бути терпимим до почуттів людей інших конфесій. В Еразма Роттердамського толерантність корелює з гідністю, філософ вказував: «Гідність, як відомо, основа не лише мистецтва, але й усякого вчинку» [145, с. 32].

Твір Томаса Мора «Утопія» є яскравим прикладом толерантних відносин між людьми. Доброчесність по відношенню до Іншого є стилем життя для мешканців острова та несе взаємне задоволення: «Сама природа твердить, приписує нам приємне життя, тобто насолоду, як основну мету всіх наших дій; а добродетель вони визначають як життя, згідне з вказівками природи. Природа закликає людей до взаємодопомоги заради щастя у житті (це вона робить цілком слушно, бо ніхто не піднімається понад долею людського роду настільки високо, щоб природа виключно про нього турбувалася; вона всім без винятку однаково сприяє, наділивши всіх однаковим виглядом). Тому природа велить тобі пильно стежити за тим, щоб ти, дбаючи про власну користь, не скривдив інших» [115, с. 75]. Дійсно, люди народжені, щоб у всьому помічати прекрасне і робити добро Іншому, чи своїм ставленням, чи дією – це наше природне покликання, про яке більшість із нас, на превеликий жаль, забули. Наше ставлення до ближнього – це виявлення свого внутрішнього я, вміння себе контролювати та налаштовуватись на доброзичливість. Як слушно зазначає філософ: «Нищити чиєсь щастя, аби будувати своє з кривдою для інших, – несправедливо. І, навпаки, відмовляти собі в якійсь насолоді, щоб давати іншим, – це обов'язок людинолюбства й доброзичливості; а користь, яку ми маємо, переважає те, що ми віддаємо. Бо за добрі вчинки люди віддячать добром, до того є сама свідомість добродетельності й спогади про любов та прихильність тих, кому ти зробив добро, дають душі більше втіхи, аніж тілесна насолода, від якої ти

утримався» [115, с. 75]. По відношенню до віруючих також передбачалося толерантне ставлення, кожен мав право вибрати віру, і ніхто не переслідувався за свої релігійні переконання: «Утоп вважав недоречним і нахабним погрозами та силою змушувати інших, щоб вони визнавали правдивим те, в що ти віруєш. Коли допустити, що тільки одна релігія правдива, а всі інші фальшиві, то, за передбаченням Утопа, істина зрештою впливе й виявиться сама собою; а станеться це, якщо діяти розумно й помірковано» [115, с. 105].

Італійський мислитель Т. Кампанелла у своєму творі «Місто сонця» толерантність вбачає у дотриманні заповідей Бога по відношенню до Іншого, вказуючи на такі чесноти, як добродійність та великодушність по відношенню до ближнього. Філософ наводить приклади з Біблії, якими людина повинна керуватись у житті : «Чого не бажаєш собі самому, не роби іншому», «Що ви хочете, аби люди робили вам, робіть і ви їм» [115, с. 178]. Вчений наголошує на тому, що немає необхідності виставляти напоказ те, що ми робимо, наші вчинки повинні бути щирі та безкорисливі: «Якщо ми вимагаємо пошани і подяки від наших дітей і від людей за ту крихітку добра, яку ми їм робимо, то в далеко більшому боргу ми у бога, від якого все одержуємо, всім йому зобов'язані й повсюдно з ним живемо» [115, с.178].

Особливої уваги заслуговує Нантський едикт, виданий королем Франції Генріхом IV Бурбоном в 1598 р., який став маніфестацією релігійної толерантності у відносинах між віруючими католиками і гугенотами та поклав кінець війнам між ними. Релігійна толерантність стала об'єднавчою силою у країні, яка дала змогу мирно не тільки співіснувати людям різних віросповідань, але й спільно брати участь у різних сферах життя.

Найбільш послідовно і розгорнуто проблема толерантності розглядається у сучасній філософії. У ситуації зростання рівня нестабільності сучасного світу, зростання рівня безробіття у різних країнах світу внаслідок технологічних викликів четвертої індустріальної революції, поширення стихійних міграційних процесів у результаті занепаду вуглеводневих

моноекономік і, як наслідок, зростання рівня екстремізму і тероризму в сучасному світі, дослідження толерантності, виявлення її форм і видів, здатності сприяти адаптації індивіда і соціальних спільнот до якісно нових умов існування, є одним з фундаментальних завдань модерної філософської парадигми. Актуальною залишається і сфера дослідження толерантності в сфері міжособистісної комунікації у постіндустріальному суспільстві, де реальна присутність людини зміщується у віртуальне середовище. При цьому постає фундаментальна проблема виявлення меж толерантності в ставленні до Іншого у віртуальному просторі Інтернету.

Складність і суперечливість самої структури толерантності, а також багатоманітність її проявів у різних сферах буття сучасної людини значною мірою ускладнюють процес концептуалізації її дослідження. Більше того, величезний пласт наукової літератури, присвяченої аналізу толерантності-терпимості, засвідчує, що сама історіографія проблеми толерантності може стати предметом окремого комплексного філософського дослідження. Тому в репрезентованій дисертаційній роботі ми зупинимося лише на основних аспектах аналізу літератури, присвяченої вивченню толерантності.

У зв'язку з цим, методологічно обґрунтованим положенням запропонованого дослідження є прагнення проаналізувати феномен толерантності на рівні тих проблемних полів, які на сьогодні найповніше сформувалися у науковій парадигмі. Насамперед, мається на увазі дослідження толерантності як ставлення до Іншого в межах комунікативної філософії, аналіз діалектичної єдності толерантності і різних форм соціокультурної ідентичності, вивчення специфіки виявлення толерантності в сфері політичного буття, зокрема в площині політичних конфліктів, аналіз форм і механізмів виховання толерантності, дослідження проблеми парадоксальності толерантності і способів її подолання в ситуації прискореної глобалізації і віртуалізації різних сфер соціальної взаємодії.

Як уже зазначалося, проблема співвідношення толерантності і терпимості в сфері соціальної взаємодії стала предметом наукової

зацікавленості ще з періоду античності. Однак якісно нового звучання вона набуває у новоєвропейській філософії. Це пов'язане з публікацією «Послання про віротерпимість» Дж. Локка, в якому толерантність пов'язується з аналізом проблеми релігійної нетерпимості [103, с. 92]. У працях англійського мислителя релігійна толерантність тлумачиться як атрибутивна ознака ліберального суспільства поряд зі свободою думки і свободою наукового дослідження.

У площині локківського розуміння толерантності лежить і інтерпретація цього феномена Дж. Міллем, який в праці «Про свободу» розглядає толерантність як базову умову уникнення впливу державного і в ширшому розумінні суспільного втручання у свободу індивіда. Він зауважує, що «...Абсолютна свобода вираження думки – необхідна умова в процесі обґрунтування будь-яких претензій на істину» [112, с. 14]. У такому розумінні толерантність постає як фундаментальний принцип організації соціального життя будь-якої демократичної спільноти.

Поряд з роботами Дж. Локка і Дж. Мілля програмовий характер для розуміння толерантності в мультикультурному просторі сучасності мають праці Дж. Роулза. Американський мислитель розглядає толерантність у площині визнання етичної автономності кожного суб'єкта соціальної взаємодії, його права на справедливий розподіл соціальних ресурсів і соціально-економічних благ [237, с. 65-69]. Це дало йому можливість розглядати толерантність як атрибутивну ознаку реалізації принципів справедливості і рівності в демократичному суспільстві.

Знаковими для дослідження феномена толерантності у ХХ ст. стали праці Г. Марселя. У них філософ дійшов висновку, що толерантність є іманентною рисою сутності людини. Толерантність у такому розумінні тісно пов'язана з феноменом інтерсуб'єктивності, основою якого є міжсуб'єктна комунікація, ставлення «Я» до «Ти» [110, с. 99-100]. Зауважимо, що концепт толерантності як «міжсуб'єктної комунікації» став засадничим для аналізу сутності і форм прояву толерантності у минулому столітті.

Так, різні аспекти проявів толерантності як терпимості до позиції Іншого знайшли відображення у роботах Ж.-Ж. Руссо, Л. Толстого, М. Монтессорі, А. Швейцера, М. Бубера, М. Уолцера, Г. Маркузе, Ш. Амонашвілі та ін. До проблеми дослідження толерантності як терпимості зверталися й представники російської філософії – М. Бердяєв, В. Соловйов, П. Флоренський. Однак найповніше цей підхід реалізується у монографії М. Уолцера «Про терпимість», де толерантність визначається через ряд атрибутивних ознак. Висхідний характер серед них має «моральний стоїцизм», який завбачує принципове визнання прав Іншого, покірне прийняття Іншого заради миру і навіть пасивну байдужість до іншої людини [181, с. 10-11]. Слід наголосити, що настільки широке коло атрибутивних ознак певним чином розмиває зміст поняття «толерантність», прирівнюючи її до повного прийняття Іншого у соціальному середовищі.

Утім, настільки широке розуміння толерантності М. Уолцером володіє і значним евристичним потенціалом, адже вказує на наявність різноманітних проявів толерантності у відмінних просторово-часових вимірах соціокультурного буття, готуючи тим самим підґрунтя для принципового визнання плюралістичності підходів до її розуміння.

Водночас слід акцентувати увагу і на тому, що у деяких дослідженнях обґрунтовується позиція про хибність ототожнення толерантності з терпимістю. Її дотримується зокрема Д. Леонт'єв, який зауважує, що терпимість не відображає усієї повноти змісту поняття «толерантність» [101, с. 5]. Це пов'язано, насамперед, з семантикою слова «терпіти», згідно з якою це слово позначає зовнішній аспект стримування реального ставлення суб'єкта активності до Іншого.

У контексті цього слухними видаються ідеї М. Бубера, який розглядає толерантність як особливу органічну частину діалогу між «Я та Ти», коли відбувається справжня зустріч двох людей у конкретній взаємодії, позиціях і можливостях [25]. У такому розумінні толерантність проявляється лише тоді, коли людина відкрита до сприйняття позиції Іншого. Саме при цьому, за

твердженням Ю. Хабермаса, й виявляється парадокс толерантності, адже в «будь-якому її акті мають вводитися характеристики, які необхідно приймати і терпіти» [192, с. 46]. Відтак, на рівні взаємодії Я та Ти «відсутнє долучення без виключення».

Ідея комунікативного характеру виявлення толерантності знайшла відображення у значній кількості наукових розвідок. Зокрема, у площині аналізу толерантності як особливого способу налагодження взаємодії між суб'єктами соціальної активності терпимість розглядається у роботах К. Абульханової-Славської, Б. Братуся, А. Брушлінського, А. Мудрика, В. Самохвалової та ін.

Серед цих досліджень на особливу увагу заслуговує розвідка російської дослідниці В. Самохвалової, яка наголошує на феномені діалогічності толерантності. У її інтерпретації толерантність реалізується у житті людини або соціальної спільноти в ситуації «зустрічі, діалогу, взаємодії і взаємопереході якостей. В однакісному світі, сформованому не принциповою, а толерантною згодою усіх з усіма, народжується лише сірість, а реальне життя – згасає» [147, с. 175]. У той же час вчений В. Шалін зазначав: «Всепроникаючий характер принципів толерантності і діалогу свідчить про те, що без посилення їх впливу під загрозою знаходиться виконання головного на сьогодні принципу – принципу виживання» [210, с. 248]. Однак настільки широке розуміння толерантності як взаємодії різних суб'єктів соціальної активності цілком слушно піддається критиці.

У зв'язку з цим у західній науковій парадигмі сформувався методологічний підхід, прихильники якого намагалися відрізнити толерантність і від байдужості, і від безумовного прийняття Іншого, що містить у собі реальні ризики розмивання ідентичності як окремих індивідів, так і цілих соціальних спільнот. Найбільш відомим прихильником такого підходу є британський філософ П. Ніколсон. Він розглядає толерантність, з одного боку, як самостійну цінність, а з другого боку – як моральний ідеал. Аналізуючи толерантність як моральний ідеал, дослідник виділяє її складові

– наявність відхилень; нетривіальність цих відхилень; моральну незгоду суб'єкта толерантності з цими відхиленнями; силу, якою володіє суб'єкт толерантності для потенційного впливу на це відхилення; невідторгнення Іншого або відмову від застосування цієї сили; благість толерантності у системі людської взаємодії [234, с. 160]. Фактично атрибутивною ознакою толерантності П. Ніколсон називає здатність людини не застосовувати силу щодо Іншого, який виявляє неприйнятну для суб'єкта толерантності моральну позицію. Зауважимо, що саму ідею моральної благості толерантності в аспекті незастосування сили щодо Іншого розділяє значна частина сучасних дослідників.

Слід відзначити, що українські дослідники Л. Компанієць та О. Убейволк акцентують увагу на комунікативному характері розуміння толерантності та вважають толерантність за необхідну умову, що сприяє «суспільному єднанню людей – носіїв різних культурних традицій, релігійних вірувань, політичних переконань» [73, с. 75]. У цьому контексті український філософ П. Саух підкреслює, що толерантність стає «найважливішим принципом співіснування світового товариства та є необхідною умовою миру і соціально-економічного розвитку усіх народів» [150, с. 3]. Водночас толерантність жодним чином не може розглядатись як основа поблажливого ставлення до Іншого або удаваного примирення з неприйнятними з позицій моралі формами діяльності. У ширшому контексті розглядає толерантність В. Стець, яка пропонує аналізувати толерантність з позиції ставлення до Іншого, усвідомлення власної відповідальності за «ближнього», за свою країну, за її майбутнє [159, с. 109]. У площині аналізу толерантності як здатності зрозуміти Іншого концентрує своє дослідження і Л. Вовк [33, с. 52]. У ньому значна увага акцентується на необхідності сприймати Іншого таким, яким він є, адже інша людина є унікальним носієм певної системи цінностей та форм поведінкової практики.

Українська дослідниця М. Препотенська вважає, що толерантність є нагальною потребою суспільного життя, і зокрема людини мегаполіса, та

зазначає, що цьому протистоїть: «шоунізація політики і знижена медіалексика, мас-культура, мілітаризоване койне, агресивний рекламний контент». [140]. Дослідниця підкреслює, що «мегаполіси виступають як центри еволюційних й революційних змін у науці і культурі, як конгломерати матеріально-духовних проявів нашого часу» [140, с.134]. М. Препотенська пропонує освітній концепт толерантного діалогу на основі філософського надбання та викладання практичної риторики. У своїй роботі «Філософія риторики» вчена звертається до детального аналізу філософії діалогу та надбання німецької комунікативної філософії, розкриваючи комунікативні стратегії толерантного діалогу, заснованого на екзистенції пізнання, творчості та любові [141, с. 68]. Дослідниця акцентує увагу на необхідності виявлення толерантності до ближнього в наш час, що супроводжується утворенням мегаполісів та урбанізацією, яким при цьому сприяє «швидке вдосконалення високих технологій, міцне входження у повсякденне життя нових технічних засобів комунікації, і разом з тим – екологічна криза, економічні потрясіння, зазначена філософами світу криза антропологічна, котра характеризується складністю виживання людини в умовах, створених нею ж самою» [139, с. 134]. Аналізуючи життя у мегаполісах, М. Препотенська звертає увагу на «натовп як просторово-комунікативний феномен» та справедливо відзначає, що саме толерантність у відносинах дає змогу вижити в таких умовах. Вона підкреслює: «З одного боку, близька щільна співприсутність тисяч чужих людей викликає відчуженість й компенсаторну агресію. З іншого боку, заради фізичного й психологічного виживання людина міста прилаштовується до таких умов. Вона привчається до толерантної поведінки і пересування у натовпі, до терпимості в чергах і пробках, до розстановки пріоритетів в оточенні людей різного «калібру» та статусу. Недарма сьогодні говорять про «розумний натовп», який за умови стабільної атмосфери міста демонструє готовність до співпраці та узгодженості дій» [139, с.138].

У площині політологічного підходу толерантність розглядається через призму конфліктології. У такому розумінні розглядає толерантність С. Денисюк, яка на підставі ідей Р. Дарендорфа і Л. Козера тлумачить толерантність як один зі способів політичної комунікації. Саме в межах політичної комунікації еліти забезпечують контроль над суспільством і отриманням матеріальних благ [46, с. 22]. Об'єктом виявлення толерантності є політичний опонент. А сама толерантність у політологічній парадигмі постає особливим механізмом послаблення політичних конфліктів.

Політична толерантність, за твердженням Г. Денисовського, є особливим способом нівелювання крайніх форм конфліктних ситуацій. При цьому слід враховувати, що в демократичних державах, з одного боку, політична ситуація завжди перебуває на межі «конфліктного поля». З другого боку, саме демократичні режими виробили найбільш ефективні технології «зняття суперечностей» у політичній сфері [45, с. 12-13]. Толерантність у такій інтерпретації тлумачиться як «цивілізований» спосіб вирішення політичних конфліктів і нівеляції соціальних антагонізмів.

Зв'язок толерантності і аксіологічних засад політичних конфліктів аналізує російська дослідниця С. Ільїнська. Вона вважає, що в ціннісній площині самі по собі «аксіологічні розбіжності не є основою конфлікту» [61, с. 12]. При цьому С. Ільїнська залишає поза увагою роль ціннісних розбіжностей у процесі становлення різних типів ідентичностей. Водночас вона акцентує увагу на тому, що, якщо соціум відносить морально суперечливі політичні проблеми до сфери основних прав, це зумовлює їх ще більшу невирішуваність [61, с. 178-179]. На обмеженість виявлення толерантності в політичному середовищі вказує і М. Уолцер. Він акцентує увагу на типах соціальної взаємодії, які мають інтолерантний характер у залежності від комунікативної ситуації [181, 160 с]. Так чи інакше, у процесі комунікації толерантність завбачує взаємні поступки та здатність до

пристосування. Натомість моральні норми залишаються одним з найбільш традиційних чинників функціонування будь-якого суспільства.

У площині політичної сфери виявлення толерантності лежать і дослідження ролі терпимості у процесі формування національної ідентичності. Сама складність і суперечливість толерантності, на думку В. Лекторського, співвідноситься зі складною структурою ідентичності сучасної людини. Діалектична єдність толерантності й ідентичності розкривається через реалізацію можливостей людини та визначення меж її пізнання і, як наслідок, формування конкретного рівня відкритості для взаєморозуміння. У цьому контексті доречна думка філософа, який зазначає, що під впливом толерантності можлива актуалізація «уваги до чужої позиції у поєднанні з установкою на взаємну зміну позицій» [99, с. 18]. У деяких випадках ці процеси під впливом критичного діалогу відкривають широкі можливості для трансформації індивідуальної і колективної ідентичності.

В українській науковій парадигмі аналіз взаємозалежності рівня толерантності населення і актуалізації елементів європейської ідентичності став предметом дослідження М. Козловця і Н. Ковтун у монографії «Національна ідентичність в Україні в умовах глобалізації». Її автори слушно роблять висновок, де зазначають: «Саме з освітою пов'язані сучасні завдання консолідації українського суспільства, збереження її єдиного соціокультурного простору, формування ціннісної системи – відкритої, варіативної, духовно і культурно насиченої, толерантної» [69, с. 321]. Саме це в перспективі може забезпечити не тільки становлення дійсної громадянськості й патріотизму, а й цілісної національної ідентичності.

Проблематиці сутнісної пов'язаності толерантності й ідентичності присвячені дослідження Н. Паніної та Є. Головахи, які зауважують, що не дивлячись на різні групові відмінності на рівні національної толерантності в Україні, усі категорії її населення виявляють спільну структуру національних переваг-ототожнень. У межах цієї структури формування національної толерантності на основі ідентифікаційних механізмів і сприйняття

представників більшості національностей як «своїх» є швидше виключенням, ніж правилом [126, с. 124-125]. Так, незважаючи на значний рівень архаїчно-традиціоналістичних ціннісних орієнтацій, більше половини українських громадян допускають у якості сусідів представників тих народів, з якими мають історичний досвід спільного проживання – євреїв, поляків, молдаван і кримських татар.

Означена різноманітність сутнісних ознак, які характеризують толерантність, зумовили появу в науковій парадигмі низки праць, у яких обґрунтовується феномен її парадоксальності. Саме на таких аспектах дослідження толерантності акцентують свою увагу Д. Добернек і Т. Модуд. Неоднозначність і суперечливість толерантності аналізується ними через призму різних моделей толерантності, насамперед, процесу становлення ліберальної толерантності і, як наслідок, культурної диверсифікації у європейському просторі [225]. Автори слушно ставлять питання, що буде в постіндустріальному суспільстві після того, як лише самої толерантності виявиться недостатньо для стабілізації соціокультурного простору.

Проблематика суперечливості і неоднозначності виявів толерантності в сучасному соціокультурному просторі стала засадничою й для монографії українського дослідника О. Хижняка. У ній розкрито сутність, види, функції толерантності. Особлива увага автором зосереджена на аналізі ризиків толерантності в умовах глобалізації та принципової необхідності забезпечення толерантності в сфері забезпечення прав людини. Дослідник слушно зауважує, що в різні історичні епохи етнічні і загальнокультурні принципи визначали унікальні параметри толерантності для конкретного суспільства [208, с. 126]. Більше того, у кожному соціумі толерантність розглядалася як показник стійкості і надійності складних структурованих соціальних систем.

Неоднозначність толерантності проявляється і в площині критики її ототожнення з терпимістю. Зокрема англійська дослідниця К. Маккінон заперечує ототожнення терпимості і толерантності в площині викликів

скептицизму і ціннісного плюралізму [233, с. 135]. Високий рівень критичності щодо феномена толерантності властивий для праць деяких дослідників. Зокрема цікавим є розуміння толерантності С. Жижека. У статті «Критика толерантності» він розуміє толерантність як абстрактну, безадресну і безмістовну «любов» до іншого» [54, с. 163]. До розуміння толерантності як репресивної форми байдужості схиляється і Г. Маркузе. На його думку, у ситуації консюмеризму західного суспільства доволі часто толерантність щодо радикального зла подається як добро, яке начебто слугує руху від достатку до ще більшого достатку. Така толерантність слугує механізмом поширення різних форм комерційного шахрайства [109, с. 101]. Відтак, використання означеного поняття у суспільному дискурсі часто диктується властивим для постіндустріалізму духом змішання, мінливості, байдужості, терпимості до будь-яких виявів новітніх форм соціокультурної буттєвості.

У ширшому розумінні критика різних форм терпимості в епоху постіндустріалізму пов'язується С. Жижеком з феноменами «фальшивого лібералізму» та європейського мультикультуралізму [55, с. 10-32]. Мислитель зовсім не вдається до категоріального аналізу самого терміну «толерантність», а зосереджується на дослідженні практичних проявів толерантності в європейському соціокультурному просторі. При цьому він концентрується на конкретних прикладах, які доводять перетворення терпимості у свою протилежність – інтолерантність. Це дало можливість С. Жижеку розглядати повагу «мультикультураліста до особи Іншого» як особливу форму ствердження «власного домінування» [54, с. 110]. Фактично в його розумінні інтолерантність тлумачиться як особлива форма відчуження від Іншого, що у перспективі призводить до обструкції індивідів і деяких соціальних спільнот у сучасному європейському суспільстві. При цьому штучне насадження толерантності перериває природний шлях соціальних

комунікацій, заганняючи конфлікти в глухий кут і перешкоджаючи їх своєчасній нівеляції.

Значний ступінь парадоксальності толерантності дозволив деяким дослідникам поставити під сумнів її саму онтологічну можливість. Так, проблема «неможливості» здійснення толерантності і її віртуальний характер у сучасному світі стали основою досліджень Б. Уїльямса [246, с.20]. Суголосною до цієї позиції стали ідеї Дж. Хортора, який віртуальність толерантності пов'язує з пануючим у ліберальному суспільстві нейтралітетом, що по суті є байдужістю, своєрідною відмовою від оцінки різних стилів життя [230, с. 37]. Ключовий парадокс толерантності в такій інтерпретації полягає в тому, що толерантність нівелює здатність більшості діяти згідно з власними моральними нормами на догоду меншості. У такому випадку постає проблема самого існування у соціумі цінностей, якщо вони не здатні визначати поведінку людини.

Серед українських дослідників, які вбачають парадоксальність феномена толерантності, слід відмітити С. Киселицю. Філософ схиляється до думки, що толерантність виявляється на трьох рівнях буття людини. Першому – це особистісному, зокрема в родинному колі, де вона вперше виявила парадоксальність виховуючи своїх дітей на засадах толерантного ставлення до ближнього, але «отримала неочікувані результати: їх довірливість і чемність виявилися мішенню, м'яко кажучи, недоброзичливих людей або неоднозначних тлумачень» [66, с. 61]. Вчена вважає: «Певне безсилля і невміння захищати ці «беззахисні» (з огляду на їх виключно духовне походження) загальнолюдські цінності викликає онтологічну тривогу, розгубленість і занепокоєння» [66, с. 61]. Другий рівень – етнічний: «через чверть сторіччя парадокси толерантності стали очевидними у контексті новітньої історії, де переткнулися європейські, азійські та інші етнічні, правові, політичні, релігійні традиції» [66, с.61]. Коли людина зустрічається з Іншим, у якого своя культура, традиції, віра, погляди на життя, можуть виникати суперечності, які навіть призводять до конфліктів. Власні моральні

життєві установи йдуть всупереч з Іншим, який вважає, що тільки його позиція є правильною.

На третьому рівні С. Киселиця розглядає толерантність як «випробування, переживання, мотив, стан, категорію, реалію, кодекс честі тощо на різних стадіях становлення людства, привертає увагу потреба як особистості (інтелектуальної, але не зовсім і навіть зовсім нерозумної), так і спільноти (демократичної, анархічної і навіть авторитарної) у чітких правилах співіснування мікро- і макрокосмосу у системі «людина – світ» [66, с.62]. Авторка підсумовує: «Тож, нагальним завданням сучасного глобального поля (а не полігону) є «золота середина» між засобами втілення гуманістичних правил, що мають настійливо стимулюватися, і табу, порушення яких мають безкомпромісно каратися» [66, с. 62-63].

Слід зазначити, що якнайповніше парадокс проявляється у політичній сфері. На суперечливій сутності виявів толерантності саме у цій сфері акцентує увагу О. Дубко, вказуючи, що терпимість у сфері соціальної комунікації руйнує політичну мотивацію і політичну єдність [49, с. 661]. Вона не здатна призвести до політичної єдності і стабільності, адже терпимість містить у собі значний ступінь відчуження від позиції Іншого. У такому розумінні терпимість обмежує ціннісні, насамперед моральні, переконання суб'єкта політичної активності.

На противагу цьому саме в політичній сфері шукає вихід з парадоксу толерантності Дж. Роулз, який у праці «Політичний лібералізм» обґрунтовує необхідність обмеження толерантності лише сферою політичного. На його думку, це дозволить нівелювати конфлікт між «політичними, релігійними і моральними цінностями». Мислитель пропонує виявляти толерантність переважно в сфері політичного, яке залишається сферою суспільно значущого. При цьому необхідно керуватися принципами справедливості, які поділяються усіма членами суспільства [237]. Натомість сфера приватного і культурного життя має перебувати поза вимогою обов'язковості толерантності.

Спроби подолання парадоксальності толерантності властиві і для праць Д. Хейда. Дослідник пропонує нівелювати суперечливість толерантності за допомогою своєрідного «зсуву у сприйнятті», зміст якого полягає в переорієнтації уваги суб'єкта толерантності з позиції або поведінки Іншого на саму особу їх носія. Але при цьому незгода з позицією іншої людини нікуди не зникає. У такому розумінні толерантність постає не просто персоналізованим поглядом *ad hominem*, а й протилежністю «об'єктивній науковій нейтральності» [229, с. 15]. У такій інтерпретації толерантність розглядається як індивідуальна чеснота особистості.

За умови вибірковості або необов'язковості толерантності у житті кожного суспільства так чи інакше проявляються факти нетолерантності. Так, у площині співвідношення толерантності й інтолерантності розглядає терпимість Л. Дробіжева. Вона виділяє цілісний комплекс причин інтолерантності у суспільних відносинах: високий рівень бідності, коли знедолені шукають винного у середовищі «інших» (мігрантів, представників інших націй і етносів, інших соціальних груп); невдоволення на гендерному рівні сімейними стосунками – з одного боку, жінки переконані у нездатності чоловіків забезпечити сім'ю, з другого боку, чоловіки вказують на завищені очікування жінок; конкурентне середовище, коли ті, хто потерпіли невдачу, починають шукати «винного», яким зазвичай виявляється переможець [47, с. 67]. У свою чергу, О. Садохін акцентує увагу на глибших причинах нетолерантної поведінки. До причин інтолерантності він відносить актуалізацію інстинкту самозбереження, який сприяє поділу усіх оточуючих у свідомості людини на «своїх» і «чужих» [146, с. 25]. Ці причини пов'язані з тим, що протягом тисяч років у свідомості людини утверджувалося підозріле ставлення до усіх чужинців і апріорі лояльне ставлення до рідних і людей з близького оточення.

У контексті нашого дослідження цікавими є підходи до природи толерантності американського дослідника Е. Лангерка щодо толерантності в плюралістичному суспільстві, для якого характерними є відкриті дискусії,

які, на думку автора, іноді більш загострюють глибину конфліктів та відмінностей, ніж сприяють порозумінню. Він ставить питання стосовно того, чи проявляти толерантність до всіх тих відмінностей, які існують у плюралістичному суспільстві. Філософ звертає увагу на те, що толерантність – це не «байдужість, покірність, боязкість, схвалення. Толерантність означає, що ми віддали б перевагу тому, щоб не терпіти те, що ми терпимо» [231, с. 92]. На думку філософа, «не можна провести чітку межу між тим, що нам не подобається, і тим, що ми не схвалюємо, але в будь-якому випадку, питання толерантності може виникати, коли є розбіжності щодо питань, які розглядаються як важливі, будь-то мораль чи моральні норми. Толерантність передбачає утримання від спроб запобігти тому, з чим я не погоджуюсь, або не є байдужий» [231, с. 94]. Він продовжує: «Я думаю, ясність посилюється нашим висловом, що, якщо ми миримось з тим, чому могли б прямо чи опосередковано перешкоджати, ми це терпимо. Коли толерантність зумовлена нашим рішенням, що нетерпимість спричинить занадто високу вартість (а ризик великої шкоди – це вартість), це означає лише, що наша толерантність вимушена, що вона приходить з жалем чи навіть почуттям вини, то це, щось інше, ніж толерантність» [231, с. 95]. Вчений робить висновок, що «толерантність та нетерпимість – це питання ступеня/ міри (degree)» [231, с. 97]. В цьому контексті дуже вдалий, на нашу думку, приклад, який наводить науковець: «Спірні випадки, коли важко сказати, чи є зло настільки загрозливим, щоб це стало примусовою загрозою; жест, який говорить: «Я буду дуже розчарований у тобі» зовсім відрізняється від того, що говорить: «Ти підеш до в'язниці», і лише по контексту можна з'ясувати, яка шкода загрожує» [231, с. 97].

Високий ступінь виявлення толерантності в сучасних постіндустріальних суспільствах пов'язаний з цілеспрямованим законодавчим впровадженням принципів толерантності, їх науковим дослідженням і вихованням. Зауважимо, що проблема аналізу виявлення толерантності в науковій сфері досі не стала предметом системного

наукового дослідження. Однак деякі аспекти цієї проблеми висвітлені в працях Г. Маркузе, М. Уолцера, М. Хайдеггера, Ю. Хабермаса та ін. Водночас сутнісні вияви толерантності й інтолерантності в науковій сфері знайшли відображення у працях фундаторів сучасної філософії науки – К. Поппера, Т. Куна, П. Фейєрабендом.

Так, у праці «Структура наукових революцій» Т. Кун обґрунтовує діалектичну залежність рівня розвитку науки від рівня плюралізму, демократичності, толерантності до думки Іншого. Існування самої науки, на думку американського мислителя, прямо залежить саме від того, хто із членів особливого типу дослідницького співтовариства наділений правом обирати між науковими парадигмами [97, с. 181]. Саме на можливості вибору в сфері науки і необхідності врахування права меншості як атрибутивних ознак впровадження толерантності у демократичних суспільствах акцентував увагу К. Поппер. При цьому більшість може помилятися при ухваленні рішень, а відтак продукувати тиранію щодо меншості [136, с. 143]. У площині визначення реалізації принципів толерантності перебуває і методологічний плюралізм П. Фейєрабенда [183, с. 450-451], згідно з яким обґрунтовується існування в історії науки непоодиноких прикладів наукового анархізму.

У контексті аналізу проблеми виховання толерантності заслуговує на критичне вивчення і праця Б. Рієрдон «Толерантність – дорога до миру». У ній дослідниця пропонує такі напрями виховної діяльності, спрямовані на формування толерантності: «визнання прав інших на життя і достоїнство; доброзичливе усвідомлення присутності у своєму соціальному середовищі представників інших культур; визнання позитивних аспектів різноманітності; вміння цінити конкретні прояви своєрідності і різноманітності людей; здатність бачити спільні взаємовигідні для різних груп цілі й інтереси; культ миру і визнання взаємозалежності людського існування і універсальності ряду цінностей» [142, с. 52-53]. Загалом дослідниця зосереджується на індивідуальному прийнятті Іншого, доброзичливому ставленні до багатоманітності різних культур. Вирішальну роль у формуванні

толерантності має та система освіти і виховання, у межах якої формується діалогічність, співпраця, повага до іншої людини або соціальної спільноти.

У контексті цього цікавим є й дослідження В. Ляпунової, присвячене виявленню компетентності вихователів у процесі формування практичних виявів толерантності у дітей старшого дошкільного віку. Авторка ґрунтовно аналізує світоглядні і психологічні передумови, вікові можливості засвоєння елементів толерантності дітьми дошкільного віку [106]. Значна увага в дослідженні В. Ляпунової присвячена аналізу вітчизняного і зарубіжного досвіду в царині формування толерантності в дитячому віці.

Проблема виявлення толерантності в ситуації мультикультуралізму в середовищі сучасної молоді, яка в онтологічній і в гносеологічній сферах буттєвості занурена в полікультурне середовище, стала предметом аналізу монографії української дослідниці О. Гриви [39]. Натомість у площині розширення горизонтів толерантності в університетській освіті концентрують свою увагу Р. Манн і О. Хижняк. Вони зауважують, що виховання толерантності у межах вищої школи можливе за трьома напрямками: конструювання і формулювання ідеї активного освітнього простору толерантності, поширення ідеї толерантності через дієві і ефективні піар-кампанії та проекти для різних цільових груп, контроль згоди з принципами активної толерантності [232, с. 24]. Водночас, щоб мінімізувати ризики конфліктів і знизити напруження у політичній сфері, уряди і громадські організації мають поширювати принципи активної толерантності.

Українські вчені Л. Компанієць і О. Убейволк досліджують толерантність як умову плідної міжкультурної комунікації та взаємодії: «Багатогранне поняття, яке на сучасному етапі розвитку людства характеризує багатоманітність відносин на всіх рівнях людських стосунків, толерантність – важливий елемент (детермінанта) ефективності міжкультурної комунікації, міжкультурного спілкування у глобальному соціокультурному просторі, необхідна умова суспільного єднання людей – носіїв різних культурних традицій, релігійних вірувань, політичних

переконань. При цьому толерантність не є синонімом поблажливого ставлення до іншого та вимушеного примирення з осудними явищами. Толерантність повинна бути ключовим моральним принципом громадянського суспільства, у якому немає місця абсолютизованій терпимості щодо замахів на свободу та гідність людини» [73, с. 75 -76].

У вітчизняній науковій парадигмі проблема виховання толерантності піднімається на рівні ряду колективних монографій. Зокрема, у 2007 р. вийшов збірник статей «Міграція і толерантність в Україні» за редакцією Я. Пилинського. Ключовими питаннями, які розглядаються у збірнику, є аналіз співвідношення імміграційних процесів і рівня толерантності суспільства, визначення сутності модерних форм толерантності, з'ясування специфіки співвідношення міграції і толерантності у сучасному українському соціумі [111]. Значна увага в науковому збірнику присвячена аналізу виявів ксенофобії і шовінізму щодо мігрантів у мультикультурному просторі сучасності.

Толерантність як органічна частина ціннісно-нормативної системи соціуму стала предметом аналізу вже згаданої монографії О. Хижняка «Лабіринти толерантності». У ній дослідник виділяє цілий комплекс характеристик толерантності. По-перше, вона підтримує плюралістичний баланс у соціумі, сприятливий для формування толерантності в ньому. По-друге, толерантність продукує демократичні засади, без яких неможливий діалог між «Ми» та «Інші». По-третє, толерантність допомагає сприймати образ «Іншого» не як ворога. По-четверте, толерантність пропагує діалог між різними культурами і, як наслідок, сприяє виробленню компромісів заради соціальної згоди [208, с. 132]. Значною мірою ці прояви толерантності в сфері комунікацій сприяють усвідомленню, формуванню і реалізації прав людини і спільноти. Водночас у контексті вищезазначеного розуміння толерантності сама комунікація починає розглядатися як багатоманіття єдностей.

До площини аналізу багатоманітності проявів толерантності у сучасному світі належать й ряд збірників матеріалів круглих столів і конференцій, проведених в Україні. Їх вихід значною мірою започаткований проведенням 29 травня 2007 р. у місті Житомирі круглого столу під назвою «Толерантність як соціокультурна проблема сучасності», зініційованого Національним інститутом стратегічних досліджень [170]. Слід зазначити, що в Житомирському державному університеті імені Івана Франка пройшло чотири Міжнародні науково-теоретичні конференції «Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності» (жовтень 2007 р., грудень 2009 р., травень 2011 р., жовтень 2015 р.). На підставі результатів роботи конференцій було видано збірники наукових статей і матеріалів конференцій [171]. Одним з ключових висновків конференцій є не лише констатація неоднозначності і парадоксальності толерантності у сучасному світі, а й глибокий аналіз конкретних проявів інтолерантності в ситуації прискореної глобалізації різних сфер соціального буття, зокрема під впливом масового зростання рівня стихійної і трудової міграції.

Підсумовуючи вищесказане, зауважимо, що в науковій літературі аналіз виявів толерантності реалізується у цілому ряді концептуальних підходів. Так, за твердженням В. Стець, поняття толерантності реалізується у межах цілої низки концептів: толерантності як співчуття (Ж.-Ж. Руссо, А. Шопенгауер; толерантності як принципу збереження (К. Ясперс), толерантності як подолання свого мовчання (А. Камю); толерантності як обов'язкової вимоги високорозвинутих цивілізацій (А. Вайтхед) та ін.

Окрім концептуального підходу до аналізу толерантності, деякі вчені використовують хронологічний принцип у класифікації підходів до розуміння означеного феномена. Так, О. Хижняк виділяє три етапи в процесі його модерного дослідження. Перший з них він називає етапом категоріального пошуку, зокрема розробки поняття «соціальна солідарність», «згода» (Е. Дюркгейм, Т. Парсонс, П. Сорокін, Ф. Тенніс та ін.). Другий етап співвідноситься дослідником з періодом емпіричного вивчення толерантності

в різних сферах суспільного життя, виділенням конкретних проявів і видів толерантності (А. Брілл, С. Грігг, Г. Макклоскі, Дж. Протріте, Дж. Салліван, С. Штоуфен, Е. Головаха, Н. Паніна, В. Паніото та ін.). Третій етап О. Хижняк співвідносить з сучасними інтерпретаціями толерантності та усвідомленням її багатомірності (М. Уолцер, Н. Победа та ін.) [208, с. 126-127]. В цілому, О. Хижняк приходить у монографії до висновку не тільки про багатомірність поняття толерантності та дискусійність його становлення, а й до парадоксального умовиводу про діалектичну єдність толерантних й інтолерантних практик у різних сферах суспільного життя. Це дозволило йому позиціонувати толерантність як дифузну форму соціальності, яка відображає рівень якості життя та інституційних форм соціальної взаємодії.

На особливу увагу в процесі дослідження толерантності заслуговує аналіз концепту її принципової плюралістичності М. Хомякова. Його висхідним положенням є ідея, що в будь-якій соціокультурній ситуації толерантність виявляється обмеженою чимось іншим, зовнішнім щодо неї, а тому є контекстуально залежною [209, с. 102]. У такому розумінні межі толерантності і її зміст відрізняються у залежності від соціокультурного середовища, а відтак, будь-які спроби знайти універсальну толерантність на кшталт західного ліберального розуміння толерантності приречені на невдачу.

На підставі цього дослідник обґрунтовує необхідність вироблення у мінливому глобальному постіндустріальному просторі сучасності якісно нового підходу до розуміння толерантності. У зв'язку з цим, М. Хомяков виділяє декілька концептуальних висновків, які можуть стати його основою: нове розуміння толерантності має виходити з ідеї відмови від пошуків єдиної універсальної толерантності і визнання різноманітних способів досягнення мирного співіснування різних соціальних спільнот у різних культурних середовищах; така толерантність не може бути ні цінністю, ні чеснотою, вона є способом втілення інших цінностей; атрибутивні ознаки такого типу толерантності не визначаються *a priori*, а виявляються у культурах

посередництвом історичного, культурологічного, соціологічного аналізу; подібне розуміння толерантності стосується не лише політичної теорії, а стає елементом широкого культурологічного контексту; політика визначення усіх попередніх культур як «спільнот переслідування» у такій парадигмі має бути відкинута, натомість має бути сприйнята ідея принципової діалогічності культури М. Бахтіна або М. Бубера [209, с. 110-111]. Незважаючи на те, що такої теорії толерантності поки не існує, але, за твердженням Д. Хомякова, окремі її положення вже розроблені такими дослідниками, як американські історики політичної філософії Дж. Лорсен та К. Нідерман [209, с. 111]. Саме такий підхід до розуміння толерантності може стати основою для вироблення світоглядних передумов, які здатні нівелювати загрозу нового глобального світового конфлікту.

Американські науковці Е. Ленгерек та Е. Дж. Коен досліджуєть проблему толерантності в ліберальному суспільстві. Зокрема Е. Коен зауважує, що не виправдовує толерантність, а хоче зрозуміти її значення та прояви в ліберальному суспільстві. Дослідник зазначає: «Моя мета – визначити, наскільки ліберали, які відстоюють толерантність, повинні бажати, щоб толерантність проявлялася у межах держави» [220, с. 480]. Філософ цікавиться, чи «ліберальна держава повинна терпіти автономні жертви автономії (*autonomous sacrifices of autonomy*), включаючи випадки, коли людина сама вирішує чи стати їй рабом, чи щоб її лоботомізували, або вбили» [220, с.481].

В процесі осягнення екзистенціальних і гендерних вимірів толерантності евристично цінними є роботи Н. Хамітова щодо проблеми толерантності в контексті самотності чоловіка та жінки і звільнення від неї. Зокрема, у координатах запропонованого дослідником проєкту метаантропології, який передбачає поділ людського буття на буденне, граничне, метаграничне, евристично цінним є положення про те, що справжня толерантність є феноменом метаграничного буття людини і саме це означає вихід за межі і зовнішньої, і внутрішньої самотності [200]. У контексті метаантропології

важливими є дослідження С. Крилової – у річищі осягнення краси стосунків як критерію справжньої толерантності [80], М. Препотенської [138], яка пропонує освітній концепт толерантного діалогу, Л. Гармаш, що досліджує гендерні аспекти проблеми толерантної взаємодії жінки в патріархальному світі [34].

В цілому, у ситуації поглиблення глобалізаційних процесів та зростання рівня економічної, політичної та соціальної нестабільності в сучасному світі, і, як наслідок, поширення локальних і регіональних конфліктів, зростання рівня екстремізму й тероризму у всіх країнах світу, відбулося усвідомлення кризи просвітницького проєкту розбудови справедливого суспільства на засадах свободи, рівності і братерства.

Значною мірою цей проєкт базувався на просвітницькому розумінні толерантності як терпимості, сприйняття і поваги до позиції Іншого. Реальність людського буття початку ХХІ ст. породжує глибинну суперечність: маємо неможливість вироблення універсальної теорії толерантності і, одночасно, є нагальна необхідність вироблення такої теорії і практик толерантності в глобалізованому світі, які б дозволили співіснувати особистостям і країнам з різними світоглядними цінностями. Спробуємо долучитися до розв'язання цієї суперечності.

Висновки до першого розділу

1. Досліджено, що термін «толерантність» з'явився у мовах на певних етапах розвитку суспільства і в кожній мові мав свої відтінки бачення. В українську мову він був запозичений з латинської мови «tolerantia» та означав терпимість. У різних мовах розуміння толерантності достатньо різноманітне. Воно включає: терпіння, стриманість, здатність зрозуміти та поважати думку Іншого, визнавати відмінності від власних ідей чи помислів.

Кожна мова має свій варіант інтерпретації поняття, є універсальним інструментом його вираження.

2. Порівнявши визначення поняття «толерантність» у слов'янських та германських мовах, слід відзначити, що толерантність в усіх мовах має спільне, а саме – позитивне ставлення до Іншого, його поглядів, думок та відмінностей.

3. Було виявлено відсутність єдиного загальноприйнятого визначення толерантності. Серед усього розмаїття теорій можна виділити кілька підходів до визначення толерантності:

- аксіологічний (толерантність розглядається як цінність, чеснота, яка зближує, надає можливість поважати кожного, робить можливим досягнення миру, а необхідність її дотримання постає як моральний імператив);

- когнітивний (знання про феномен толерантності, визнання різноманіття світу та інтерпретивної природи індивідуальних суджень про нього, звідси – неможливість редукування всього різноманіття точок зору до «загальної істини», неминуча множинність індивідуальних картин світу);

- соціокультурний (толерантність як властивість соціальних відносин),

- комунікативний (толерантність як мовний та комунікативний феномен, спрямований на встановлення діалогу);

- екзистенційно-гендерний (толерантність як особливий принцип існування того світу, що людина вибудовує на основі розуміння та прийняття взаємодії екзистенціальної чоловічості та жіночості у внутрішньому світі особистості, а також у міжособистісних відносинах).

4. Проаналізовано феномен толерантності в історії філософії. В історичній ретроспективі зміст категорії «толерантність» розвивався від одновимірного розуміння: фатальної покори долі, релігійної, соціокультурної, політичної терпимості у напрямку до його принципової плюралістичності, багатовимірності.

5. Дослідження толерантності охоплює широку палітру проблемних полів. Проблематика емпіричного дослідження толерантності у різних

сферах соціального буття; проблематика співвідношення та діалектичної єдності толерантності і різних форм соціокультурної ідентичності; толерантність як особливу форму запобігання політичних конфліктів у сфері політичного буття.

6. Сутнісні вияви толерантності й інтолерантності у науковій сфері знайшли відображення у працях як фундаторів сучасної філософії науки (К. Поппера, Т. Куна, П. Фейєрабенда), так і Г. Маркузе, М. Уолцера та Ю. Хабермаса. Натомість різні аспекти виховання толерантності як основи соціокультурного буття в сучасному світі були досліджені у розвідках О. Гриви, В. Ляпунової, Р. Манна, Б. Рієрдон, О. Хижняка.

7. Магістральне значення у сучасній науковій парадигмі відіграє концепт принципової плюралістичності толерантності, який обґрунтовується у працях Дж. Ларсена, К. Нідермана, М. Уолцера і М. Хомякова. Згідно з ним, заперечується можливість формування теорії універсальної толерантності, зокрема, на кшталт західного ліберального її розуміння. Плюралістичний підхід до розуміння толерантності виходить з ідеї, з одного боку, заперечення її ціннісного статусу і, з другого боку, її позиціонування як особливого способу втілення широкої палітри інших цінностей. При цьому заперечується визначення усіх попередніх культур як «спільнот переслідування». У такому розумінні сутнісні ознаки толерантності мають виявлятися у різних культурах через історико-хронологічний, культурологічний і соціологічний аналіз. Базовою позицією плюралістичного підходу є й наголошення на визнанні принципової діалогічності різних культур і визнання необхідності врахування соціокультурного контексту конкретних виявів толерантності.

8. Продуктивною стала методологія метаантропології Н. Хамітова як філософії буденного, граничного та метаграничного вимірів буття людини, що дозволило здійснити аналіз екзистенціальних та гендерних особливостей феномена толерантності в цих вимірах.

9. Для досягнення критеріїв плідності екзистенціальних і гендерних вимірів толерантності в людському бутті важливим видався запропонований

Н. Хамітовим та С. Криловою метод андрогін-аналізу як філософської й психоаналітичної теорії і практики, в межах яких буття особистості розглядається як духовно-душевна цілісність. Це дало можливість усвідомити, що толерантність у найвищих своїх проявах здатна актуалізувати не лише душевність, а й духовність та є важливим проявом цілісності особистості.

РОЗДІЛ 2. ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНІ ТА ГЕНДЕРНІ ВИМІРИ ТОЛЕРАНТНОСТІ: ОСНОВИ

2.1 Феномен гендеру та гендерна толерантність: екзистенціальні виміри

Стосунки між чоловіком та жінкою завжди знаходились в центрі уваги людських відносин. Особливої актуальності вони набувають в наш час, коли в більшості країн гендерні стереотипи змінюються завдяки толерантності, яка коригує їх, робить партнерськими, піднімає до рівня розуміння, поваги та егалітарності. Як доречно зазначив румунський філософ Андрій Пляшу: «Толерантність трансформується з необхідності жити разом добре» [236, с. 14].

Спільна дія – необхідна умова розвитку суспільства, в якому вирішальну роль відіграють відносини між його членами. Ми зупинимось на усвідомленні такої спільної взаємодії, як гендерне партнерство. Воно є невід’ємним у всіх сферах життя людини: політичній, економічній, культурній, сімейній, та є показником розвитку демократії в суспільстві. Кінцевий результат гендерного партнерства, який полягає в досягненні поставленої мети, безпосередньо залежить від того, наскільки доброзичливою буде позиція чоловіка та жінки в сумісній діяльності, – чи буде проявлятися толерантність в діях та стосунках по відношенню до Іншого. Український вчений П. Саух, говорячи про роль толерантності в стосунках, наголошує: «Толерантність – це певний морально-практичний орієнтир принципів інтеграції культурно-історичного досвіду в єдину систему цінностей» [149, с. 179]. Отже, бути толерантним означає перш за все здатність побудувати партнерські відносини з представником протилежної статі на основі поваги до його (її) особистості, зрозуміти Іншого та довести думку до Іншого, не зважаючи на існуючі відмінності.

Таким чином, у демократичному суспільстві важливою є не лише гендерна рівність, а й гендерне партнерство [206, 201, с. 91-132], яке базується на толерантному ставленні до партнера протилежної статі, постає не лише теоретичним, а й практичним аспектом плідної взаємодії в родині та суспільстві. Саме в толерантних відносинах чоловіка та жінки є гостра необхідність на даному етапі розвитку України як незалежної держави. Можна констатувати, що в нашій країні досі переважають гендерні стереотипи, як у політичній, так і в економічній і побутовій сферах, і це є наслідком перебування в посттоталітарній системі. Тому, лише створюючи та підтримуючи гендерне партнерство в країні, можна побудувати дійсне демократичне суспільство.

Щоб з'ясувати сутність гендерного партнерства, необхідно прояснити значення феномена «гендер» в цьому словосполученні. Що означає таке популярне та часто вживане в мові слово «гендер»? Розглянемо етимологію та семантику терміну гендер. В латинській мові «гендер» означає біологічну стать. Американський психолог Джон Мани наголошував на тому, що цей термін був взятий з граматики англійської мови. Інша американська вчена Ліза Діамонд зазначає, що гендер – це один із аспектів дискусії про природо-виховання [224, р.17]. Дослідниця А. Кирилина говорить про те, що англійський термін «gender», який вживається в мові як граматична категорія, тепер використовуються в таких науках, як філософія, соціологія, психологія та являє собою соціокультурну категорію [65, с. 18-19].

Розглядаючи вживання слова «гендер» в українській мові, знаходимо, що йому відповідають такі слова-синоніми, як стать, секс та рід. Відмінності між ними полягають у сфері їх вживання. Так, коли ми говоримо «гендер», ми маємо на увазі соціальну направленість людини. Термін «стать» для українців є найбільш вживаним, бо він має слов'янське походження, більш відповідає українській ментальності і тому найчастіше використовується в мові. Слово «секс» – вживається для позначення біологічної статі, а рід вживається в граматиці як загальна назва належності до статі. Н. Хамітов

зазначає, що «у філософії статі, основою якої є метаантропологія, концепт «гендер» описує відносини між статями стосовно влади та владних ролей чоловіка та жінки, а також стереотип виховання чоловічого та жіночого, тоді як концепт «секс» окреслює взаємодію між статтю на рівні тілесності» [204, с. 75]. У контексті нашого дослідження цікавою є думка дослідниці Т. Мельник, яка, описуючи поняття «гендер» та «стать», акцентує увагу на їх відмінностях та зауважує: «Гендер відрізняється від поняття «sex», яке перекладається як «стать», тобто як здатність виношувати й народжувати дітей. Біологічна стать виражає природні, біологічно задані відмінності між чоловіком і жінкою. Якщо стать задається природно, то гендер конструюється соціально та зумовлений культурою суспільства в конкретний історичний період. Гендер характеризує осіб і жіночої, й чоловічої статей, будучи продуктом соціалізації» [2, с. 12]. Вчена підкреслює саме соціальний характер гендера та додає: «Гендер – це змодельована суспільством та підтримувана соціальними інститутами система цінностей, норм і характеристик чоловічої й жіночої поведінки, стилю життя та способу мислення, ролей та відносин жінок і чоловіків, набутих ними як особистостями в процесі соціалізації, що насамперед визначається соціальним, політичним, економічним і культурним контекстами буття й фіксує уявлення про жінку та чоловіка залежно від їх статі» [2, с. 11].

Отже, усвідомивши сутність поняття «гендер», звернемося до словосполучення «гендерне партнерство», запропоноване Н. Хамітовим та С. Криловою. Зокрема, С. Крилова зазначає, що гендерне партнерство є: «стратегія життя чоловіка і жінки, коли відносини з протилежною статтю будуються на розумінні і толерантності» [80, с. 315]. Вчена зауважує, що під час гендерного партнерства кожен займає рівні позиції, поважає та чує свого партнера, бачить в ньому особистість, не нав'язує свою точку зору Іншому, а намагається, аргументуючи її, відстояти та, співпрацюючи з партнером, досягає успішних результатів. Вчена додає, що «гендерне партнерство звільняє особистість від нескінченної боротьби за владу, реваншизму і

помсти стосовно протилежної статі, відкриваючи плідній взаємодії» [80, с. 316]. Слід відзначити, що гендерне партнерство можливе тільки тоді, коли кожен змінить себе, подолає свій нарцисизм та буде доброзичливо налаштований на Іншого, вбачатиме в Іншому однодумця та партнера. Гендерне партнерство може проявлятися в спілкуванні, співпраці, співтворчості. Зробимо спробу розібратися, яку роль відіграє толерантність в гендерному партнерстві.

Щоб осягнути особливості гендерного партнерства та роль толерантності в ньому, більш докладно звернемося до проєкту метаантропології Н. Хамітова як філософії буденного, граничного та метаграничного вимірів буття людини.

У буденному вимірі людського буття чоловік та жінка створюють відносини перш за все для самозбереження та продовження свого роду. Толерантність допомагає досягти мети, зближуючи чоловіка та жінку, утворюючи стосунки між ними, які згодом можуть перерости в сімейні чи стати партнерськими. Толерантність на цьому рівні людського буття проявляється в результаті того, що виникає життєва необхідність в партнерстві. Якщо ми говоримо про сім'ю, вона допомагає зберегти подружні відносини та дійти злагоди в стосунках навіть тоді, коли відносини побудовані на домінуванні одного з її членів, – чоловіка або жінки, що доволі часто в наш час трапляється. С. Крилова, описуючи відносини між статями в буденному бутті, доречно зауважує: «Взаємодія статей відбувається за моделлю «Я – Воно» або «Я – Об'єкт». Тому буденне буття з необхідністю породжує маніпуляцію однієї статі іншою. Екзистенціально кожна людина відчуває в буденності свою розірваність і розполовиненість, статеve відчуження. В цьому вимірі жінка відчуває, що вона жінка, а не особистість, а чоловік зосереджується на своїй маскулінній ролі. Актуалізуються фізично-тілесні та соціальні якості людини, а не особистості, культивуються інтереси роду, а не персони. Людина спрямовує свої сили передусім на буття роду, а не на свою самоактуалізацію та самореалізацію» [80, с. 319]. Толерантність

може проявлятися навіть від страху одного із подружжя розлучитись. Заради збереження сім'ї чоловік та жінка толерантно ставляться один до одного.

У суспільних відносинах буденного виміру буття чоловіки та жінки займають в більшості випадків нерівне положення. І при гендерному партнерстві це може супроводжуватись страхом перед сильнішим, чи тим, хто має вищий чин або займає керуючий пост по відношенню до тебе. Тому толерантність може проявлятися через меркантильність намірів, інтересів чи прагматичність цілей. Між партнерами відбувається взаємодія за принципом субординації: начальник – підлеглий. Соціальне партнерство при домінівній субординативного спілкування руйнується. Людина проявляє толерантність, щоб сподобатись Іншому, від якого вона залежить; поводить себе безпринципно, стримано, зовсім по-іншому реагує на зауваження керівника іншої статі, ніж на зауваження рівних собі за положенням. Витримує неприємну для неї поведінку Іншої людини, навіть може миритися з образливим ставленням до себе, йде на поступки та компроміси заради отримання матеріальної вигоди в майбутньому. Все це не є справжньою толерантністю, а лише її симуляцією. У даному випадку толерантність є псевдотолерантністю, що проявляється у підкоренні, пасивній смиренності, терпінні, стриманості, покірності Іншому чи корисливості заради збереження партнерських відносин.

Н. Хамітов зазначає: «У граничному вимірі буття людини, де людиною керують воля до влади та воля до пізнання та творчості, мотивом толерантності є влада, що обертає толерантність на технологію маніпуляції» [196, с.111]. У цьому вимірі буття одна людина прагне домінувати над Іншою, намагається нав'язати власну точку зору Іншому. Відносини між чоловіком та жінкою будуються на основі субординації: жінка чи чоловік маніпулюють один одним з метою досягнення своєї мети. Зауважимо, у граничному бутті толерантність виступає симулякром у стосунках між чоловіком та жінкою та спотворює їх стосунки. Як зазначає С. Крилова: «У граничному бутті людини воля до влади зумовлює граничне посилення

маніпуляції однієї статі іншою. Саме на шляху жадання волі до влади екзистенціальна ворожнеча між чоловіком та жінкою стає найбільш болючою» [80, с.319]. Можна припустити, що людина, яка дотримується життєвого сценарію володіння, не спрямована до спільної дії і до толерантності. Вона скоріше буде маніпулювати іншими людьми і проявляти авторитарний спосіб спілкування.

Н. Хамітов пише, що «в метаграницному вимірі буття, де людина спрямована волею до любові, свободи і толерантності, відбувається дійсно екзистенціальне, а не інстинктивне чи формальне об'єднання чоловічої та жіночої статей у любові» [196, с.113]. Людина метаграницного буття – це людина відкрита, вона готова до діалогу, до спілкування «Я – Ти». У резонансі з цими думками, С. Крилова пише, що «жінка та чоловік як біологічні істоти, розвиваючи психологічний та екзистенціальні виміри статі, набувають цілісності особистості і складають андрогінне ціле, яке не є симбіотичним зв'язком, а є творчо-особистісним об'єднанням двох автономних актуалізованих особистостей. Це знаменує поєднання особистісно-екзистенціальної та комунікативно-екзистенціальної краси в людському бутті. Отже, подолати розполовиненість можна через створення внутрішньої цілісності» [80, с. 319].

Лише в метаграницному бутті людини толерантність між чоловіком та жінкою в гендерному партнерстві є дійсною, виступає надійним підґрунтям, на якому виростає та розквітає любов до Іншого, спонукає до безкорисливості, гармонії стосунків із ним, збагачує, піднімає їх на вищий рівень, рівень поваги, доброзичливості, цінування свободи Іншого. Толерантність стає цілісним та зрілим проявом особистості в стосунках між чоловіком та жінкою. Партнерські стосунки між чоловіком та жінкою проявляються у любові та завершуються створенням дійсно щасливої сімейної пари чи спонукають до співпраці та співтворчості.

Співпраця у метаграницному бутті перетворюється на творчість між чоловіком та жінкою, яка вже приносить не матеріальне, а моральне

задоволення від її виконання. Кожен бачить свою роль та Іншого й відповідальність під час виконання, розуміє Іншого та розкриває себе через Іншого, після чого виникає бажання у подальшому робити щось разом, діяти спільно. Саме толерантність по відношенню до Іншого зближує, розкриває внутрішній потенціал, робить глибинну конструктивну взаємодію можливою.

Гендерне партнерство в співтворчості – це толерантна взаємодія людини з Іншим на основі поєднання їх креативних здібностей з метою утворення нового, матеріального чи духовного. «Толерантний шлях до Ти – це єдиний шлях до пізнання, взаємодії та співпраці з Іншим, завдяки якому розкриваються творчі здібності мої та Іншого й ведуть до спільної творчості» [85, с. 39]. Співтворчість є найвищим проявом гендерного партнерства між чоловіком та жінкою у суспільстві, переходом у метаграничне буття, на якому, як вказує С. Крилова, «людину супроводжують екзистенціали толерантності, свободи та любові» [80, с. 307]. Саме в метаграничному бутті людини толерантність є показником творчих відносин, творчого спілкування, творчої співпраці з Іншим як із співтворцем. Толерантність допомагає зрозуміти Абсолютну Істину, розкрити свій природний дар та разом з Іншим у гендерному партнерстві стати активним співтворцем. Як доречно зазначає Н. Хамітов: «Абсолютна істина в її повноті народжується у співтворчому спілкуванні з Іншим на основі світоглядної толерантності» [196, с. 28].

Підбиваючи висновок щодо гендерного партнерства, слід підкреслити, що головна функція толерантності полягає в єднанні двох статей, які, згідно з легендою, були раніше одним цілим.

Отже, гендерне партнерство як життєвий вектор у взаєминах між чоловіком та жінкою, побудоване на повазі, щирості та толерантності до протилежної статі, повинно стати імперативом у всьому світі.

2. 2. Діалектика толерантності та любові в бутті людини

Проблеми толерантності та любові виступають ключовими поняттями не тільки психології, а й філософії, зокрема філософської антропології. Любов і толерантність, знаходячись у центрі життєвих потреб і інтересів людини, набувають особливої актуальності в наш час, коли світ став різноманітним, глобалізованим. Сучасна людина зіткнулась з різними культурами, релігіями, традиціями, звичаями. Їх відмінності впливають на характер відносин з індивідами, соціальними групами та можуть призводити до виникнення непорозуміння, або конфлікту і навіть ксенофобії. Людина вступила в складну систему зв'язків, які повинні базуватися на відповідних принципах, вимагаючи певної життєвої поведінки. Тому ми звернулись до понять толерантності і любові, бо саме вони є основою формування відносин між людьми, соціальними групами в усьому суспільстві. Любов як унікальна об'єднавча сила, яка закладена в людській природі, повинна стати внутрішнім вектором поведінки людини, а толерантність – стратегією і тактикою міжособистісних та суспільних відносин у світі.

Аналіз літератури свідчить, що ідея толерантності та любові закладена ще давніми мислителями з часів античності, зокрема Аристотелем, Аврелієм, Гераклітом, Сенекою, Сократом. В епоху сучасності концепти толерантності та любові набувають ще більшої значимості. Феномен любові в її гендерних вимірах досліджували М. Бердяєв, А. Нігрен, Й. Ратцингер, Е. Фромм, Серед українських вчених, які зробили великий вклад для даної розвідки, слід відзначити авторів, що в тій чи іншій мірі працюють в контексті світоглядно-антропологічного підходу В. Шинкарука: Н. Хамітова, С. Крилову, Л. Гармаш, Л. Тарасюк, Ф. Фоміна та ін. Для нашого дослідження мають значення роботи В. Жулай, Т. Кононенко, В. Малахова, С. Троїцького, В. Туренка, Р. Шнакенбурга, Т. Шутової.

Вчені О. Абрамов, В. Бичков, І. Нарський, П. Русло, О. Страхов розглядали любов в соціально-філософському контексті. Р. Апресян, А. Гусейнов, Т. Кузьміна, Ю. Рюриков присвятили свої дослідження етиці любові. Вчені Ф. Альбероні, Г. Мадін'є, М. Гартман, Е. Левінас, П. Рікер, М. Шелер вивчали любов як феномен людського буття. Серед вчених, які зробили великий внесок в дослідженні феномена любові, слід відзначити українських вчених П. Гуревича, В. Даренського, В. Жулай, С. Крилову, П. Сауха, Н. Хамітова, В. Шинкарука та зарубіжних вчених – Р. Апресяна, М. Бердяєва, С. К'єркегора, О. Лоуена, Ж.П. Сартра, В. Соловйова, Р. Стернберга, Е. Фромма, З. Фрейда, М. Шелера.

До того, як розглядати феномени толерантності та любові в їх взаємодії, необхідно надати визначення любові, адже визначення толерантності зустрічається неодноразово (ст. 31 – 37). Дуже вдале, на нашу думку, дає визначення любові С. Крилова у словнику «Етика та естетика», вказуючи на те, що любов є «глибинне відчуття повноти особистісного буття і переживання цілісності в поєднанні з іншою особистістю, світом і Абсолютом». Автор підкреслює, що «саме в любові найбільшою мірою проявляється принципова відкритість буття людини, яка знаменує вихід за межі буденної і граничної ситуацій в метаграничне буття» [199, с.113]. У контексті нашого дослідження доречним є звернення до визначення любові, яке дається в роботі Е. Фромма «Душа людини. Її здатність до добра і зла», де вчений зазначає, що «любов є зв'язок, збереження цілісності особистості, її індивідуальності. Любов – це дієва сила в людині, сила, яка руйнує перешкоду між людиною та її спів-братами, сила, яка об'єднує її з іншими; любов допомагає людині подолати почуття самотності та відчуження і разом з тим дозволяє їй залишатись собою, зберігаючи свою цілісність» [191, с.121]. Аналізуючи та порівнюючи ці концепти, можна відзначити, що в толерантності вбачається більшою мірою взаємодія у бутті, а в любові – злиття у взаємодії. Любов – це відчуття повноти особистісного буття та переживання цілісності в поєднанні з іншою особистістю, «миром і

абсолютом». Толерантність є основою любові. Без толерантного відношення не може бути любові, а без любові – толерантності. Вони йдуть поруч: доповнюють одна одну та складають цілісність у бутті: «Лише толерантна людина може дочекатись істинної відповіді від іншої людини, адже вона утворює спів-буття як глибинно спільне буття – результат екзистенціальної, внутрішньої комунікації [201, с.201-202]. Любов як вищий прояв толерантності збагачує особистість, сприяє її розвитку. Доречно тут навести слова американського вченого М.С. Пека: «Тільки при істинній любові розширюються кордони нашого Я і такими залишаються назавжди» [129, с.219]. Любов виступає як плідна, конструктивна взаємодія, яка націлена як на актуалізацію того, хто одержує, так і того, хто віддає, зберігаючи індивідуальність кожного. Е. Фромм наголошує, що природа людини розкривається у здатності любити. Любов, як і справжня комунікація, розкривається у толерантності і відкритості, що проявляються у акті давання та сприйняття потреб іншого. Вчений робить висновок: «Любов припускає у двох людей реакцію саме на невиражені потреби... Є тільки один доказ наявності любові: глибина відносин, життєвість і сила кожного з люблячих – це плід, за яким упізнається любов» [190, с.54].

Далі хотілося б розглянути зв'язок феномена толерантності з любов'ю, аналізуючи види любові, які пропонує Е. Фромм у своїй роботі «Мистецтво любити». Вчений порівнює любов з мистецтвом. Як і мистецтво, любов складається з теорії та практики. Погоджуючись з думкою Е. Фромма, це стосується і толерантності, яка є мистецтвом і яку потрібно розвивати і навчатись на практиці.

Один із видів любові, яку розглядає Е.Фромм, – це братерська любов, яка є вищим проявом толерантності. Тільки та людина, яка змогла полюбити себе, здатна на любов до Іншого. Братерська любов є фундаментом, на якому тримаються і інші вияви любові. Це дійсно толерантна любов, у її основі лежить доброзичливе ставлення до ближнього, яким би він не був. Перш за все тому, що це людина з такими ж цінностями, які є у тебе, незалежно від

того, де вона живе, які в неї здібності, наскільки вона талановита, який у неї матеріальний статок. Е. Фромм пише, що в «основі братерської любові досягається переживання з'єднання з усіма людьми, людської солідарності, людської єдності. У основі братерської любові лежить переживання того, що ми всі – єдине. Різниця в розумових здібностях зневажливо мала в порівнянні зі спільністю людської суті, однаково властивій всім людям» [190, с.135]. Братерська любов розкриває всю суть толерантності, адже вона проявляється не тільки до батьків, дітей чи родичів, вона передбачає любов до людини взагалі як до *homo sapiens*, яка ґрунтується на безкорисливості, не ставить перед собою прагматичних цілей. Е. Фромм пише: «І тільки в любові до тих, хто не служить ніякій цілі, любов починає розкриватись» [190, с.135].

Тепер звернемось до материнської любові, проявом якої передусім є піклування. Е.Фромм пише: «любов є діяльна заклопотаність, зацікавленість у житті і благополуччі того, кого ми любимо» [190, с.124]. Материнська любов є такою, яку вперше відчуває людина, на яку ніщо не може вплинути, яка порівнюється з блаженством, покоем, з любов'ю, яку не потрібно заслужувати, вона є природною. Така любов допомагає людині пізнавати світ у всьому його різноманітті. Ця любов не може бути без толерантності, – толерантності, яка націлює на гармонію зі світом, на любов до життя. Материнська любов не є плідною без толерантності, вона егоїстична. Толерантність не дає розвиватись егоїзму, вона сприяє вдосконаленню особистості, навчає поваги до людини, цінуванню її свободи. Материнська любов є той фундамент, на якому народжується і будується власна любов дитини, яка з егоцентричного почуття переростає у любов, коли особистість усвідомлює, що любити та бути коханими є однаково важливим, і це є визволенням від ізоляції, це нове почуття єднання у бутті.

Враховуючи, що толерантність проявляється не лише в материнській любові, але і в батьківській, виникає необхідність розглянути батьківську любов, яка, як і материнська, складає основу родинної толерантної любові.

Батьківська любов є іншою. Якщо материнська любов є природною, то батьківська любов є прагматичною, вона має розумний, практичний характер. Певною мірою це любов повчальна. Своєю любов'ю батько навчає дитину пізнавати людське буття, намагається через любов продовжити свої наміри та втілити свої ідеї на вищому рівні, ніж він сам досягнув. Батьківську любов необхідно заслуговувати. Батько ставиться доброзичливо, якщо дитина поводить себе так, як бажає він, виправдовує його очікування: «Я люблю тебе, тому що ти виправдовуєш мої сподівання, мої надії, тому, що ти схожий на мене» [190, с.132]. Батьківська любов, хоча й залежить від зовнішніх проявів поведінки дитини, є завжди толерантною, спрямованою на взаєморозуміння, на гармонізацію стосунків з дитиною.

Продовжуючи аналіз діалектики толерантності і любові, доречно звернутися до еротичної любові. Еротична любов, за висловом Е. Фромма, є винятковою. «Еротична любов виняткова, це любов до всього людства, до всього живого в особі однієї людини» [190, с.139]. Кожна людина являє собою індивідуальність. Головне в любові, що дві індивідуальності з'єднуються в одне ціле, яке не заперечує, а підсилює неповторність, унікальність кожного з них. «Ми все – Одне, і тим більше кожний з нас – неповторна, унікальна сутність» [190, с.139]. Доречно відзначити, що еротична любов являє собою щось неперевершене, унікальне. І тільки любов до себе може її породити. Як зазначає С. Крилова, «у вищих своїх проявах еротична любов є зрілою любов'ю та виступає як любов-цілісність, або любов-андрогінізм» [79, с. 30]. У цьому випадку еротична любов є проявом зрілої толерантності. Справжньої еротичної любові без зрілої толерантності немає, – тієї толерантності, що супроводжується щирістю, відвертістю, глибинним розумінням як своєї суті, так і суті іншої людини, залишаючись собою, зберігаючи свою цілісність. Завдяки толерантним відносинам в еротичній любові, людина залишається індивідуальністю, збагачуючись духовно та стимулюючи особистісне зростання, як своє, так і Іншого. Дуже вдало, на нашу думку, уточнюють це твердження слова іспанського філософа

Хосе Ортеги-і-Гассета: «Іншого любиш рівно стільки, скільки залишаєшся собою, намагаєшся стати іншим, злитися з його існуванням, наяву відчуваючи нероздільність, єдність буття іншого [125, с. 407]. Еротична любов як співтворча цілісність двох є необхідним етапом розвитку людини, яка веде до справжньої любові-агапе – любові до ближніх, країн, світу, всього суцього. О.Ф. Лосєв писав, що «істинний ерос... з'єднує спочатку дві душі, а потім все людство для всесвітньої єдності...» [105, с.207].

А тепер розглянемо феномен толерантності в любові до себе, яка є основою любові до ближнього. Любов до себе є любов'ю-благодійником як до себе, так і до ближнього, вона пов'язана любов'ю до всього іншого. Любити себе по-справжньому – це найвищий прояв любові. Ця любов є зріла, де людина проявляє толерантність до себе та оточуючих. Це любов, яка є «проявом плідного начала; вона передбачає піклування, повагу, відповідальність і знання...це активне бажання розвитку і щастя люблячій людині» [190, с.141]. Цікавою і доречною у цьому контексті є думка німецького філософа Мейстера Екхарта, якою ділиться Е. Фромм в своїй праці «Душа людини» та зазначає: «Якщо ти любиш себе, ти любиш кожного іншого так само, як і себе. Якщо ж ти любиш іншого менше, ніж себе, то тобі не вдається любити себе по-справжньому, але якщо ти любиш всіх в рівній мірі, включаючи і себе, ти любиш їх як одну особистість, а ця особистість і є Бог, і людина. Отже, величний і праведний той, хто, люблячи себе, любить також усіх інших» [190, с.143]. Перш за все, толерантність є проявом любові до себе. Тільки навчившись любити себе, ти зможеш бути толерантним до Іншого і, врешті, любити Іншого. «Люби свого ближнього, як самого себе» [20, Матв. 22:39]. У любові вбачається плідний прояв взаємодії з ближнім на основі поваги, розуміння, відповідальності та бажання добра.

Справжня любов до себе є повною протилежністю егоїзму. Егоїст не здатний любити, бо цілком зосереджений на собі, на своїй особистості, є рабом самого себе, толерантного прояву до інших не проявляє, зацікавлений тільки в тому, щоб отримувати, а не давати. Для нього моральна норма

«краще давати, ніж отримувати» означає «краще терпіти скруту, ніж відчувати радість» [190, с.122]. Ось чому не егоїстична, а правдива любов спричиняє велику зміну в людині, робить її толерантною до кожного, збагачує відносини, розкриває її цінності та робить здатною до творення різних видів добра.

У контексті аналізу зв'язку толерантності та любові виникає необхідність розглянути любов до Бога, що за визначенням турецького вченого М. Фетхуллага Гюлена є «основа всього суцього, найчистіше джерело всіх проявів любові на світі» [43, с. 37].

Любов до Бога, як і до всіх інших, виникає із необхідності подолання відчуження та досягненні єднання. Любов до Бога є дія-переживання єдності з Богом, яка проходить етапи розвитку. Дуже вдало, на нашу думку, показана любов до Бога у Е.Фромма. Проводячи паралель між любов'ю до Бога та любов'ю до батьків, вчений показує еволюцію від незрілої до зрілої любові до Бога. Початок любові зароджується тоді, коли дитина відчуває материнську любов, яка допомагає їй пізнавати людське буття. Пізніше додається прояв батьківської любові, яка дитину націлює, керує нею у світі. У кінцевому результаті, коли дитина стає зрілою, коли вже актуалізувалась і материнська, і батьківська любов, яка є як теоретичною, так і практичною основою, вона здатна уже до зрілої любові до Бога. «Від початкової любові до Бога як беспорядної прихильності до Богині-Матері, через слухняну прихильність до Бога-Отця – до стану зрілості, коли Бог перестає бути зовнішньою силою, коли людина проникається принципами любові, коли вона стає єдиною з Богом» [190, с.152]. Е. Фромм робить висновок, що любов до Бога і батьків відділити не можливо, акцентуючи увагу на тому, що «природа любові до Бога відповідає природі любові до людини» [190, с.152]. У давньогрецькій культурі ця любов отримала назву «агапе», любов, яка спрямована на віддавання, дарування без розрахунків. Любов (грец. агапе, у значенні глибокого духовного милосердя, доброти, співчуття) – вона є найближчим до толерантності та найвищим її проявом. Це любов, яка здатна

творити тільки добро, приносити радість та втіху. Толерантність у любові до Бога не дає їй можливості призвести до релігійного фанатизму, що породжує глибинну соціальну ворожнечу, сприяє можливості взаєморозуміння, веде до соціального партнерства, на основі чого існує відкрите, демократичне суспільство.

Любов змінює ставлення до життя, надихає творити прекрасне в ньому, спонукає робити добро Іншому.

Таким чином, розглянувши діалектику толерантності і любові в її різних видах та проявах, ми можемо констатувати, що основу людського буття складають саме такі екзистенціали, як толерантність і любов. Любов є джерелом натхнення і збагачення нашої духовності. Толерантність – це здатність розуміти та пробачати, приймати свободу людини, її розвиток.

Актуальність феноменів толерантності та любові як ніколи є очевидними в сучасному світі. Людські відносини, наповнені толерантністю та любов'ю, здатні зберегти в нас якості, притаманні людині, та змінити нашу дійсність на кращу.

Любов і толерантність – ці поняття з давніх-давен хвилювали людство. Їх намагались описати, давали різні дефініції, проводили паралелі між ними. Толерантність асоціювалась з терпінням, примиренням. В Євангелії говориться: «Хто вдарить тебе по правій щоці, підстав йому й ліву» [20, Мф. 5: 39]. В Біблії мова йде про любов до ближнього, як доброї, так і поганої людини, навіть до ворога: «Любіть ворогів ваших, благословляйте тих, хто ненавидить вас і моліться за тих, хто кривдить і переслідує вас» [20, Мф. 5:43-45]. Любов намагались виразити у віршах, передати в картинах, оспівати в піснях.

Давньогрецькі мислителі навіть говорили про зв'язок любові з музикою, підкреслюючи її позитивний вплив на любовний настрій. Любов порівнювали з радістю, яка наповнює наші душі, яка окрилює кожного. Любові надали всіх ознак толерантності. Апостол Павло у посланні до Коринтян вказує: «Любов довго терпить, любов милосердствує, не заздрить,

любов не величається, не поводитья нечемно, не шукає тільки свого, не рветься до гніву, не думає лихого, не радіє з неправди, але тішиться правдою, усе зносить, вірить у все, усе терпить!» [20, Коринтян 13:4]. Кожна людина, наділена любов'ю, виражала та передавала її по-різному, так, як вона відчувала. Прояв любові міг бути у вигляді добрих стосунків, хорошого ставлення до інших. Якщо ми говоримо про справжню любов, ми маємо на увазі її прояви до ближнього, які супроводжуються щирістю, відвертістю, позитивністю намірів. Толерантність не є пасивним терпінням, а активною моральною позицією, бажанням та готовністю до дійових взаємин з людьми, це плідне співробітництво, дух партнерства, прийняття, цінування іншого таким, яким він є.

Уже сама постановка питання про любов як набуття цілісності, дає підставу стверджувати, що толерантність є найважливішим елементом любові. Адже саме толерантність задає відкритість Іншому, без якої любов є неможливою. Можна припустити, що толерантність є основою любові. Без толерантного ставлення не може бути любові, а без любові – толерантності. Вони йдуть поруч: доповнюють одне одного та складають цілісність. «Лише толерантна людина може дочекатись істинної відповіді від іншої людини, адже вона утворює спів-буття, як глибинно спільне буття – результат екзистенціальної, внутрішньої комунікації» [199, с. 201-202].

Міркуючи в координатах проекту метаантропології, можна припустити, що в буденності толерантність проявляється як боязнь, тривога перед Іншим, а в граничному бутті стає знаряддям для використання Іншого. Зрозуміло, що це не любов, а тільки її симулякр. Як зазначає дослідник: «Лише в метаграничному бутті толерантність перестає бути результатом страху чи прагненням до влади, вона базується на волі до любові» [196, с.113]. Перш за все, толерантність є проявом любові до себе. Тільки навчившись любити себе, людина може бути толерантною до Іншого і, врешті, поважати та любити Іншого. Як заповіді вчать: «Люби свого ближнього, як самого себе» [20, Матв. 22:39].

Справжня любов до себе є повною протилежністю егоїзму. Егоїст не здатний любити, бо цілком зосереджений на собі, є рабом самого себе, толерантного ставлення до інших не проявляє. Ось чому не егоїстична, а правдива любов спричиняє велику зміну в людині, робить її толерантною до кожного, збагачує їхні відносини, розкриває її цінності і робить здатною до виконання будь-якого виду добра.

Любов сприяє тому, що закохані дивляться на світ по-іншому, помічають та цінують його красу, вона піднімає людські стосунки на вищий рівень, де шанується гідність кожної людини. Така любов несе мир із собою. Той, хто любить, перебуває в стані благодаті, миру душі, не провокує негативних конфліктів між людьми та є прикладом толерантного ставлення до Іншого.

А тепер звернемося до різних виявів любові, які укорінені у давньогрецькій культурі, й проаналізуємо їх зв'язок з феноменом толерантності.

Любов-ерос – у грецькій мові означає симпатію, потяг, шаленство. Це любов, яка виникає для одержання приємних почуттів та задоволення від взаємин. Така любов між чоловіком та жінкою розглядається як пристрасть. Як підкреслює С. Крилова: «Головне в ній, що дві людини з'єднуються в одне ціле, яке не заперечує, підсилює неповторність, унікальність кожного із них. Еротична любов є щось більш відкрите та універсальне, ніж любов до себе. Однак вона може виникати лише на основі любові до себе. Людина, яка не полюбила себе, не здатна до такого особистісного напруження, як любові до Іншого. У вищих її проявах любов ерос виступає як любов-цілісність, або любов-андрогінізм» [199, с.114-115].

Любов-ерос звертається до краси відносин між чоловіком та жінкою. В даному випадку проявляється найбільш зріла толерантність.

Любов-філія, яка трактується древніми греками як дружній потяг, причому не лише до особистості, а й до певної якості (філософія – любов до мудрості), має альтруїстичний характер. Це дійсно безкорисливе кохання,

основою якого є цінування та прийняття свободи Іншого. Воно спонукає до вдосконалення, знаходження себе та націлене на щирі допомогу. Любов-філія пов'язана із толерантністю – без терпіння і поваги неможливі справжні душевні і духовні відносини.

Любов-агапе (грец. *agape*, в значенні глибокого духовного милосердя, доброти, співчуття) певною мірою може бути трактована як надприродна суть любові. У давньогрецькій культурі ця любов осмислювалася як така, що спрямована на самопожертву, дарування без розрахунку. Толерантність у сьогоденнішому розумінні цього поняття є найближчою до любові-агапе.

Апостол Павло пише у «Посланні до Коринфян»: «Я ж покажу вам шлях ще краще. Любов ніколи не перестає». Це кохання, яке творить добро, перемагає зло, лікує та втішає, допомагає, підтримує, розкриває індивідуальність кожного. Відомий філософ Л. Франк зазначає, що така любов є «безкорислива зацікавленість на благо ближнього» [187, с. 286]. Особливим видом цього кохання є подружнє життя, в якому чоловік і жінка віддають себе один одному.

Любов-сторге – це любов передусім у родинному колі, спрямована на продуктивну комунікацію, на довіру, порозуміння, що є основними проявами толерантності на буденному рівні. Це турбота про особу, яку ми любимо. Любов-манія – це любов-одержимість. Толерантність у такій любові не проявляється, відносини людей афективні та емоційно-неврівноважені.

Таким чином, можна зробити висновок, що саме толерантність є критерієм справжності любові, її проявом у зрілих, цілісних формах – не лише як дружби чи пристрасті, а любові-цілісності.

2.3. Толерантність в сім'ї

Сім'я відіграє роль в житті людини, яку неможливо замінити, адже в ній з'явився кожен із нас, виріс та сформувався. «Коріння сім'ї глибоко закладені в людській природі, – відзначала Н. Єршова, – вона є тим природним середовищем, в якому розвивається людина, формується особистість» [53, с. 154]. Саме від підґрунтя, яке закладене в ній, буде залежати подальша наша доля. Сім'я є закріпленням відносин, побудованих на любові, новим етапом в житті закоханих, яке випробовується. Вона єднає та дає можливість для розквіту взаємин та появі нового життя. М. Стельмахович навіть вважає сім'ю найбільшим досягненням людини, вчений підкреслює: «Серед усіх геніальних винаходів людства одне з провідних місць посідає сім'я, родина» [158, с. 3]. Це одна із найдавніших форм спільності людей та найважливіша суспільна цінність. Не можна не погодитися з думкою українського науковця В. Кременя, який говорить, що «світ людини – це світ цінностей, який постійно оновлюється в процесі розвитку. Цінності для буття людини мають основоположний характер. Вони стверджують універсальність людини, тобто її здатність виходити за межі свого одиничного, окремого існування як природного, так і соціального. Людина і суспільство не можуть існувати без цінностей» [77, с. 44]. Багато минуло століть, але сім'я не втрачає своєї значимості та цінності і в наш час. Навпаки, на тлі різноманітних соціальних негараздів вона є єдиним місцем, де панує своя особлива, притаманна тільки їй атмосфера зі своїми звичаями та традиціями, це те, що зігріває своїм теплом, дає надією, підтримує, окрилює. Звідси починається життєвий шлях людини, і до якого завжди хочеться повернутися, як би далеко не закидала доля.

На нашу думку, сім'я, будучи сама цінністю, є початковим етапом, де формуються такі якості людини, які допомагають стати особистістю та взаємодіяти з Іншим на життєвому шляху. В. Андрущенко, говорячи про людське життя, виділяє 5 основних компонентів цінностей, одним із яких є

зокрема сімейні. Науковець говорить, що першу складають «базові, наближені до загальнолюдських цінностей, які відображають сталі ціннісні орієнтири людства. Це життя, людина, добро, природа, суспільство, щастя, справедливість, свобода, рівність, гуманізм, праця, знання (істина), краса (гармонія)» [4, с.15]. До другого компоненту вчений відносить національні цінності, які утворюють культуру нації: « рідна мова, народні свята, традиції й звичаї, фольклор, національні символи» [4, с. 15]. До третього компоненту входять громадянські цінності, що складають основу суспільства, у якому дотримуються «демократичні права й обов'язки, толерантність до інакомислячих, релігійна терпимість, повага до культурних і національних традицій інших народів, безперервна освіта, інформаційна культура тощо» [4, с. 15]. Четверта складова, як зазначає філософ, – «це група сімейних цінностей (цінностей родинного життя): любов, повага, вірність, взаємодопомога, взаємопідтримка, взаємопіклування, гармонія взаємостосунків, довіра, взаємовідповідальність, шанування предків та інші» [4, с. 15]. П'ята складова, як доречно зауважує науковець складається з «особистих, персональних цінностей: повноцінна життєва самореалізація себе як особистості (здатність до продуктивної діяльності, творча активність, життєвий оптимізм, успішність, конкурентоспроможність, всебічна досконалість тощо), освіченість, морально-вольові якості (чесність, доброта, милосердя, принциповість, відповідальність, ощадливість, помірність, дисциплінованість, ініціативність, наполегливість, заповзятливість, працелюбність та ін.), здоров'я (здоровий спосіб життя, відсутність шкідливих звичок, особиста гігієна тощо), дотримання правил етикету (шляхетність, акуратність, зовнішня привабливість, добрий смак тощо)» [4, с.15].

У контексті нашого дослідження доцільним є з'ясувати сутність поняття сім'ї, звертаючись до різних джерел, в яких дається їй визначення. Так, у філософському словнику говориться, що «сім'я – вид соціальної спільності, найважливіша форма організації особистого побуту, заснованого на

подружньому союзі і родинних зв'язках, тобто багатосторонніх відносинах між чоловіком та жінкою, батьками та дітьми, братами та сестрами і іншими родичами, які проживають разом і ведуть спільне господарство» [186, с. 423]. В українському педагогічному словнику дається таке визначення: «Сім'я – найпоширеніший вид соціальної групи, основний осередок суспільства, в якій народжується, формується, розвивається і більшу частину життя перебуває людина [180, с. 63].

М. Бердяєв зазначає, що «сім'я за своєю сутністю завжди була, є і буде позитивістичним світським інститутом благоустрою, біологічним і соціологічним упорядкуванням життя роду» [16, с. 203]. На нашу думку, цікаве визначення сім'ї запропонував науковець А. Буковинський: «Сім'я – це система зв'язків, взаємодій і відносин, яка базується на подружжі й кровній спорідненості, члени якої пов'язані любов'ю, побутом, спільністю проживання і в якій реалізуються потреби особистості й суспільства». Вчений додає, що феномен подружжя це «добровільний союз між чоловіком і жінкою, заснований на взаємній любові, який передбачає народження і виховання дітей» [27, с.167]. Н. Хамітов розглядає справжню сім'ю, що починається з гармонійної пари чоловіка та жінки, як андрогінізм: «Андрогінізм (від грець. andros – чоловік, gin – жінка) можна означити як концепт, який відображає глибинну екзистенціальну та комунікативну гармонію чоловічого та жіночого начал» [205, с. 12]. Не можна не погодитись з філософом, який вказує, що «андрогінність – це цілісність, об'єднання мужності і жіночності всередині особистості і в стосунках особистостей». Дійсно, як зазначає вчений, кожен з нас носить в глибині свого «Я» психологічну мужність і психологічну жіночність, які у своїх вищих проявах стають екзистенціальними – духовністю і душевністю [199, с. 120-123].

Н. Хамітов та С. Крилова дають ще одне евристично цінне визначення сім'ї: «Сім'я – специфічне буття людини, у якому відбувається матеріальне, духовне та душевне поєднання чоловічого і жіночого начал, народження і виховання нового життя» [199, с. 326]. Р. Зідер зазначав, що сім'я є

«маленьким дзеркалом великого суспільства». Дослідник наголошує на тому, що «сім'я розуміється не як «світ у собі», а як соціальний мікрокосм, у якому відображаються суспільні відносини, живуть і працюють люди, соціалізовані даним суспільством, і вони самі соціалізують те, що відбувається на зміну поколінь» [58, с. 8]. З. Ромовська підкреслює, що саме людині від природи дано вступати в сімейні стосунки та називає сім'ю «природною та основною структурою у суспільстві» [144, с. 69]. На нашу думку, у вищенаведених визначеннях є щось спільне, що їх об'єднує, а саме те, що сім'я – це суспільний феномен і поза межами суспільства вона існувати не може. Цікавий підхід до визначення сім'ї знаходимо у науковця О. Вишневського, який слушно зауважує: «Родина – проміжна ланка між людиною і суспільством. І так само, як і вони, намагається піднятися над своєю емпіричною природою, «відшукати себе» в духовній реальності. В цьому прагненні – духовне самовизначення родини. Усі форми стосунків між її членами – шлюбні, стосунки поколінь і родичів тощо – мають зовнішній фізичний вияв, але їм властива і духовна основа, пов'язана з Великою Таємницею людського буття» [32, с. 176].

«Tempora mutantur et nos mutamur in illis» – часи змінюються, і люди змінюються з ними, говорить латинське прислів'я. Це безпосередньо стосується сім'ї, адже кожен є її членом. Можна констатувати, що змінюється як сутність сім'ї, так і її форма – структура, розмір, тип. На сьогодні очевидними є тенденції відходу від традиційної нуклеарної сім'ї, на зміну якій приходять різні її форми, і як зазначає вчений С. Голод, «постмодерністські сім'ї» [38, с. 15]. Культуролог Є. Більченко говорить, що «розпад родини – характерна риса другої половини ХХ століття, що охопила сотні тисяч сімей, відобразивши кризу модерну, розпад інституцій другої хвилі та перехід до третьої хвилі – до постмодерну» [22, с.80]. Теоретики третьої хвилі вважають такий процес чимось природним, який відбувається незалежно від чиєїсь волі чи бажання [243]. Стосовно цього суспільного явища відомий американський футуролог Е. Тофлер пропонує свою

концепцію розвитку людства, зазначаючи, що вона відбувається хвилеподібно. Він слушно зауважує, що з наближенням третьої хвилі, появою нової цивілізації зникає така сім'я, як нуклеарна, тобто сім'я з «батьків та їхніх дітей, які ще не перебувають у шлюбі, вже не відповідає очікуванням та потребам більшості людей» [174, с. 188]. Е. Тофлер ставить під сумнів існування класичної моделі нуклеарної сім'ї, в якій закріплений традиційний розподіл обов'язків щодо її фінансового забезпечення та виховання дітей, де чоловік завжди відповідав за матеріальний достаток, а жінка за виховання дітей та атмосферу, затишок в домі. На його думку, вже неможливо зберегти таку модель сім'ї. Він говорить: «Якщо ми справді бажаємо реставрувати сім'ю Другої хвилі, нам краще підготуватися до реставрації цивілізації Другої хвилі взагалі – заморозити не лише технологію, а й саму історію» [174, с. 188]. Ми не можемо не погодитись з думкою вченого. Тож слід відзначити, що протягом останніх десятиліть розмір сім'ї став меншими, за рахунок скорочення народжуваності дітей, неможливості мати дітей (childless families), чи небажанні їх мати (child free families). На наш погляд, зараз відбувається становлення нових типів сім'ї, відмінних від традиційного, історично встановленого. Є. Більченко стосовно цього питання зазначає: «Родинні стосунки набувають нових форм у країнах «ядра» капіталістичної економіки: добровільні одинаки, шлюби, що культивують бездітний спосіб життя, родини з одним опікуном, гомосексуальні шлюби, договірні та серійні родини, групи людей похилого віку та племінні групи тощо. Теоретики плюралізму та релятивізму вважають, що нуклеарна родина не зникне, а просто стане однією із цих багатоманітних форм спільного життя, рівноцінною та рівноправною з іншими» [22, с.81].

П. Сорокін, досліджуючи нові тенденції у розвитку сімейних відносин ще в ХХ столітті, вказав на зміни, що відбувались вже у той час, як кризові. Проте вчений зробив оптимістичний висновок, що це не означає її крах і сім'я як подружній союз і союз дітей та батьків буде існувати і в майбутньому, хоча форми її можуть бути іншими [156, с.3]. Цікава думка

українських вчених Є. Лібанової, С. Аксьонової, В. Бялковської, які погоджуються з новимитенденціями стосовно сім'ї та говорять: «Ми спостерігаємо кризу певного історичного типу сім'ї, становлення нового її типу, але не зникнення сім'ї як суспільного інституту» [102, с. 12]. Деякі вчені, зокрема О. Вишневський, М. Юрданова, вважають, що відбувається «модернізація сім'ї», тобто перехід від традиційного суспільства до сучасного суспільства «модерну». Вони вказують, що людина в такому суспільстві більш сконцентрована на собі та «орієнтується на себе, стає особистістю, яка нездатна жертвувати в ім'я будь-яких соціальних спільностей, ставити загальні (групові) інтереси вище власних» [215, с. 346].

Зупинимось на сім'ї як неперевершеній цінності суспільства, незважаючи на те, що на постіндустріальному етапі його розвитку вона змінюється, але основна її функція відтворення населення залишається незмінною. Як доречно зазначає А. Антонов: «Лише народження дітей перетворює шлюбну пару на сім'ю» [8, с. 151].

Якому б суспільству не належала сім'я – доіндустріальному, індустріальному, постіндустріальному, відносини між її членами ґрунтуються на певних принципах, які безпосередньо залежать від епохи, в якій вона народжена та існує. Розглянемо внутрісімейні відносини, якими вони повинні бути, щоб сім'я існувала, розвивалась та процвітала, а її члени були одним цілим. На нашу думку, толерантність є тією сімейною цінністю, яка робить подружні стосунки щасливими. Вона – регулятор подружнього життя, основа спілкування «Я – Ти». С. Франк називає таке спілкування взаємопроникненням «Я» в «Ти» і «Ти» в «Я», під час якого відбувається транцендування, вихід із себе в Іншого. Це тоді, коли ти розумієш Іншого, як себе і своїм ставленням проявляєш щирю повагу та піклування. Найвищим проявом толерантності є любов, яка завдяки їй з роками не згасає. Якщо любов у сім'ї не підтримується толерантним ставленням до дружини чи чоловіка, то така сімейна пара може довго не протриматись – вона розпадеться і кожен піде своїм шляхом пошуку нового кохання, чи

залишитися самотнім. Справжні щирі сімейні відносини – це відносини, побудовані на любові та толерантності. Толерантність в сімейних відношеннях відіграє дуже важливу функцію. На нашу думку, навіть любов тримається на толерантності. Це те ставлення до Іншого, що єднає сімейні пари та робить їх щасливими. Толерантність у сімейних взаєминах дає можливість подружжю розвиватись, не залишатись на рівні буденності. Адже для багатьох сімейних пар стосунки залишаються незмінними і монотонними, які не завжди приносять задоволення, а сприймаються як обов'язок. Для жінки – це догляд та виховання дитини, приготування їжі, прання, прибирання житла, а для чоловіка тільки заробляння грошей для забезпечення сім'ї. Толерантність дозволяє запобігати та уникати конфліктів, які дуже часто з'являються, особливо на початку спільного життя. Адже починають жити разом дві різні людини, кожен зі своїми звичками, потребами, та доволі часто, різними поглядами на життя. Толерантне ставлення допомагає зрозуміти потреби кожного, з повагою відноситись до поглядів свого партнера, створювати атмосферу довіри, сприяти підтримці та розвитку кожного. Толерантність в сім'ї – це стосунки, які будуються на правильному партнерському відношенню до сімейних обов'язків, а не їх традиційному закріпленні та розподілі. Як це було, наприклад, в патріархальному суспільстві, у якому існували гендерні стереотипи, що знаходились абсолютно по інший бік толерантності. У таких сім'ях головою був чоловік, який відповідав за фінансовий та матеріальний достаток. Жінка виконувала всю хатню роботу, займалась вихованням дітей. Відносини між подружжям будувались на підкоренні жінки чоловікові, адже вона завжди була фінансово залежною від нього і тому підвладною своєму чоловікові. Таким чином, сімейні стосунки були побудовані на нерівності і, відповідно, дійсно толерантними їх назвати не можна. Якщо толерантність знаходила місце, то вона проявлялась не завдяки любові, а для того, щоб зберегти подружнє життя.

У контексті аналізу прояву толерантності в сім'ї доцільним є розгляд відносин у різних сімейних типах. Так, сучасні дослідники, залежно від розподілу обов'язків між чоловіком і дружиною в сім'ї, виділяють: патріархальній, дітоцентричній, подружній. Натомість, Н. Хамітов, описуючи виміри людського буття, виокремлює, авторитарний, відчужений та партнерський типи сім'ї. Ми вже розглядали відносини в патріархальній сім'ї, які не є дійсно толерантними, адже толерантність означає, перш за все повагу та рівність у ставленні до Іншого, а в таких сім'ях відносини будуються на принципах домінування. Ми погоджуємося з думкою Н. Хамітова, який припускає, що «у глибині патріархальної цивілізації визрівають зміни. Важливим симптомом змін патріархальної цивілізації є актуалізація толерантності – органічної поваги до свободи Іншого. Це значною мірою означає принципово нові стосунки чоловічого та жіночого, які століттями розвивалися під домінантою чоловічого начала з його зневагою до толерантності як антитези влади і владності. Тепер ми бачимо зворотну ситуацію: зневага до толерантності, яка традиційно вважалася жіночою рисою, у сучасних умовах руйнує владу» [197, с.41]. В авторитарній сім'ї, відносини будуються на домінуванні одного із членів сім'ї, можливо навіть жінки, коли вона матеріально і фінансово більш забезпечена. І коли дружина не толерантна в ставленні до свого чоловіка, то вона буде демонструвати перевагу над ним. І навпаки, коли чоловік є головою сім'ї та ще й повністю забезпечує її фінансово, він буде демонструвати залежність від нього своєї дружини, навіть принижувати її. Н. Хамітов зазначає: «Під впливом патріархальних стереотипів такі люди приречені на байдужість, зневагу, а інколи й агресію своєї та протилежної статі. На сьогоднішній день вельми типовою є ситуація, коли під тиском зовнішніх обставин жінка розвиває у собі домінантні чоловічі риси за рахунок жіночості й душевності. У результаті вона досягає соціального успіху (що дає безпеку та рівень життя), але втрачає екзистенціальну рівновагу й повноту життя. Вона стає самотньою, і для подолання цієї самотності потрібна глибинна корекція як

темпів зростання екзистенціальної чоловічості та жіночості, так і самої стратегії такого зростання» [196, с.44]. У такій сім'ї відбувається пригнічення особистості на психологічному рівні, і якщо не буде проявлятися толерантність з боку домінуючої сторони, то це може призвести навіть до руйнування сімейних відносин. Авторитарний тип є дуже розповсюдженим серед подружніх пар в українському суспільстві. Завдяки толерантному відношенню одного із подружжя сім'ї існують і в більшості випадків вона проявляється із необхідності, або бажанні зберегти сім'ю.

Продовжуючи розглядати сімейні відносини, звернемося до дітоцентричної сім'ї. Діти є головною метою такої сімейної пари. Все зосереджується на народженні та вихованні дитини. Толерантність в таких сімейних парах допомагає їм бути хорошими батьками, любити свою дитину, піклуватись про неї. Зосереджуватись тільки на ній, нехтуючи своїм особистими почуттями один до одного. Весь вільний час присвячується тільки дитині, власного життя уже не існує. Такі пари живуть тільки заради дітей. І тому діти доволі часто виростають егоїстами або нарцисами. «В результаті у дитини формується висока самооцінка, відчуття власної значущості, але виростає ймовірність конфлікту з соціальним оточенням поза межами сім'ї» [48, с. 59]. В таких сім'ях дитина толерантною вирости не може, адже вона звикла, що її інтереси понад усе. І вся увага та повага концентрується тільки на ній.

Звертаючись до подружньої сім'ї, слід зазначити, що такі сімейні пари характеризуються цінуванням та повагою до свободи кожного із подружжя. Дослідниця О. Потаповська підкреслює: «Подружній тип сім'ї формується в умовах все більш раціоналізуючого суспільства, витісняючого сім'ю, дім на периферію життя і вважає осередком існування людини роботу, яка потребує все більше часу і концентрації зусиль» [138, с. 125]. В таких подружжях толерантність проявляється в повній довірі один до одного, повазі та розумінні. Кожен із подружжя – особистість, яка потребує свободи поглядів, власних дій та їх схвалення.

Розглядаючи відчужену сім'ю, необхідно звернути увагу на те, що в таких сім'ях кожен живе власним життям, піклується в першу чергу про себе, проявляючи байдужість до Іншого. Толерантність в стосунках проявляється, тільки для збереження подружжя від розлучення. Як зазначає С. Крилова, «відчужена сім'я означає автономізацію і взаємне відокремлення членів сім'ї, що призводить до вгасання особливої атмосфери небайдужості і душевного тепла, які вирізняють сім'ю серед усіх інших проявів людського буття. Саме в такій сім'ї особливо очевидно виявляється феномен «самотності удвох» і саме вона відповідає стратегії екзистенціального гермафродитизму» [80, с. 325–326]. Філософ додає: «Людина, що була вихована у відчуженій сім'ї, вже в дитинстві переживає ідею абсурдності власного існування, а тому в якості компенсації прагне увійти в соціальні групи й об'єднання, засновані на фанатичному служінні тій чи іншій ідеї» [80, с.326].

Прикладом дійсно толерантної сім'ї, на нашу думку, є партнерська сім'я, яку Н. Хамітов та С. Крилова визначають також як андрогінну. Це сім'я, в якій розподіл ролей відбувається відповідно до особистих можливостей, якостей і здібностей подружжя. Сімейні рішення приймаються тільки з урахуванням інтересів, потреб та відповідальності кожного. В такій сім'ї виховання дітей спирається на толерантне переконання, а не на примушення. Це сім'я, де кожен однаково усвідомлює відповідальність як за свою долю, так і долю коханого, коли приймаються до уваги не тільки потреби, а й можливості Іншого, коли проявом їхніх взаємин є завжди рівність у всьому.

Рівність – це розуміння своєї ролі, можливостей, як у суспільстві, так і у сімейному житті, не забуваючи про те, що жінки – це втілення ніжності, тендітності, а чоловіки – мужності та сили. На це свого часу вказував Т. Мор в своїй праці «Утопія». Він пише: «І в ремеслах, і в науках чоловіки та жінки працюють спільно, з тією різницею, що трудомісткі ремесла й роботи за містом виконують чоловіки. ... Жінок призначають на такі роботи, які можна виконувати сидячи або стоячи, а саме: вони тчуть, прядуть, шиють, стрижуть волосся та бороди, виготовляють ліки і різний одяг. Але ніколи не доручають

ні столярних, ні ковальства, ні виготовлення зброї...Музика повністю стала жіночою справою. Оскільки вона в їхньому виконанні звучить приємніше». [115, с.144]. І коли дійсно враховуються та поєднуються закладені природою дані жінки та чоловіка в сім'ї, буде гармонія у всьому, яка веде до рівності та партнерства в сімейному колі.

Чоловік і дружина є половинками одного цілого, доповнюючи один одного, вони складають єдність, залишаючись цілісною особистістю, поєднуючи в собі маскуліність та фемінність. У контексті цього цікавими є міркування дослідниці Сандри Бем, яка так висловила свою думку щодо андрогінної цілісності людини: «Я вірю у те, що люди можуть бути одночасно як маскулініми, так і фемінними. Я також думаю, що традиційні статеві ролі стають на заваді досягненню такої реальності багатьом індивідам. Як жінки, ми почали усвідомлювати, що ми боїмося виразити наш гнів, відстоювати свої уподобання, повірити у власну думку, тримати розвиток ситуацій під контролем. Як чоловіки, ми усвідомили, що боїмося заплакати, торкнутися один одного, подивитися в очі нашим страхам та слабкостям» [217, с. 357].

С. Крилова та Н. Хамітов у спільній книзі «Етика: шлях до краси стосунків» зазначають: «Вищий сенс гендерної рівності полягає в тому, що кожна особистість повинна стати цілісною, гармонійно поєднуючи у себе духовність і душевність. Таку особистість ми можемо назвати андрогінною (від грецьких слів andros — чоловік, gin – жінка). Андрогінна особистість прагне рівності чоловіка і жінки не заради самої рівності, а заради єдності свободи і любові. Рівність для неї виступає не метою, а засобом. При цьому андрогінна особистість не заперечує свою біологічну стать, навпаки, підсилює її плідні прояви» [198, с. 90].

Партнерський тип сім'ї виступає новим, досконалим типом сім'ї. Любов, як прояв толерантного ставлення до дружини чи чоловіка та дітей, є способом існування таких сімей. У таких сім'ях толерантність спонукає до розуміння Іншого, його недоліків, і в разі необхідності, можливості

допомогти йому справитись з негативними їх проявами. У деяких випадках навіть, дивлячись на свою кохану людину, ми починаємо позитивно змінюватись самі. Попри будь-які негаразди, в таких сім'ях завжди панує атмосфера поваги до особистості, піклування, турбота, підтримка. С. Крилова і Н. Хамітов справедливо зазначають: «У партнерській сім'ї атмосфера турботи, душевності і любові не суперечить свободі; це приводить до партнерських відносин і сприяє розвитку особистісного начала, що актуалізує членів такої сім'ї на знаходження єдності свободи і любові. Саме партнерська сім'я має ту міру цілісності, яка дозволяє назвати її андрогінною сім'єю, і саме така сім'я стає і передумовою, і першоелементом дійсного соціального партнерства у суспільстві» [80, с. 326].

Продовжуючи міркування про роль толерантності в сімейних стосунках, слід відзначити, що саме вона допомагає людині стати мудрою по відношенню до свого життєвого партнера та жити в гармонії попри всі невзгоди та негаразди. Не випадково українська приказка говорить: «Життя разом прожити, що тернисту ниву перейти». Сімейне життя складається не тільки зі свят, але й з буднів, з радощів, а іноді, на жаль, із печалей. Медовий місяць не продовжується все життя, а для більшості триває дійсно місяць. Після чого починається з'ясування своїх подружніх ролей, фінансових питань, іноді з'являються ревності. І тому, щоб не тільки зберегти, але й розвивати, покращувати, можливо переносити на новий рівень подружні відносини, необхідно вчитись бути толерантним до своєї коханої людини. А це означає намагатись зрозуміти поведінку чи вчинок, слухати, поважати точку зору і попри всім непорозумінням дійти згоди та злагоди у сімейних стосунках.

Сім'я – це перш за все, як уже зазначалось, продовження роду, тому народження дитини і є головною її функцією. А М. Стельмахович навіть називає це даром, адже не кожна сімейна пара може мати дітей. Науковець підкреслює: «Великий дар природи – продовжити і повторити себе в дітях» [158, с. 55]. Якою б не була сім'я авторитарною, відчуженою, партнерською,

– вона є тим місцем, де дитина вперше побачить та спостерігатиме стосунки, які склались у родині і які будуть у подальшому мати великий вплив на неї, на її ставлення до Іншого. Сім'я – це там, де дитина вперше дійсно відчуває толерантне ставлення до себе та навчається толерантному ставленню до ближнього. Звідси починається ознайомлення її з усіма цінностями, які існують в родині. «Сім'я – це той мікроколектив, у якому дитина набуває першого досвіду людських контактів, де, спостерігаючи за оточенням, вона засвоює норми і правила поведінки і через брак життєвого досвіду робить висновок, що все, що відбувається у сім'ї, повторюється у суспільстві в цілому, приймаючи сім'ю за модель всього суспільства» [113, с. 9].

Для кожної дитини матір та батько є еталоном, який вона намагається наслідувати, копіюючи поведінку батьків, навіть не замислюючись, не усвідомлено, особливо в ранньому дитинстві. Тому надзвичайно важливим є сімейний клімат, відносини між батьками, наскільки вони є щирими та толерантними. Усе це буде впливати на її характер та поведінку в майбутньому. Для виховання толерантної особистості, особливо важливим є прояв толерантних стосунків між членами родини, які мають стати практичним прикладом для дитини. Діти – це дзеркальне відображення стосунків, які панують у сім'ї по відношенню до кожного. Тому толерантність повинна проявлятися в ставленні до дитини в різних її проявах. Це вислуховування, врахування, обговорення дитячої думки, а не просто погодження з нею, вміння прощати та самому вибачатись, а не тільки примушувати робити це дитину, уміння переконувати своїм прикладом, наводячи приклади зі свого життєвого досвіду, а не йти на конфлікт чи примус.

Ми погоджуємось з Л. Каневським, який підкреслює: «Вплив сім'ї на дитину настільки специфічний, що йому просто неможливо підібрати еквівалент; сім'я найближче підходить до об'єкту виховання, може безпосередньо на нього впливати, оскільки наділена для цього величезними потенційними можливостями» [63, с. 39-40].

Найважливішим у вихованні толерантності дитини є батьківська любов, яка зігріває, допомагає, окрилює. Це джерело і запорука благополуччя дитини в подальшому житті. Дитина весь час повинна її відчувати і бути впевненою, що її люблять з усіма її недоліками.

Розглянемо неповну сім'ю, що потребує особливо толерантного ставлення з боку суспільства, в якому вона існує. Така сім'я складається з одного з батьків, за зазвичай із матері і дітей, або батька та дитини/ дітей. У таких сім'ях доволі часто існує напружена атмосфера, адже всі сімейні труднощі, а без них насправді не буває, лягають на «одні плечі». Це і матеріальний статок, і навчання, і виховання. І, зазвичай, таке становище відбивається на дитині, впливає на розвиток та віру в себе. Тому з боку Іншого до таких сімей, як неповна сім'я, повинна проявлятися толерантність.

Якщо поглянути на українську сім'ю, то ми помітимо відчутні зміни. З появою гендерної рівності та партнерства гендерні стереотипи долаються, і в сімейній парі подружжя набувають однакового положення. Відносини в більшості стали партнерськими, особливо це відчувається у молодих сім'ях. Молоді люди по-іншому ставляться до шлюбу, на відміну від їх батьків, для яких офіційний шлюб був скріпленням їхньої сім'ї, і особливо, коли відносини в родині не базувались на толерантності та любові. Це те, що доволі часто стримувало від розлучень.

Діти завжди були і залишаються мірилом сімейного щастя. Це стосується кожної української сім'ї. Тому більшість українських сімей було багатодітними та дружними. Старші діти завжди допомагали батькам у догляді та вихованні своїх молодших братів та сестер. У сім'ях панувала атмосфера відповідальності та піклування про свого ближнього. Діти виростили дружними та доброзичливими. Винятково важливим природним чинником у вихованні толерантності є батьківська любов – як джерело і гарантія благополуччя дитини. Батьки мають поводитися так, аби дитина була впевненою в тому, що її люблять, про неї піклуються. Постійний контакт з дитиною необхідний у вихованні в будь-якому віці. Основою для

збереження та підтримання його є толерантне ставлення до дитини, яке проявляється в розумінні дитини, цінуванні свободи вибору, допомозі при вирішенні складних питань, чи проблем. Формула істинної батьківської любові – це прийняття, а її сутнісне наповнення є любов – «люблю тому, що ти є, люблю такого, яким ти є».

О. Вишневський акцентує увагу на вихованні та закликає приділяти «увагу саме на виховання сім'янина, бо воно, сприяючи зміцненню родини, є запорукою і повноцінного національного виховання. І, власне, українська сім'я мусить також стати головним інститутом виховання. А звідси – завдання суспільства і держави – всіляко сприяти саме її зміцненню шляхом матеріальної підтримки та забезпечення умов для її духовного відродження, а відтак і підвищення відповідальності батьків за виховання дітей (перед Богом, законами, народом, власним сумлінням). Особливої ваги за цих умов набуває піднесення культурного рівня батьків, зокрема їх етнопедагогічна освіченість» [32, с. 175].

У сім'ї дитина робить свої перші кроки назустріч Іншому, навчається добру, отримує перший життєвий досвід спілкування, ставлення до Іншого. Дуже важливо, щоб те, чого ми, батьки, вчимо дитину, підкріплювалося конкретними прикладами, і дитина зростатиме впевненою в собі та своїх можливостях.

Отже, не зважаючи на зміни, які відбуваються в суспільстві, сім'я не втрачає свого значення та цінності, попри те, що набуває нових розмірів та змінюється її тип. Вона все ще залишається тим середовищем, де народжується нове життя, формується особистість, виховується ставлення до Іншого.

2.4 Толерантність як основа спільної дії

Ми живемо в глобалізованому, наповненому протиріччями світі, який постійно розвивається та змінюється завдяки активній діяльності людини. На

даному етапі демократизація є чільною тенденцією розвитку всіх цивілізованих країн. І саме людина у взаємодії з Іншим виступає головним героєм - творцем демократичних відносин, спільних дій та стосунків і всього, що відбувається на нашій планеті. Кінцевий результат її взаємодії, який полягає у досягненні поставленої мети, безпосередньо залежить від того, наскільки доброзичливою буде позиція в спільній діяльності, - чи буде проявлятися толерантність в діях та стосунках по відношенню до Іншого.

Отже, толерантності відведена особлива та невід'ємна роль у спільній дії – вона покликана виступити медіатором у всій позитивній людській взаємодії, стати тією віссю, навколо якої об'єднається та завдяки якій, буде триматися весь глобалізований світ.

Аналіз наукової літератури свідчить про те, що невелика кількість вчених займалися дослідженням феноменів спільної дії, компонентами якої є конструктивне спілкування, співпраця і співтворчість, та їх зв'язком з толерантністю. Серед робіт іноземних вчених, у яких досліджується феномен взаємної дії, слід відзначити К.-О. Апеля, Д. Белла, М. Бубера, Ю. Габермаса, М. Козакевич, М. Олсона, Т. Парсонса, Е. Фромма, Е. Тоффлера, А. Турена.

Спільна дія як колективна розглядається у працях таких вітчизняних дослідників, як В. Андущенко, В. Бех, М. Бойченко, А. Лактіонова, О. Поліщук, М. Михальченко. У розвиток ідеї співтворчості внесли вклад представники класичної школи економічної науки А. Сен-Сімон і Р. Оуен. Ш. Фур'є, вказуючи на необхідність співробітництва між соціальними групами та класами.

Німецький вчений М. Вебер зробив великий внесок у царину дослідження соціальної взаємодії людей. Філософи М. Бердяєв і М. Бахтін розглядали процес комунікації як спільну дію, яка базується на толерантності. Зокрема, М. Бердяєв наголошував на обов'язковій присутності толерантності в процесі спілкування, яка проявляється в відвертості її учасників. Дослідниця Л. Никифорова займалась дослідженням колективних дій індивідів. Українські філософи Н. Хамітов та С. Крилова також зробили

великий внесок в дослідження питання спільної дії, співтворчості та толерантності.

Людина, як писав Арістотель, є істота суспільна. І це є природно – людині тягнутися одна до одної, взаємодіяти, співпрацювати для досягнення поставлених цілей, загального блага. Е. Фромм звертає нашу увагу на те, що «притаманне людині прагнення до єднання з іншими укорінено в специфічних умовах існування людського роду і є однією із найсильніших мотивацій поведінки людини» [191, с. 111]. Саме необхідність жити в злагоді, взаємодіяти на основі порозуміння та поваги до ближнього породжує такий феномен, як толерантність. Як доречно зазначив румунський філософ Андрій Пляшу: «Толерантність трансформується з необхідності жити разом добре» [236, с. 11].

Протягом всього суспільного розвитку людина прагнула до взаємодії з Іншим, починаючи від життя в печері до сучасного цивілізованого існування. Люди групувалися у племена, первісні общини, утворювали групи, колективи, задовольняючи свої життєві матеріальні та духовні потреби. З цього приводу український вчений О. Поліщук зазначає: «Лише у взаємодії з іншими людьми людина може задовільнити більшість своїх потреб, інтересів, цінностей. Та і сама по собі взаємодія є життєвою потребою людини» [135, с. 122]. Слід відзначити, що тільки завдяки спільній дії, яка була необхідна як для виживання в печерних умовах, так і на подальших етапах життя й розвитку суспільства, людині вдалося вижити в усі часи.

Суспільство, за визначенням П. Сорокіна, є «не тільки сукупність декількох одиниць (осіб, індивідів, тощо), але припускає, що ці одиниці не ізольовані одна від одної, а знаходяться між собою у процесі взаємодії, тобто впливають одна на одну, тим чи іншим чином стикаються одна з одною і мають між собою той чи інший зв'язок» [157, с. 28].

Продовжуючи думку вченого, можна додати, що суспільства без людської взаємодії бути не може, і наскільки толерантним буде ставлення до Іншого на всіх його рівнях, настільки успішним буде його розвиток та

людина буде почувати в ньому себе щасливою. О. Поліщук наголошує на тому, що прагнення до взаємодії є природнім та «потяг до взаємодії між людьми закладений у нас в свідомості» [135, с. 24]. Дослідник, говорячи про тему спільної дії як колективної дії, вказує на необхідність її узгодження. На нашу думку, саме толерантність має стати цим регулятором.

Н. Хамітов підкреслює, що тільки завдяки толерантності «людська самотворчість розвивається в співтворчість, а самотуттєвість до співбуттєвості» [199, с. 201]. Можна погодитись з тим, що тільки толерантний шлях зближує людей, об'єднує їх інтереси, веде до спільної дії.

Людина за своєю суттю одночасно є як суспільною, так і індивідуальною істотою. Безумовно, суспільство складають індивіди, які вступають у взаємні відносини на різних його рівнях. Зустрічаючись з Іншим, людина розкривається, пізнає Іншого та себе. Французький філософ Е. Муньє слушно зауважує: «Особистість існує тільки в своєму прагненні до «Іншого», пізнає себе тільки через «Іншого» і знаходить себе тільки в «Іншому». Первинний досвід особистості – це досвід «іншої» особистості. «Ти», а в ній і «Ми» передуює «Я» [117, с. 39].

Слід відзначити, що взаємодія може виникати не лише на макрорівні, у групі чи колективі, але й на мікрорівні, між індивідами чи особистостями. Де є хоча б дві людини, які взаємодіють, роблять певну спільну справу, виникає необхідність у толерантності. «Толерантність є епіфеноменом суспільного життя», – доречно підкреслив Андрій Пляшу. Толерантність передбачає конструктивну взаємодію з Іншим. І, як зазначає С. Крилова: «Наявність соціального партнерства у взаєминах між особистостями – передусім у мікросоціальних групах – і створює дійсність соціального партнерства» [80, с. 308]. Ми вважаємо, якщо така взаємодія буде проходити на дійсно толерантній основі та мати за мету – розкрити свій потенціал та побачити потенціал в Іншому, і при необхідності допомогти розкрити його своєму партнеру, то все це буде сприяти соціальному партнерству, їхній спільній дії.

Отже, виникає необхідність дати визначення такому поняттю, як спільна дія. Спершу розглянемо точки зору на це поняття різних вчених.

Григорій Сковорода у своїх байках «Собака й Кобила», «Орел та Черепаха», «Жайворонки», «Зозуля і Косик», «Годинникові колеса» закликає до «сродної праці». Цей концепт може, певною мірою, бути корелятом феномену спільної дії. Природа наділила людину таким даром – здатністю працювати і творити, що є життєво необхідною потребою кожного. Людина повинна знайти себе в праці і через працю розкритись як особистість. І тільки займаючись такою діяльністю, яка принесе їй задоволення, перетворить працю на творчість, а не тільки на задоволення своїх матеріальних потреб, людина стане щасливою і Інший поряд з нею також. Саме «сродна праця» допомагає розкрити здібності та таланти.

Улюблена праця реалізує творчий потенціал, спонукає на створення блага не тільки для себе, а й для Іншого. Григорій Сковорода міркував, що людина розкривається завдяки взаємодії зі світом та приносячи користь Іншому. Завдяки цьому і життя в суспільстві покращується, і людина відчуває себе щасливою.

С. Крилова в своїй роботі «Краса людини: особистість, сім'я, суспільство», по суті, говорить про спільну дію у контексті соціального партнерства, наголошуючи, що це «взаємодія людей, у якій відбувається реалізація цілей і завдань кожного з партнерів у творчій співпраці, що розвиває суспільство» [80, с. 304]. Науковець відводить провідну роль консенсусу, підкреслюючи, що завдяки партнерству на основі консенсусу можна запобігти конфліктним ситуаціям. Головне в соціальному партнерстві – це відносини між партнерами, якими вони є, і від них, безумовно, буде залежати успіх їхнього партнерства. Краса відносин, яка полягає в толерантному ставленні до Іншого, - запорука успішного партнерства [80, с. 305]. Кореляцією процесу спільної дії у Н. Хамітова можна вважати співтворчість та співтворення. Вчений пише, що толерантність надає можливість вступати з Іншим у плідну комунікацію та стати на шлях

розвитку співтворчості з ним. Філософ зазначає: «Під співтворенням можна розуміти комунікацію людей, які у своєму особистісному розвитку дійшли до самотворення» [200, с. 319].

А. Лактіонова розглядає спільну дію як філософію дії. На переконання вченої, основна думка філософії дії полягає в тому, що саме дієвець є активним творцем своєї внутрішньої дії, а не пасивним спостерігачем всього, що відбувається в світі. Саме завдяки власному Я, як дієвцю, Я залучаюсь до розкриття навколишнього світу, стаю його співтворцем. Дослідниця справедливо відзначає, що «дієвці власною активністю конституюють об'єкти світу, самих себе і ті правила (нормативність), за якими вони особистісно і спільно діють» [98, с. 148]. І відповідальність лежить тільки на самому собі за свою діяльність. Світ постає перед людиною у власній активній діяльності з Іншим. Науковець С. Українець, говорячи про спільну дію як соціальне партнерство, підкреслює її широкий спектр діяльності: «Усі питання соціально-економічного і трудового спектра, оскільки неможливо вмістити в одну чи кілька статей всі життєві напрями, з яких укладаються угоди соціальними партнерами» [179, с. 38]. Проте в цій літературі майже відсутня точка зору, що соціальне партнерство включає в себе і міжособистісні взаємини людей, які здатні від субординації перейти до координації, причому до такої координації, яка має суспільно значущі наслідки. О. Поліщук трактує спільну дію як колективну дію, акцентуючи увагу на тому, що саме колективний розум соціалізує та об'єднує колективи. І соціальна дія є умовою взаємодії: «Проявом цього комунікативного розуму виступають раціоналізовані соціальні інститути, а також свідоме й усвідомлене формування нормативного порядку соціальної дії, мета якої є досяжною тоді, коли дія виступає як взаємодія» [135, с. 9]. Вчений зазначає, що мета колективної дії полягає не лише в зміні макросвіту людини, а й в задоволенні її матеріальних та духовних потреб. Американський філософ Дж. Д'юї надавав спільній дії великого значення, навіть вказував на те, що на світовому рівні вона має впливову силу, здатну не тільки об'єднати, але

запобігти конфліктам: «Сама по собі філософія не спроможна розрішити конфлікти і зламати хибні плани сучасного світу, ... тільки об'єднані громадяни, ... своїми колективними зусиллями можуть здійснити цю роботу» [50, с.145]. К.-О. Апель та Ю. Хабермас вбачають основу спільної дії в комунікації. Зокрема, Ю. Хабермас вважає, що толерантність – це рівність, яка можлива тільки за умови демократичного суспільства, коли кожна людина наділена однаковими правами в вирішенні спільних питань. Тільки за умов рівності в спілкуванні, діалозі може проявлятися істинна толерантність [192, с. 48].

На нашу думку, спільна дія можлива тільки завдяки толерантності, з її розумінням та повагою до Іншого. Дійсно, якщо ми не чуємо і не бачимо Іншого, не проявляємо зацікавленості до нього, не буде спільної дії, яка б ґрунтувалась на толерантності, а будуть лише субординативні відносини. Толерантність передбачає рівність у відносинах, координацію дій. Звідси толерантність є головною умовою спільної дії, а спільна дія повинна базуватись на толерантності.

Таким чином, «спільна дія – це будь-яка конструктивна співучасть з Іншим, – обмін інформацією, поглядами, думками, досвідом в процесі досягнення поставленої спільної мети на толерантній основі» [85, с. 95]. Ми вважаємо, що спільна дія включає в себе три складові: спілкування, співробітництво і співтворчість. І тільки завдяки толерантному ставленню до Іншого можливо пройти шлях від спілкування до співтворчості. Відомий польський вчений Здислав Пиш в толерантності вбачає головну умову спільної дії як єдності дій: «Терпимість – це перш за все пошук практичних шляхів утвердження єдності дій, можливостей співробітництва, не дивлячись на існуючі відмінності» [131, с. 59].

Розвиваючи ідею спільної дії, можна пропонувати три складові спільної дії. На нашу думку, конструктивне спілкування є важливою складовою взаємодії, і від нього залежить подальша взаємодія та співпраця. Як підкреслив Е. Фромм: «Нам, людям, притаманне глибоко укорінене бажання

спілкуватись з іншими людьми, вирватись із в'язниці своєї самотності і егоїзму» [191, с. 107].

Толерантність виступає основним регулятором будь-якої взаємодії людини, і від того, наскільки вона буде толерантною, залежить успішність результату. Як вдало констатує Е. Фромм: «Люди, які орієнтуються на буття, покладаються на те, що вони є, що вони живі істоти і в ході бесіди обов'язково народиться щось нове, якщо вони будуть завжди залишатись самі собою і сміло реагувати на все» [191, с. 47]. Вчений говорить, що такі люди готові на обмін інформацією, ідеями, вони навіть допомагають подолати власний егоцентризм і їхнє спілкування, завдяки толерантному ставленню до співбесідника, приведе до діалогу.

С. Крилова звертає увагу та зазначає: «Під спілкуванням можна розуміти обмін інформацією і навіть почуттями, які зазвичай не піднімаються на рівень вчинків. Звісно, спілкування теж впливає на нас; спілкування з однією людиною – монотонне та буденне, а з іншою – веде до особистісного зростання, примушує розвиватися, актуалізує на творчі дії» [79, с. 9].

С. Франк у спілкуванні вбачав взаємопроникнення «Я» в «Ти» і «Ти» в «Я», внаслідок якого відбувається трансцендування, людина виходить за свої межі, проникаючи в межі Іншого, утворюючи дійсно толерантну атмосферу спілкування [187, с. 3]. Зустрічаючись з іншою точкою зору, ти збагачуєш свій світогляд та впливаєш на Іншого.

На основі вищесказаного можна зробити висновок, що толерантність – це обов'язкова умова успішного спілкування, що проходить в атмосфері довіри, відвертості та доброзичливості до співбесідника, яка допомагає побачити, зрозуміти Іншого та розкрити себе через Іншого, після чого виникає бажання в подальшому робити щось разом, діяти спільно. У спілкуванні ми можемо відчути в собі щось нове, або відкрити в Іншому, що буде сприяти подальшій співпраці. Саме толерантність по відношенню до Іншого зближує людей, розкриває їхній внутрішній потенціал, робить глибинну конструктивну взаємодію можливою.

Наступною складовою спільної дії, де толерантність відіграє надзвичайно важливу роль, є співпраця. Ми вважаємо, що співпраця – це спільна діяльність, направлена на досягнення намічених цілей, які полягають в задоволенні матеріальних та духовних потреб людини. Для вирішення поставлених завдань та одержання успішного результату необхідно об'єднання зусиль на толерантній основі. Це означає, що займаючись спільною справою, кожен із виконавців розуміє свою рівність участі та спільну відповідальність.

Відомий польський вчений М. Козакевич, говорячи про толерантність як життєво необхідну характеристику, яка є головною умовою співробітництва та єдності цілей, підкреслює: «Терпимість – умова співробітництва» [68, с. 57]. Толерантність в співпраці актуалізує здібності, розвиває та вдосконалює навички кожного з учасників, передбачає готовність до розуміння, взаємності, підтримки та допомоги Іншому.

Щоб продовжити міркування про взаємодію феноменів толерантності та спільної дії, звернемось до методології Е. Фромма, яка допоможе нам з'ясувати, яку роль відіграє у спільній дії толерантність. У своїй роботі «Мати або бути» філософ говорить про те, що людина завжди прагне «бути» чи «мати». Вчений наголошує, що людині є природньо володіти речами: «Мати уявляється нормальною функцією нашого життя: щоб жити, ми повинні володіти речами» [191, с. 21]. А людина, яка прагне до переживання життя як «бути», намагається бути собою, розвиватись, пізнавати, творити. Це людина відкрита, вона готова до діалогу, до спілкування Я – Ти.

Враховуючи цю антитезу, можна припустити, що людина, яка дотримується життєвого сценарію володіння, не спрямована до спільної дії і до толерантності. Вона скоріше буде маніпулювати іншими людьми і вести авторитарний спосіб спілкування.

М. Бубер з цього приводу пише: «Якщо людина не підтверджує у світі аргіогі стосунку, не проявляє і не здійснює вроджене Ти в зустрічному, то воно переходить усередину. Воно розгортається в неприродному, в

неможливому предметі, в Я; себто воно розгортається там, де воно геть не має місця для розгортання. Так виникає уподібнення у самому собі, яке не може бути стосунком, присутністю, струмистою взаємодією» [25, с. 121]. Така людина зазвичай замкнута в собі, можна сказати, що вона самотня. В Іншому не бачить партнера, тому про толерантність тут мова йти не може, бо людина не вступає з іншим в комунікацію, їй байдуже. Інша людина, навпаки, відкрита для взаємодії, в Іншому вбачає особистість та проявляє зацікавленість в спілкуванні. Як вдало зазначає Е. Фромм: «Людам властиві дві тенденції: одна з них – тенденція мати – володіти – в підсумку черпає силу в біологічному факторі, в прагненні до самозбереження; друга тенденція – бути, а значить, віддавати, жертвувати собою – набуває своєї сили в специфічних умовах людського існування і внутрішньо присутній людині потребі в подоланні самотності за допомогою усамітнення з іншим» [191, с. 112].

Людина, яка прагне до того, щоб бути сама собою, намагається в іншому побачити особистість, ставиться до цієї особистості як до особистості, як до суб'єкта а не об'єкта, якого можна поважати і проявляти до нього толерантність, взаємодіяти з ним. Толерантність передусім передбачає розуміння та доброзичливе ставлення, свободу Іншого. М. Бубер пише: «Тут я і ти вільно стоять одне навпроти одного, стоять у взаємодії, яка не залучена до жодної причинності й не забарвлена нею; тут для людини криється запорука її свободи та свободи її істоти» [25, с. 93]. Звісно, якщо людина, яка прагне до буттєвого сценарію, а не сценарію володарювання, в спільній дії максимально проявляє толерантність. Остання виступає головним регулятором будь-якої взаємодії людини, і від того, наскільки вона буде толерантною, залежить успішність результату. Коли людина, вступаючи в спільну дію з Іншим, проявляє співтворчість, вона здатна проявити толерантність. Дуже доречну думку з цього приводу висловив М. Бубер, наголосивши: «Ти зустрічаєшся мені в милості – через пошуки його не знайти. Але те, що я проявляю до нього засадниче слово, становить вчинок

мого єства, мій істотний вчинок. Ти зустрічаєшся мені. Але я вступаю у безпосередній стосунок до нього. Отже, стосунок означає бути обраним і обирати, терпіти і діяти в одному» [25, с. 37].

Толерантність надає можливість знаходити себе через Іншого. Співпрацюючи з Іншим, людина націлена на створення нового, вражаючого та надихаючого. Саме толерантність сприяє і креативному, і когнітивному рівню взаємодії, надихає на творчість та спонукає до співтворчості. Людина, яка живе автентично, дотримується та сповідує духовні цінності пізнання і творчості заради конструктивного результату, буде прикладати всі зусилля для його досягнення і буде поводити себе толерантно до Іншого, ставитись як до особистості. Людина, яка прагне бути, не грає. Вона відверта, щира. У спільній дії безперечно проявляє толерантність до Іншого, поважає людину за те, що вона *homo sapiens*, поважає за її творчий початок.

Отже, співпраця, завдяки толерантному ставленню до Іншого, допомагає реалізувати свої можливості та надихати себе та Іншого на плідний результат, знаходження нових шляхів розкриття власного потенціалу.

Третьою складовою спільної дії, на нашу думку, є співтворчість. Це толерантна взаємодія людини з Іншим на основі поєднання їх креативних здібностей з метою утворення нового, матеріального чи духовного. «Толерантний шлях до Ти – це єдиний шлях до пізнання, взаємодії та співпраці з Іншим, завдяки якому розкриваються творчі здібності мої та Іншого й ведуть до спільної творчості» [85, с. 39]. Співтворчість є найвищим проявом спільності людини у суспільстві, переходом у метаграничне буття, на якому, як зазначає С. Крилова, «людину супроводжують екзистенціали толерантності, свободи та любові» [80, с. 307]. Саме в метаграничному бутті людини толерантність є показником творчих відносин, творчого спілкування, творчої співпраці з Іншим як із співтворцем. Толерантність допомагає зрозуміти Абсолютну Істину, розкрити свій природній дар та разом з Іншим стати активним співтворцем. Н. Хамітов підкреслює: «Абсолютна істина в її

повноті народжується в співтворчому спілкуванні з Іншим на основі світоглядної толерантності» [198, с. 28].

Отже, толерантність є загальнолюдською цінністю, яка допомагає будувати рівноправні відносини з Іншим на основі спілкування, співпраці та співтворчості та є запорукою успішної спільної дії.

Висновки до другого розділу

1. Толерантність, будучи загальнолюдською цінністю, є фундаментом для побудови відносин з Іншим на основі спілкування, співпраці та співтворчості і є запорукою успішної спільної дії.

2. Обґрунтовано, що толерантність як регулятор людських відносин, відіграє надзвичайно важливу роль у відносинах між чоловіком і жінкою, змінює стереотипи, допомагає будувати відносини на основі рівності, сприяє гендерному партнерству.

3. Згідно з думкою філософа С. Крилової гендерне партнерство – це тип відносин між чоловіком і жінкою, які будуються на розумінні і толерантності, коли відбувається взаємодія на основі координації, поваги до особистості та точки зору Іншого.

4. У нашому дослідженні ролі толерантності в гендерному партнерстві ми звертаємося до проекту метаантропології Н. Хамітова, як філософії буденного, граничного та метаграничного вимірів буття людини, та розглядаємо відносини між чоловіком та жінкою на цих рівнях. В буденному вимірі людського буття чоловік та жінка створюють відносини перш за все для самозбереження та продовження свого роду. Толерантність на цьому рівні людського буття проявляється в результаті того, що виникає життєва необхідність зберегти подружні стосунки, які в більшості сімейних пар будуються на домінуванні одного із подружжя. В даному випадку толерантність не є щирою, а тільки її симулякром, але все-таки запобігає розлученню та зберігає сімейні стосунки.

В граничному вимірі буття людини мотивом толерантності є прагнення панування, що обертає толерантність на технологію маніпуляції. Відносини між чоловіком та жінкою будуються на основі субординації: жінка чи чоловік маніпулюють один одним з метою досягнення своєї мети. Таким чином, в граничному бутті, які в буденному, ми маємо нещирю толерантність, яка спотворює взаємини між чоловіком та жінкою.

Гендерне партнерство складають цілісні особистості. Толерантність стає цілісним та зрілим проявом особистості в стосунках між чоловіком та жінкою. Партнерські стосунки між чоловіком та жінкою проявляються в любові. Гендерне партнерство в співтворчості – це толерантна взаємодія з Іншим на основі поєднання креативних здібностей з метою утворення нового, матеріального чи духовного.

5. Досліджено точки зору вчених щодо поняття спільної дії. С. Крилова розглядає спільну дію як соціальне партнерство, в якому відбувається реалізація цілей і завдань кожного із партнерів під час творчої співпраці. Відносини між партнерами науковець називає красою відносин, в основі яких є толерантне ставлення до Іншого. Кореляцією процесу спільної дії у філософа Н. Хамітова можна вважати співтворчість та співтворення. Він зазначає, що толерантність надає можливість вступати з Іншим у плідну комунікацію та стати на шлях розвитку співтворчості з ним.

Дослідниця А. Лактіонова розглядає спільну дію як філософію дії, в її основі лежить активність кожного дієвця, який виступає активним творцем своєї внутрішньої дії, а не пасивним спостерігачем всього, що відбувається навколо. Світ постає перед людиною у власній активній діяльності з Іншим.

У О. Поліщука спільна дія виступає як колективна дія, де колективному розуму відводиться головна роль як соціалізуючого та об'єднуючого.

К.-О. Апель та Ю. Хабермас вбачають основу спільної дії в комунікації. Зокрема, Ю. Хабермас вважає, що толерантність – це рівність, яка можлива тільки за умови демократичного суспільства, коли кожна людина наділена однаковими правами в вирішенні спільних питань. Корелятом спільної дії у

Григорія Сковороди ми вважаємо «сродну працю». Природа наділила людину таким даром – здатністю працювати і творити, що є життєво необхідною потребою кожного. І тільки займаючись такою діяльністю, яка принесе їй задоволення, перетворить працю на творчість, а не тільки на задоволення своїх матеріальних потреб, людина стане щасливою і Інший поряд з нею також. Саме «сродна праця» допомагає розкрити здібності та таланти. Улюблена праця реалізує творчий потенціал, спонукає на створення блага не тільки для себе, а й для Іншого.

Доведено, що спільна дія – це будь-яка співучасть з Іншим, яка базується на спільності інтересів та приводить до обміну інформацією, поглядами, думками, досвідом в процесі досягнення поставлених цілей на толерантній основі. Спільна дія включає в себе три складові: спілкування, співробітництво і співтворчість. І тільки завдяки толерантному ставленню до Іншого можливо пройти шлях від спілкування до співтворчості.

6. Толерантність і любов є основою, на якій будуються людські відносини, вони зближують та об'єднують людей. Аналізуючи та порівнюючи ці концепти, можна відзначити, що в толерантності вбачається більшою мірою взаємодія в бутті, а в любові – злиття у взаємодії. Любов – це відчуття повноти особистісного буття та переживання цілісності в поєднанні з Іншим.

7. Проаналізовано види любові, які пропонує Е. Фромм у своїй роботі «Мистецтво любити», та з'ясовано важливість ролі, яку відіграє толерантність в ній. Розглядаючи такі види любові, як братерська, материнська та батьківська, слід підкреслити, що в кожній із них присутня толерантність як прояв доброзичливого ставлення до ближнього. Братерська любов завдяки толерантності є безкорисливою, де розуміння та повага до людини як до *homo sapiens* складають її сутність. Це дійсно толерантна любов, в її основі лежить доброзичливе ставлення до ближнього, яким би він не був. Братерська любов є фундаментом, на якому тримаються і інші вияви любові

Материнської любов – прояв почуття та власного ставлення кожної матері до своєї дитини, це ні з чим незрівнянне відчуття, яким наділена жінка від природи. Вона супроводжує нас все життя з появою у цьому світі, допомагає, підтримує, надихає. Материнська любов не є плідною без толерантності, вона егоїстична. Толерантність не дає розвиватись егоїзму, вона сприяє вдосконаленню особистості, навчає поваги до людини, цінування її свободи. Від материнської любові залежить наше ставлення до ближнього, наскільки воно буде толерантним.

Батьківська любов відрізняється від материнської своєю прагматичністю, вона певною мірою є повчальною, націленою на реалізацію та практичне застосування здібностей. Своєю любов'ю батько навчає дитину пізнавати людське буття, намагається втілити через дитину свої нереалізовані задуми. Батьківська любов завжди толерантна і спрямована на взаєморозуміння, на гармонізацію відносин з дитиною.

8. Проаналізовано різні вияви любові, які укорінені у давньогрецькій культурі та досліджено їх зв'язок з феноменом толерантності. Слід відзначити, що еротична любов є проявом толерантності тільки зрілої особистості, яка супроводжується відвертістю, глибинним розумінням як своєї суті, так і суті іншої людини, при цьому залишаючись собою, зберігаючи свою цілісність. Завдяки толерантним відносинам в еротичній любові, кожна людина залишається індивідуальністю, збагачуючись духовно та стимулюючи особистісне зростання, як своє, так і Іншого.

Отже, серед інших видів любові (любов-філія, любов-агапе, любов-людус), в яких найбільш проявляється толерантість, ми вважаємо любов-агапе. Заслушним висловлюванням С. Франка, вона є безкорисливою зацікавленістю на благо ближнього.

9. Розглянуто різні точки зору вчених на сутність поняття «сім'я». Так, М. Бердяєв вважав, що сім'я за своєю сутністю завжди була, є і буде позитивістичним світським інститутом благоустрою, біологічним і соціологічним упорядкуванням життя роду. На думку А. Буковинського,

сім'я є системою зв'язків, взаємодій і відносин, яка базується на подружжі й кровній спорідненості, члени якої пов'язані любов'ю, побутом, спільністю проживання і в якій реалізуються потреби особистості й суспільства. Н. Хамітов розглядає сім'ю як андрогінізм, який відображає «гармонію чоловічого та жіночого начал», як цілісність, об'єднання мужності і жіночності всередині особистості і в стосунках особистостей. Р. Зідер називає сім'ю маленьким дзеркалом великого суспільства. З. Ромовська підкреслює, що сім'я є природною та основною структурою в суспільстві.

10. Обґрунтовано, що сім'я залишається цінністю суспільства, попри всі ті зміни, яких вона зазнає. Саме в ній з'являється нове життя, формуються, розвиваються всі якості людини, які допомагають стати особистістю та взаємодіяти з Іншим на життєвому шляху.

11. Доведено, що толерантність є запорукою сімейних відносин, запобігає виникненню непорозумінь та конфліктів, зберігає подружні пари. У контексті аналізу прояву толерантності в сім'ї доцільним виявився розгляд відносини в різних типах сімей: патріархальному, партнерському. З'ясовано, що толерантність в тій чи іншій мірі присутня в кожній із згаданих сімей. Проте прояви її різні. Так, в патріархальній сім'ї відносини будувалися на субординації, домінуванні чоловіка, тому толерантність проявлялась заради її збереження, і вона не була щирою.

В відчуженій сім'ї толерантність – це прояв звичайної поваги до свого сімейного партнера, але кожен живе своїм життям і відчуває себе самотнім, проявляючи байдужість до Іншого.

Партнерська сім'я – це сім'я, у якій відносини будуються на рівності, розумінні Іншого, як себе. Кожен однаково усвідомлює відповідальність як за свою долю, так і долю Іншого. Толерантність є основою сімейного добробуту. Це дійсно толерантна сім'я.

РОЗДІЛ 3. ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНІ Й СОЦІОКУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ ТОЛЕРАНТНОСТІ В ОСВІТНЬОМУ ТА НАУКОВОМУ ПРОСТОРАХ

3.1 Толерантність як основа освіти

Сьогоднішній світ неможливо уявити без досягнень освіти і науки, які своїми здобутками сприяють взаємному розвитку та є основними показниками успішності держави. Без освіти не було б науки, а науки – без тих науковців, яких плекає їй освіта. Успіхи, що ми маємо на сьогодні в усіх сферах нашого життя, досягнуті завдяки впровадженню у практику інноваційних напрацювань наших вчених та дослідників. Освіта готує кадри для сфер нашого життя, наука дає ідеї для впровадження їх у життя. Вони складають основу розвитку будь-якого суспільства. Саме освіта та наука зближує народи, стирає кордони між країнами. Завдяки їх досягненням наше суспільство не стоїть на місці, воно розвивається та прогресує, а світ глобалізується.

Усе, що відбувається тепер у сферах нашого життя, включаючи освіту і науку – це передусім гуманізація і демократизація людських відносин, що проявляються в толерантному ставленні до Іншого, відкритості у висловлюванні ідей, діалозі в спілкуванні, свободі творчості. Толерантність є основною умовою плідного розвитку освіти і науки в демократичному суспільстві. Від того, наскільки толерантними будуть відносини в освіті і науці, буде залежати результат їхньої діяльності, який безпосередньо впливає на розвиток соціуму. Толерантне ставлення до Іншого в їх спільній дії сприяє позитивному результату, досягненню успіху, спонукає до знаходження нових форм спілкування, розширення контактів між людьми різних культур та установленню партнерських відносин.

Іспанський педагог Х. Туріньян стверджує: «Ціннісна освіта, виховання міжкультурної взаємодії і підготовка людини до мирного співіснування з іншими людьми в суспільстві – провідні ідеї в теорії соціального виховання сучасності. Цінності розуміння іншого. Поваги до відмінностей демократизації суспільств є засадничими у розбудові відкритих багатоскладових суспільств» [244, с. 3].

Освіта – найважливіша складова розвитку соціуму, яка надає можливості кожному одержати необхідні знання та стати гідним членом суспільства, збагачуючи його здобутки. Як справедливо зазначає науковець С. Терепищій: «Освіта – одна з найдавніших форм збереження історії мислення. Саме в освіті переважно відбувається передача та створення знання» [164, с. 5].

Вона є складовою гуманітарної сфери, яка сприяє формуванню та розвитку основних моральних цінностей кожного. Тому їй належить особлива роль – не тільки навчати й розвивати здібності, але й виховувати толерантне ставлення до Іншого, від якого буде залежати успіх у житті та подальша співпраця з Іншим. Х. Туріньян підкреслює: «Виховання вже становить цінність і сприяє розвитку цінностей у суспільстві; виховання – це фундаментальний елемент інтеграції людини у світ, один з найважливіших інструментів становлення культурної ідентичності людини й соціуму та її визнання людством» [244, с. 8]. Саме сучасна система освіти покликана створювати умови для формування толерантної, розуміючої Іншого, готової до активної спільної діяльності в багатокультурному середовищі особистості.

Тому освіті приділяється, за висловом Л. Панченко, «непересічна увага, яка пов'язана з такими сучасними тенденціями світового суспільного розвитку, як глобалізація та інформаційна революція, інтенсивна зміна традиційних уявлень про світ та місце людини в ньому, стрімкий приріст знань та інформації, активізація позанаукових форм суспільного знання і досвіду тощо» [128, с. 185].

Відомий український науковець, академік В. Кремень говорить, що толерантність є необхідною складовою розвитку сучасного суспільства, відводячи освіті головну роль у її формуванні. Вчений підкреслює: «Який би смисл не вкладався в поняття толерантності – діалог культур чи толерантність свідомості, – воно стверджується через виховання, отже – через освіту як сферу, яка «олюднює знання» [77, с. 14–32]. Отже, освіта породжує та розвиває толерантність як мудре ставлення до Іншого. Вона є фундаментом, на якому тримається розвиток будь-якого суспільства, і від освіченості людей залежить наскільки високим буде рівень його розвитку.

Звернемося до тлумачення поняття «освіта», яке дає академік В. Огнев'юк. Вчений стверджує, що воно походить від латинських слів «os» – основа, хребет і «vita» – життя [122, с. 3]. Виходячи з цього, ми можемо припустити, що освіта – це основа життя і сучасне технологічне суспільство не може існувати без сфери освіти. Від рівня освіченості людей, їх вихованості залежить в якому світі ми будемо жити завтра, а наскільки кожен з нас буде толерантним до Іншого, залежить взагалі наше існування в ньому.

Освіта як особливий соціальний інститут не може не реагувати на всі ці процеси, які відбуваються сьогодні світі. Н. Семенюк наголошує на впровадженні нової філософії освіти, вказуючи на необхідності застосовувати «нові підходи до організації, змісту та технологій її здійснення на всіх рівнях (етапах), адже освіта реалізується в системі новітніх зовнішніх і внутрішніх викликів, без обґрунтованих відповідей на які, без розроблених моделей, за якими можна було б надати ці відповіді, про якісну освіту та її відповідність сучасним вимогам не може йтися. Глобалізація й інформаційна революція вимагають нових ідей, підходів, варіантів рішень, нових знань, причому невідкладно й у варіанті їх прискореного розвитку. Вони потребують постійного оновлення знань, компетенцій, мислення людини, її здатності до швидкої оцінки ситуації, самостійності у прийнятті рішення, його впровадженні у практику» [153, с. 7]. Толерантності належить особлива роль у цьому процесі. Вона повинна стати тією категорією, що синтезує у

собі настанову «доброзичливого ставлення до Іншого», «повагу до відмінної від твоєї точки зору». Доречним у цьому контексті є твердження Н. Хамітова, який акцентував: «Саме толерантна людина в змозі вступати з Іншим у плідну комунікацію, ставлячись з повагою до його своєрідності і свободи» [199, с. 201]. Філософ додає, що: «ідея толерантності базується на тому, що будь-яка людина заслуговує поваги вже тому, що вона здатна мислити, висловлюватися і діяти» [199, с. 201]. Толерантність в освітньому процесі – це повага та розуміння, доброзичливе ставлення до навчаючого, це рівність у висловлюванні думок, ідей та поглядів. Освіта без виховання нічого не варта. Якою б освіченою людина не була, якщо вона не вихована і поводить себе грубо і не толерантно по відношенню до Іншого, вона не зможе працювати в команді, в колективі, що є особливо актуальним у наш час – вміння співпрацювати.

Цікавою є думка, яку з цього приводу висловив Ч. Тейлор, вказуючи на моральні якості, які притаманні сучасній людині: «Вони настільки глибокі, що ми схильні вважати їх укоріненими в нашому природному чутті, противагу іншим моральним реакціям, що великою мірою видаються наслідком виховання і освіти» [163, с. 15]. Толерантність – це і виховання, і знання. Вона повинна виховуватись протягом всього життя – починатися в сім'ї з народження, де дитина вперше зустрічається з духовністю. Особливу увагу їй повинні приділяти в дошкільних закладах.

Як зазначав В. Сухомлинський: «Духовний розвиток людини починається з розвитком у неї різноманітних почуттів. Вони зміцнюють волю і розум, визначають ставлення людини до себе, природи, праці, інших людей, роблять людину більш цікавою та оригінальною. А тому треба вчити дітей любити, поважати, співчувати й уміти висловлювати ці почуття. Це не менш важливо, ніж учити грамоті, письму і лічбі» [161, с. 206]. І дуже відповідальним є продовження виховання толерантного ставлення до ближнього в школах, де дитина проводить велику частину свого життя і весь час перебуває у взаємодії зі своїми однокласниками та вчителями. Це

потребує вміння контактувати, адже кожен – це особистість, і в кожного своя точка зору, своє бачення, до чого необхідно ставитися з повагою. А це може робити тільки толерантна людина. Тому існує думка вчених, щодо включення в навчальні програми спеціальних курсів, які б розвивали певні навички.

Так, Д. Томпсон вважає, що при розробці курсів і навчальних програм викладачі коледжів повинні враховувати не тільки зміст знань і навичок, які студенти повинні мати, але й те, які здібності треба розвивати і якими педагогічними засобами. Толерантність – це і знання, і навички. Ми толерантно ставимося до точки зору іншого тільки тоді, коли маємо достатньо знань, щоб зрозуміти його. А коли ми погоджуємося, не розуміючи через те, що у нас недостатньо знань, то це не є толерантністю. Як зазначає румунський вчений Андрій Плешу: «Парадоксально, але глобалізація обернено пропорційна загальним знанням. Чим легше зустріти один одного, тим менше ми знаємо один одного» [236, с. 12]. Толерантність – це та моральна якість, якою може володіти тільки зріла освічена цілісна особистість. Тому вчителі повинні перш за все самі бути толерантними як у стосунках з колегами, так і по відношенню до учнів та їх батьків, показуючи цим приклад учням. Адже як можна виховувати толерантність у Іншого, якщо ти сам цим не володієш.

Студентство – це майбутнє держави, і від нього залежить її доля. Вища школа – це не тільки отримання знань, але й підготовка до самостійного життя в суспільстві. Вища школа повинна сприяти тому, щоб молоді люди усвідомили й набули моральних цінностей, які дозволили б їм стати активним учасником суспільних відносин. На думку М. Пірен, «педагогічними умовами забезпечення реалізації шляхів виховання толерантності є: формування толерантного мікроклімату, етики спілкування, започаткування діалогу з найактуальніших проблем та вивчення успішного досвіду інших, взаєморозуміння, співчуття та співпереживання, відчуття партнерства; стратегічне мислення, яке дає змогу сприймати широкий спектр

особистісних якостей, індивідуальних та етнічних проявів людини; особистісний підхід до виховного впливу, зокрема до молоді, державних службовців та їх розуміння й сприйняття проблемності; залучення до громадської діяльності, активного суспільно-політичного життя» [132, с. 55].

Перед ВНЗ постає важливе завдання – підготувати не тільки кваліфікованого в тій чи іншій галузі фахівця, але й толерантну особистість, яка б могла зрозуміти, налагодити зв'язок та співпрацювати з Іншим. Доречна думка в цьому контексті української вченої Л. Панченко, яка зазначає: «Світовою тенденцією розвитку сучасних систем вищої освіти є відхід у минуле національної обмеженості освітнього процесу. Сьогодні одним із першочергових завдань вищої освіти вважається підготовка фахівців, які відповідають вимогам ринку праці не тільки своєї країни, а й інших країн світу. Університет стає обличчям країни і активно включаються у процес інтернаціоналізації, а сфера вищої освіти перетворюється на важливе підґрунтя міжнародної конкурентоспроможності країни [127, с. 249]. Після закінчення навчання випускник ВЗО стає кваліфікованим працівником, повноправним учасником соціальних відносин, які потребують нових навичок та умінь взаємодіяти з Іншим уже на іншому відповідальному рівні, що у подальшому приведе до співробітництва та партнерства. Як доречно зауважує Г.В. Белоногіна: «Сьогодні найбільш корисна людина у світі – це та, яка вміє налагодити з іншими людські відносини – це найважливіший предмет у великій навчальній програмі життя» [14, с. 12].

Звернемося знову до методології метаантропології українського філософа Н. Хамітова як теорії екзистенціальних вимірів людського буття – буденного, граничного та метаграничного, що допоможе трактувати саме екзистенціальні аспекти толерантності в освітньому процесі.

На буденному рівні буття відносини між вчителем та учнем будуються на основі субординації: вчитель – учень, де роль наставника виконує вчитель, а роль підлеглого – учень. Учитель виконує свою професійну функцію. Він ставиться до учнів як до підлеглих, не враховуючи здібностей своїх учнів, а

просто виконує програму навчання. Толерантними такі відносини назвати не можна, адже толерантність означає розуміння та повагу. Можна говорити, що учні поважають вчителя, але це повага не є щирою, вона базується на бажанні отримати хорошу оцінку, а іноді виникає навіть від страху перед вчителем. Н. Хамітов підкреслює: «У буденності, де людиною керують воля до самозбереження та продовження роду, глибинним мотивом толерантності є страх та почуття» [196, с. 110] Учень проявляє толерантність, виконуючи всі зауваження вчителя, не вступаючи в дискусію з ним, не відстоюючи свою точку зору, навіть в таких ситуаціях, коли вчитель не правий, коли ставиться до учня занадто прискіпливо. Учитель в свою чергу своїм ставленням до учнів показує, що він має владу над ними, і учні без вагань повинні слухати його, виконувати його настанови. Такі відносини між учителем та учнями толерантними назвати неможна, адже вони не є щирими та доброзичливими. У граничному бутті у вчителя, крім основної професійної функції – навчати, додається бажання та прагнення кар'єрного росту. Він, переважно, спрямовує свою енергію на підвищення кваліфікації, професійне зростання задля одержання керівної посади, а не на те, щоб надати учневі знання, враховуючи індивідуальні здібності кожного. В учневі він не бачить особистості, викладаючи предмет, не враховує інтереси та здібності учнів. Тому толерантність у таких відносинах не щира. Це не є справжньою толерантністю, а лише її симуляцією.

І тільки в метаграничному бутті між вчителем і учнем установлюються дійсно толерантні відносини. Толерантність перестає бути «результатом страху чи прагненням до влади, вона базується на волі до любові та свободи» [196], а тому проявляється у взаємній повазі як з боку учнів до вчителя, так і з боку вчителя до учнів. Учні поважають вчителя за його знання та вміння їх донести до учнів. А вчитель вбачає в учневі індивідуальність та креативну особистість. Між вчителем та учнем установлюються щирі, шанобливі стосунки.

Свою функцію вчитель вбачає у тому, щоб створити в аудиторії таку креативну атмосферу свободи і співпраці, яка підсилить впевненість студента у собі, розвиватиме його творчий потенціал. Для вчителя кожен учень – це креативна особистість, у якої є чому повчитися. Польський вчений В.Татаркевич зазначив: «Творчість неминуча, тому що від неї залежить кожен аспект нашого життя – наше благополуччя і наш естетичний досвід, технічні досягнення і відкриття, виконання суспільних і індивідуальних обов'язків» [240, с. 41 – 45]. На основі співпраці між учителем та учнем будуються відносини, які ведуть до співтворчості. Учні навчаються у вчителя, вчитель у свою чергу – у учнів. Співтворчість – це прояв дійсно толерантних стосунків між учителем та учнем. І як зазначає вчена М. Грохман, яка розробила і впровадила навчальне середовище, така позитивна, налаштована на розвиток взаємодія між учителем і учнем «сприяє творчому навчанню та викладання творчості» [227, с. 122]. Під час такого процесу навчання кожен розуміє своє завдання в ньому, свою роль як співтворця навчального процесу, яке приносить задоволення та натхнення на подальшу співтворчість.

Отже, толерантність в освітньому процесі є засобом і метою, яка передбачає взаємну повагу до вчителя як до старшого наставника, а до учня як до особистості та допомагає вчитися один у одного, розкривати здібності та потенціал кожного. Толерантність – головна умова осмисленої співтворчості в процесі навчання.

3.2. Прояви толерантності в процесі вивчення іноземної мови

Єдина істота, яка наділена здатністю спілкуватись за допомогою живої членороздільної мови – це людина. Мова для неї повітря, яким вона дихає та без якого не може жити. Вона є засобом взаємодії з Іншим та способом презентувати себе в суспільство. Мова тісно пов'язана з розвитком суспільства та пройшла такі ж ступені становлення. Як зазначав В. фон

Гумбольт: «Створення мови зумовлене внутрішньою потребою людства. Вона – не лише зовнішній засіб спілкування людей у суспільстві, підтримка загальних зв'язків, вона закладена в самій природі людини і необхідна для розвитку її духовних сил і формування світогляду» [42, с. 168].

Людина народжується з мовою своїх батьків, і від них залежить, чи зможуть вони прищепити любов до неї і чи стане вона рідною для їх дитини. Для кожного в житті є важливою рідна мова, яку Н. Хамітов називає мовою душі: «Рідна мова – це мова глибин душі. Це твоя доля і батьківщина, яка завжди з тобою. Зрада рідній мові – це зрада своєї душі. Це зрада матері, яка говорила з тобою мовою своєї молодості і співала на ній колискові. Це зрада самому собі, хто вперше сказав рідною мовою: «Я тебе люблю». Людина в країні, де його рідна мова стає чужою, наповнюється глибинною самотністю. І якщо вона не зраджує рідній мові, то перетворюється на героя» [203, с. 126]. Рідна мова, в яку ти зможеш закохатися всією душею і яка стане для тебе мовою душі, допоможе розкрити твій потенціал, надасть можливості відкриття нового, для зустрічі Іншого, надихаючи на бажання спілкуватись нею, діяти разом, розвивати свої творчі здібності. У цьому контексті слушною є думка Н. Хамітова, який зазначає: «Коли рідна мова і мова душі збігаються, самотність людини часто породжується протиріччям рідної мови і мови успіху, яка, як правило, є світовою. Схвалення мови успіху, як рідної, принижує людину, але й прямолінійна спроба зробити рідну мову мовою успіху принижує і людину, і її рідну мову. Але є й інший, більш складний і шляхетний шлях. Це шлях творчого натхнення й одухотворення рідної мови. Перетворення рідної мови на мову душі і духу, і завдяки цьому – на мову успіху, що дійсно окрилює рідна мова» [203, с. 131].

У сучасному світі є потреба знати не тільки свою рідну мову, але й іншу – мову міжнародного спілкування. Н. Хамітов з цього приводу писав: «Коли людина відмовляється від усіх мов заради рідної, то це не героїзм душі, а її вузькість. У цьому випадку ми відчужуємося від культури і людяності. Рідна мова повинна бути сусідкою в душі з іншими мовами та культурами» [203, с.

126]. Ще древні мислителі говорили, що скільки мов ти знаєш, стільки разів ти людина. Кожна мова унікальна за своєю будовою та звучанням. У наш час людині без знання іноземної мови вижити дуже складно.

Світ глобалізується, дає можливості зустрічі з Іншим, який має свою культуру та традиції, спілкується іншою мовою. Тому виникає дійсна потреба у володінні іноземною мовою, яка надає можливості обміну інформацією, знаннями та співпраці з Іншим, дозволяє розвиватися та реалізувати свій творчий потенціал. Іноземна мова виступає як засобом спілкування, так і знаряддям отримання знання, обміну досвідом, традиціями, а особливо в нас час, коли про це французький мислитель М. Бланшо зазначав, що саме мова дає можливість подолати відстань між людьми. Завдяки та через мову людина контактує, виражає себе, бачить та розуміє Іншого. Мова виступає тією силою, яка зближує, єднає чи розділяє людей та народи. Вчений підкреслював: «Саме звичайна мова поєднує і розділяє нас. Ми не дві самоідентичні особистості, більш-менш цілісні, коли включаємося в спілкування один з одним. Зовсім ні: ми – розмова, ми існуємо тільки в розмові один з одним, усній або письмовій» [23, с. 7]. Дослідниця М. Абисава зазначає, що знання іншої мови розкриває світ Іншого та надає великі можливості, а саме: «По-перше, така людина включена до різних спільнот, чий світогляд віддзеркалений в їхніх мовах. По-друге, знання кількох мов дає можливість не просто подолати мовний бар'єр, воно відкриває духовні багатства різних народів, відображені в духовній, науковій, технічній літературі. По-третє, знання мов допомагає особистості розширити уявлення про світ, сприяє розумовій «гімнастиці», розвиває пізнавальні здібності індивіда [1, с. 114].

І. Огієнко акцентує увагу на виховній ролі мови та зазначає: «Завдяки їй формуються основи духовного світу дитини, тільки вона (мова) може забезпечити повноцінне життя особистості. Цілий народ мусить пильно дбати, щоб усі школи були тільки рідномовні, бо тільки вони виховують свідому націю» [121, с. 18].

Толерантність під час вивчення іноземної мови допомагає любити мову, яку вивчає людина, не зраджувати своїй мові, мові країни, у якій людина народилася і живе, й з повагою ставитися до мови Іншого, яка для нього є такою ж красивою, мелодійною та важливою. Толерантність дає можливість зрозуміти, що не існує поняття «чужа мова» – це просто мова, яка відрізняється звучанням і яка заслуговує ввічливого ставлення, як до носія цієї мови, так і до самої мови.

Мова Іншого є мовою його народу, його культури. Як зазначає українська вчена В. Комарницька: «Значення мови в культурі будь-якого народу неможливо переоцінити. Мова – це інструмент культури, що формує особистість людини, яка саме через мову сприймає менталітет, традиції і звичаї свого народу, а також специфічний культурний образ світу» [72, с. 14 – 15]. Знаючи та володіючи мовою Іншого, зможемо краще зрозуміти його та його ментальність, яка за визначенням В. Колесова «...у своїх ознаках є наївно-цілісною картиною світу в його ціннісних орієнтирах, що існує тривалий час незалежно від конкретних економічних і політичних умов, заснована на етнічних нахилах та історичних традиціях; виявляється в почутті, розумі і волі кожного окремого члена суспільства на основі спільності мови та виховання і є частиною народної духовної культури, яка створює етноментальний простір народу на цій території його існування» [71, с. 11].

У цьому контексті доречною є думка науковця В. Євтуха щодо ролі мови в процесі міжкультурного діалогу, в основі якого лежить толерантне ставлення до Іншого, як представника його культури. Вчений зауважує: «Вивчення іноземних мов, безперечно, дуже сприятливе середовище для формування простору міжкультурного діалогу, оскільки у його процесі відбувається нарощення знань про інші народи, має місце акумуляція культурницької інформації, яка за відповідних умов стає могутнім стимулом і рушієм діалогу. Адже знання про інших знімає бар'єри в спілкуванні з ними, у висліді якого в межах фізичного простору продукується простір

інтелектуальний. Він, як мені здається, не маючи суто свого просторового виміру, дозволяє індивідууму акумулювати інформацію, таким чином опосередковано залучаючи його до діалогу, а вступаючи у процес безпосередньої взаємодії з іншими, перетворюється на активного актора з потужним силовим полем впливу» [52, с. 18].

Знання мови допомагає сформувати цілісне уявлення про світ іншого народу. Не дарма Вільгельм фон Гумбольд вказував на зв'язок змістовної сторони мови з духовним життям народу, який є носієм мови. Вчений наголошував на тому, що мова є відображенням етносу народу, традицій, звичаїв, бачення світу, всього, що називається «духом народу». Гумбольд підкреслює: «Засвоєння іноземної мови можна було б уподібнити завоюванню нової позиції в колишньому баченні світу» [41, с. 80].

Погоджуючись з думкою Гумбольдта, без перебільшення можна сказати, що роль вчителя у вивченні мови є головною та невід'ємною. На допомогу йому приходять толерантність, яка є служить засобом і метою у вивченні іноземної мови та передбачає переш за все розуміння й доброзичливе ставлення до студента, не як до підлеглого, а як до рівного, з яким вчитель ділиться своїми знаннями. Український філософ В. Андрущенко зазначав: «Професія учителя не тільки унікальна, а й суто людська. Вона сформувалась, як відповідь на потребу систематизованого передання знань, практичного досвіду й цінностей від одного до іншого покоління, виховання особистості в дусі тієї системи норм і правил, які прийняті в певній людській спільноті» [6, с. 16].

Викладач є взірцем для студента. Особистим прикладом він повинен виховувати у студентів толерантне ставлення до Іншого. Як писав Джон Локк: «Щоб сформувати молодого джентльмена, яким він повинен бути, його вихователь сам повинен бути добре вихований, – він повинен знати правила поведінки і форми ввічливості стосовно всієї різноманітності осіб, часу, місця, примушувати свого вихованця завжди дотримуватись їх в тій мірі, в якій цього вимагає його вік. Цьому мистецтву не можна ні навчити, ні

навчитися по книгах. Воно дається лише поєднанням гарного суспільства і спостережливості» [104, с. 484].

Саме від нього залежить, наскільки буде зацікавлений учень у вивченні іноземної мови та його успіх у досягненні рівня володіння нею. Вчитель не тільки навчає мови, але й за допомогою мови розвиває, виховує толерантне ставлення до Іншого та допомагає стати особистістю. Адже перед ним постає завдання, як вказував В. Сухомлинський, яке складає «копітку різьблення й ліплення найтонших рис духовного обличчя людини» [160, с. 7]. Вчитель повинен показати, що мова – це і впорядкована фонетична та граматична системи, які так необхідно знати. Можна погодитись з О. Розеншток-Хюссі, який говорить: «Грамматика – це самосвідомість мови, так само, як логіка є самосвідомістю мислення... Розмовляючи, ми укріплюємо часову і просторову осі нашої цивілізації, тому що займаємо місце у її центрі, розташовуючись обличчям до обличчя з її чотирма аспектами – її майбутнім, її теперішнім, її внутрішньою солідарністю, її зовнішньою боротьбою. Й перед обличчям цієї специфічної та небезпечної відкритості чотирьом сферам життя наші слова повинні встановлювати певну рівновагу: у кожний даний момент мова розподіляє та організовує всесвіт заново» [143, с. 21]. А також мова є надбанням, історією та культурою народу, тому її потрібно вивчати. Лінгвісти Н. Непийвода та В. Чурін пишуть: «Не як сукупність правил, а як культура співжиття в суспільстві, картина світобачення, засіб формування і самовираження кожної особистості» [119, с. 9 – 11]. Мова Іншого – це інший світ, який складається зі своїх правил. І для того, щоб вивчити мову, необхідно увійти в неї, ознайомитися з усіма правилами, які панують в ній та бути готовим їх приймати. Цікавою і продуктивною у цьому контексті є думка Н. Ашиток: «Мовна картина світу складається з номінативних одиниць (слів та сталих словосполучень), що, як мозаїка, покривають усю реальність. Вона є картиною, «зліпком» реального світу. Зрозуміло, що кожна мова є своєрідною картиною дійсності. Саме тому оволодіння мовою певним чином

означає досягнути дух народу, його пізнавальні здобутки і потенції» [11, с. 212].

«Мова є помешкання буття», – зазначав Хайдегер [194, с. 192]. Тому для того, хто вивчає мову, необхідно створити умови, в яких він відчув би атмосферу та ментальність того народу, мову якого він вивчає, та залежно від того, до чого проявляє інтерес учень. Для когось головним є сім'я, для когось це може бути похід в музей, відвідання картинної галереї, для іншого – концерт улюбленого співака, який співає пісні не тільки рідною мовою, але й іноземною. Більшість учнів не можуть зрозуміти цю нагальну потребу у вивченні мови, тому вчителю необхідно знайти підхід до кожного підопічного та показати, що знання мови є ключем до їхнього особистого успіху. Мотивація навчаючого – це ключ до успіху. З цього приводу дослідник Р. Акоф говорить: «Якщо навчання не має внутрішньої цінності для людини, тобто вона не отримує задоволення у його процесі, воно стає тягарем. Якщо людину примушувати вчити щось, чого вона не бажає знати, навчання втрачає внутрішню цінність і значною мірою втрачає ефективність» [3, с. 195]. Мотивація та ситуативність оптимізують процес навчання та спонукають до вивчення мови, як засобу комунікації, так і доступу для користування іноземними першоджерелами, необхідними для майбутнього фахівця. Як доречно зазначає науковець Н. Коник, це дозволить «майбутнім спеціалістам спілкуватися іноземною мовою і дасть більше можливостей для підвищення їхнього професійного рівня» [74, с. 95].

Викладаючи іноземну мову, вчитель надає можливість учню за допомогою мови відкрити двері в незнайомий світ, стати відкритим для нового спілкування, відчути культуру Іншого. Як доречно зазначають вчені Д. Бхаук і Р. Бріслін: «Щоб бути ефективним в іншій культурі, нам необхідно відкритися їй, цікавитися нею, бути чутливими до неї. Це створить можливості для нас помічати культурні відмінності і таким чином бути готовим модифікувати свою поведінку в знак поваги до представників іншої культури» [218, с. 416]. Слід відзначити, що кожна культура є особливою та

неповторною, вона складається з тільки їй притаманних національних та інтернаціональних елементів і не може бути ідентичною ніякій іншій культурі. За влучним висловлюванням З. Фрейда, термін «культура» позначає всю суму досягнень, що відрізняють наше життя від життя наших предків і тваринного світу, і що служать двом цілям: захисту людини від природи і врегулювання відносин між людьми» [188, с. 51]. О. Шпенглер підкреслював, що культура не є загальнолюдською, а кожен народ має власну, кожна культура характеризується багатогранністю. Як слушно зазначив вчений, «...я бачу феномен безлічі потужних культур, з первісною силою тих, що виростають з надр країни, яка породила їх, до якої вони строго прив'язані упродовж свого існування, і кожна з них накладає на свій матеріал – людство – свою власну форму і у кожної своя власна ідея, власні пристрасті, власне життя, бажання та відчуття і, нарешті, власна смерть» [212, с. 55].

Відповідно під час вивчення іноземної мови необхідно формувати в свідомості студентів нові поняття, які відрізняються від тих, які є в їхній рідній мові та національній культурі. Як зазначає Р. Ганвей, для студента необхідна «...обізнаність про різноманітність ідей і практик, які можна виявити в людських суспільствах усього світу, про те, як такі ідеї і практики порівнювати та які ідеї і способи життя власного суспільства можуть розглядатися з точки зору інших людей» [228, с. 10]. Не можна не погодитися з думкою Т. Олійник, яка вважає необхідним при викладанні іноземної мови ознайомлювати з елементами культури, акцентувати увагу на відмінностях та толерантно до них відноситися [123, с. 29]. Італійський вчений У. Еко пише: «Говорити про мову не означає відпрацьовувати, пояснюючи структури або додавати правила речі до певних конкретних культурних ситуацій. Це означає надати вихід всієї її конотативній могутності, перетворюючи мову в акт творчості з тим, щоб у тому говорінні можна було б почути поклик буття» [51, с. 31].

Сучасні умови, які супроводжуються розвитком глобальної інформаційної, науково-технічної та освітньої взаємодії, поступовою інтеграцією України до європейського та світового простору, сприяють академічній мобільності, надають необмежені можливості доступу кожного до світового освітнього простору. Слушним у даному контексті є твердження філософа Д. Свириденка, який вважає: «Академічна мобільність є найбільш розвиненою формою інтернаціоналізації освіти, яка забезпечує доступ до провідних наукових здобутків розвинених країн, підтримує розвиток міжкультурної взаємодії тощо» [152, с. 81]. Вчений наголошує на важливій ролі толерантності під час академічної мобільності, яка на його думку є «складним процесом особистісного та професійного розвитку, при розгортанні якого особистість щохвилини зустрічає необхідність вирішення динамічних життєвих ситуацій, актуалізуючи широкий спектр специфічних навичок: здатність до міжкультурної комунікації; вміння мислити у термінах толерантності, дистанціюючись від будь-яких проявів дискримінації; здатність до саморефлексії; екзистенціальну відкритість тощо» [152, с. 6]. Тому одним із головних завдань сучасного викладача іноземної мови є розвиток глобальної компетенції. Вчитель повинен готувати учня, студента до співпраці з представниками культур, які є носіями інших традицій та звичаїв, виховуючи толерантне ставлення до відмінностей. Як слушно зауважує український дослідник Г.В. Белоногіна: «Сьогодні найбільш корисна людина у світі – це та, яка вміє налагодити з іншими людські відносини – це найважливіший предмет у великій навчальній програмі життя» [14, с. 12]. Дослідниця Г. Турчинова підкреслює роль володіння мовою та зазначає, що знання мови є «одним із засобів підвищення якості підготовки і виховання майбутніх фахівців в умовах університету, здатних до науково-дослідницької діяльності, творчого застосування у своїй професії сучасних світових наукових здобутків і професійного саморозвитку» [176, с. 169].

Вчені С. Олсон і К. Крюгер вказують, що глобальною компетенцією володіє «особистість, яка має досить стійкі знання, сприймаюче розуміння і навички інтеркультурної комунікації для ефективної взаємодії в нашому глобальному взаємозалежному світі» [235, с. 116 – 137]. Дуже доречно думку з цього приводу висловила А. Кравченко, продемонструвавши роль вчителя у процесі навчання: «Ефективність відповідальності вчителя досягається в екзистенціально-персоналістичному вимірі освіти як духовної практики взаємодії культур. Адже осягнення людиною світу – це прагнення кінцевої істоти зрозуміти нескінченне, вічне. Воно завжди герменевтичне, завжди інтерпретація, завжди здійснюється з певної позиції. Освіченість обов'язкова з погляду особистісної, базових цінностей тієї чи іншої культури» [76, с. 5].

Під час навчання мові для вчителя важливо організувати так навчальний процес, щоб студент/учень почав мислити мовою, яку він вивчає. М. Хайдеггер навіть зазначав, що мислення і мова являють одне ціле. З цього приводу О. Портнов писав: «Коли Гайдеггер доводить, що «шлях до мови» полягає у самій мові та нашому зануренні в мову, у її «самомовлення» (Sage), то він констатує зв'язок висловленого різноманітними способами з невисловленим. Останній проявляє себе як «ще не висловлене» (ein noch nicht-Gesprochenes), як щось, що повинно залишатися невисловленим у силу недоступності цього змісту для вербалізації. Будучи все ж таки висловленим, зміст мислення здається нам відокремленим від самої мови та від того, хто говорить» [137]. Насправді це не так, вважає філософ: «У будь-якому випадку ми залишаємося в мові, занурені в неї. Мова як «самомовлення», як «сказання» є частина нашого буття-в-світі» [137, с. 131–132]. Французький філософ Е. Морен, розвиваючи цю думку, пише: «У процесі навчання повинна набути розвитку природна здатність розуму ставити і розв'язувати найважливіші проблеми й, відповідно, має підтримуватися повне використання загальної здатності мислення. Цю здатність потрібно постійно стимулювати, або, якщо вона спить, пробуджувати. Виконуючи свою місію, яка полягає в усебічному розвитку загальної здатності мислення індивідів,

освіта в майбутньому повинна бути поставлена так, щоб використовувати наявні знання, долати суперечності, які виникають у результаті прогресу в спеціалізованих сферах знання, й виявляти викривлену раціональність» [116, с. 39]. Доречним у процесі вивчення мови є застосування творчого та продуктивного мислення, евристики мислення, яке за визначенням Н. Карамішевої є «процес руху думки варіативно, тобто пошук різних варіантів у пізнавальних ситуаціях та визначення оптимального варіанту; це процес побудови альтернатив; це відсутність суворої детермінованості процесу мислення законами логіки, наприклад, їх порушення, внаслідок чого може виникнути якийсь непередбачений, але цікавий результат; це нестроге виведення одного висловлювання з іншого (висновку із засновку), внаслідок чого засновок може бути альтернативним, гіпотетичним; це виникнення «логічних стрибків» у мисленнєвому процесі» [64, с. 45].

Не можна не погодитися з М. Мамардашвілі, який стверджує: «Допоки людина здійснює акт порівняння зовнішніх предметів, які не мають до неї стосунку, і не залучає саму себе до акту порівняння – вона не мислить» [108, с. 18]. Д. Дьюї, розвиваючи ідею мислення під час процесу викладання слушно зауважує: «В будь-якому випадку бажано, щоб викладач позбавив себе уявлення про те, що мислення є універсальною, незмінною здатністю; він повинен визнати, що це термін, який позначає різні способи, якими речі набувають значення. Бажано позбутись також спорідненого уявлення про те, що деякі предмети за своєю суттю «інтелектуальні», а отже, володіють майже магичною силою для навчання здатності думки. Мислення є специфічним, не на зразок машинного, готового апарату, який байдуже і по своїй волі застосовують до всіх предметів, на зразок того, як ліхтар може однаково освітлювати коня, вулиці, сади, дерева чи річки. Мислення специфічне в тому, що різні речі підказують свої власні значення, розповідають про свої власні унікальні особливості, й у різних людей це відбувається по-різному. Як тіло росте, засвоюючи їжу, так і процес думання

розвивається завдяки вдосконаленню логічної організації предметних ситуацій» [223, с. 38 – 39].

Процес вивчення мови не є простим бездумним заучуванням слів на пам'ять, які потім студент не може вжити в необхідній ситуації, а творчим процесом, який теж потребує зусиль. Р. Баранцев акцентує увагу: «У новій парадигмі навчання не може бути викладанням готових істин. Пошуки, сумніви, переживання повинні супроводжувати навчання, залучаючи до цього всіх учасників... Для цього необхідно, щоб викладач спирався не стільки на книжкові знання, доповнені особистим досвідом, скільки на своє власне, вистражане у творчих пошуках, можливо, підкріплене і виправлене книжковою інформацією. Необхідно, але не достатньо, бо потребує ще зацікавленої участі аудиторії в русі думки» [12, с. 34].

Показовими у цьому контексті щодо нашої активної позиції при вивченні іноземної мови є спостереження українського дослідника Д. Свириденка, який міркує, що цікавий потенціал для систематизації власних знань має необхідність «комунікувати іноземною мовою: брак мовних навичок дозволяє краще самому зрозуміти те, про що говориш, систематизувати та переусвідомити свої знання чи уявлення з якогось питання. Потреба вибудовувати комунікацію іноземною мовою створює проблемну ситуацію, ситуацію граничного буття» [152, с. 161].

Толерантність є необхідною умовою процесу навчання. Адже, як зазначав В. Зеньковецький: «Тема толерантності найбільше захоплена темою людини – її долею, думками, цілями» [58, с. 138]. Учитель перш за все повинен бути сам толерантним по відношенню до студента, розуміючи, що кожен є індивідуальністю, і з розумінням, повагою, бажанням поділитися своїми знаннями, ставитися до нього.

Учитель, навчаючи, повинен навчити вчитися. Це є пріоритетним завданням в освітньому процесі. Дуже доречною в цьому контексті є думка В. Андрущенка, який зазначає: «Освіта сьогодні ставить перед собою нове завдання – сформувати в учня вміння вчитися» [5, с. 8]. Сучасні інформаційні

технології надають можливості доступу до будь-яких джерел інформації, які можуть стати знаннями для студента, якщо нею вміло користуватися. Вчитель приходить на допомогу, навчає критично мислити, щоб учень не розгубився. Не можна не погодитися з М. Гайдеггером, який дав дуже цікаве тлумачення мислення: «Що таке навчання? Людина вчиться остільки, оскільки вона всі свої справи і вчинки приводить у відповідність з тим, що до неї в тому чи іншому випадку звернено по істині Мисленню ми вчимося, прислухаючись до того, що дано до думки» [195, с. 25]. Сучасна дослідниця С. Крилова називає процес навчання красою відносин: «Учитель здатний перетворитися в Учня і навчатися у свого Учня, а Учень може на певний час ставати Вчителем і передавати свої знання та досвід своєму Вчителю. У тому випадку, коли обидві сторони прагнуть постійно виходити за свої межі, розвиватися та творити, можлива не лише конструктивна співтворчість Вчителя і Учня, а й краса їх відносин» [80, с. 334].

Розвиваючи думку про красу відносин вчителя та учня, важливою є атмосфера, яка панує під час освітнього процесу. Вивчення мови залежить від умов, у яких вона вивчається, від сприятливості середовища. Х. Ортега-і-Гассет зазначає: «Кожен із нас складається наполовину зі свого «я» і наполовину з того середовища, в якому він живе» [124, с. 147]. Вчений додає: «Коли середовище сприяє прагненням нашого «я», ми цілком реалізуємо себе: суспільна атмосфера сприяє нашому самоствердженню і самовиявленню. Те середовище, яке перебуває всередині нас, завжди є відлунням на ворожість зовнішнього середовища, сприяє неперервному розпаду нашої особистості, примушує нас вести постійну боротьбу із самим собою» [124, с. 147]. Мова потребує занурення в середовище, яке надихає на навчання, спонукає одержувати знання, робить відкритим до комунікації, дискусії, діалогу. Адже, як слушно зауважує В. Малахов: «Діалогізм можна визначити як здатність суб'єкта сприймати і враховувати правомірність, внутрішню обґрунтованість не лише власної думки, а й інших способів міркування і висловлювань, що їх утілюють» [107, с. 73]. Це те середовище,

де немає дистанції між вчителем та студентом: студент висловлює свої думки, обмінюється ними з іншими студентами, а вчитель не робить зауважень, не критикує, не перебиває, а тільки коректно зупиняється на тих моментах, де учень зробив помилку чи допустив неточність, спонукає до використання іноземної мови студентами. Тоді у студента зникає так званий «мовний бар'єр», і він зможе вивчати іноземну мову і спілкуватись нею із задоволенням. Толерантна атмосфера в навчанні – ще атмосфера розуміння студента, бо він може помилятися, навчаючись, як говорить латинське прислів'я «Errare humanum est». І якщо обстановка буде дійсно толерантною, то й учень буде легко отримувати знання, і мова буде даватися легко.

Толерантність у стосунках між вчителем і студентом робить їх іншими, і тому виникає питання, як зазначає В. Андрющенко, «про осмислення нових стосунків, що складаються між студентами і викладачами... закладів освіти; принципів зміни в організації навчально-виховного процесу; психологічний клімат у колективі; можливості інноваційної діяльності...» [7, с. 13]. Вчений також говорить про необхідність застосування нової методології синтезування, яка є теоретичним корелятом толерантності та основою у відносинах між студентом і викладачем, допомагає формувати світогляд на глобальні зміни, що відбуваються: «Філософське бачення нової картини світу, – зазначає він, – це, передусім... домінування в буттєвості відкритого раціоналізму, вибудованого на принципах глобального еволюціонізму, єднання наук про природу й наук про духовність, тобто синтезування різних способів духовно-практичного осягнення світу» [7, с. 15 – 16].

Мова – це засіб комунікації. Тому основним завданням учителя є розвиток комунікативної компетенції у студентів – здатності спілкуватися з Іншим, що є необхідною умовою вижити в соціумі. За визначення науковця В. Введенського, комунікативна компетенція це – «здібність людини встановлювати і підтримувати необхідні контакти з іншими людьми; сукупність знань, умінь і навичок у галузі вербальних і невербальних засобів для адекватного сприйняття і відображення дійсності в різних ситуаціях

спілкування; конгломерат знань, мовних і немовних умінь і навичок спілкування, які передбачаються в ході природної соціалізації, навчання і виховання» [30, с.14]. Вміння комунікувати іноземною мовою дасть можливості особистості не розгубитися в майбутньому та набути свободи, як внутрішньої, так і зовнішньої, яка так необхідна їй. З цього приводу Е. Фромм пише: «Якщо людина зможе реалізувати свій внутрішній потенціал у спонтанній активності й таким чином об'єднає себе зі світом, то вона позбавиться самотності: індивідуум та оточуючий його світ зіллються у єдності, людина займе своє місце під сонцем і більше не відчуватиме остраху щодо сенсу життя та себе самої» [189, с. 323].

Отже, підготовка фахівця з досконалим знанням іноземної мови та толерантним ставленням до Іншого буде результативною відповіддю на освітню політику сьогодення, яка проголошує, що «питання про підготовку фахівців до співіснування в умовах усе зростаючого багатокультурного суспільства і створення освітнього простору, який допоможе застерегти від дискримінації, відторгнення, насильства та конфліктів, пов'язаних із взаємодією різних культур та світоглядом різних народів, постійно є одним із важливих питань освітньої політики» [67, с. 10]. Як слушно зауважив науковець Якоб Брауноцький: «Наша можливість працювати і діяти в реальному світі залежить від того, як ми сприймаємо толерантність у нашій свідомості та нашій мові» [219].

3.3 Толерантність у науковій сфері: екзистенціальна і соціокультурна специфіка

Актуалізація дослідження проблеми виявлення толерантності у сфері наукової діяльності викликана швидкими трансформаційними процесами як на глобальному, так і на національному рівнях, пов'язаними з переходом розвинутих країн світу, починаючи з 2011 року, до технологій четвертої індустріальної революції. Атрибутивними ознаками цього етапу

технологічної революції є тотальна роботизація, інтернетизація й діджиталізація виробництва і сфери послуг. Поряд із закономірним покращенням якості життя у розвинутих країнах світу Industry 4.0. ставить перед їх урядами цілу низку соціальних викликів, магістральним з яких є невинне зростання рівня безробіття як на внутрішньому ринку праці, так і на глобальному рівні трудових ресурсів. Ці процеси вкотре актуалізують дослідження проблеми відповідальності вчених за результати їх наукової діяльності і за виживання людської цивілізації в цілому.

Масове зростання безробіття, посилення стихійних міграційних процесів, боротьба за природні ресурси призводитиме у перспективі до зниження керованості навіть стабільних соціальних систем та закономірного загострення соціальних антагонізмів у сферах економічної, політичної, правової, релігійної буттєвості людини. Людство потребує вироблення не тільки новітньої стратегії толерантної взаємодії між представниками різних соціальних груп і верств, різних етносів і націй, представниками різних релігій і конфесій в ситуації зростаючої конкуренції за робочі місця, а й вироблення стратегії толерування сучасною людиною ймовірної появи Іншого внаслідок розвитку штучного інтелекту, технологій клонування і генної інженерії.

Зауважимо, що в сучасній науковій парадигмі толерантність розглядаються через призму праць Г. Маркузе, М. Уолцера, М. Хайдеггера, Ю. Хабермаса та ін. Серед вітчизняних дослідників специфіку проявів толерантності в різних сферах буття людини досліджували В. Кремень, М. Козловець, С. Крилова, В. Олійник, П. Саух, Т. Стефаненко, Н. Хамітов та ін. Хоча сутнісні вияви толерантності й інтолерантності у науковій сфері знайшли відображення у працях фундаторів сучасної філософії науки (К. Поппера, Т. Куна, П. Фейєрабендом), в українській науковій парадигмі досі відсутні спроби системного аналізу специфіки виявлення толерантності в діяльності науковця.

Виявлення специфіки толерантності в творчій активності науковців вимагає звернення до структури означеного феномена. Як уже зазначалося, толерантність у соціальному бутті людини виявляється у двох основних площинах – на індивідуальному й суспільному рівнях. Суспільна толерантність, у залежності від форм виявлення соціального, може мати моральний, релігійний, науковий, правовий, політичний, економічний характер. У площині введення і дотримання законодавства, яке гарантує рівність прав і свобод громадян у різних сферах соціальної буттєвості, суб'єктом впровадження толерантності є держава.

Слід відзначити, що в науковій літературі існують й інші підходи щодо визначення структури толерантності. Так, українська дослідниця Л. Залановська на прикладі міжетнічної толерантності виділяє цілий ряд її компонентів і рівнів: «когнітивний, емоційний, особистісний, конативний та етнічно орієнтований, які проявляються на гностичному, афективному, мотиваційно-ціннісному, поведінковому та ідентифікаційному рівнях» [57, с. 59]. Утім, у наведеній класифікації форм і рівнів толерантності відсутня єдина основа поділу видів толерантності, що у перспективі загрожує фрагментарністю дослідження. Натомість ми пропонуємо у контексті феноменологічного підходу виділяти у структурі толерантності три складові, пов'язані зі структурою свідомості: мисленнєву, вольову та емоційну. У контексті аналізу виявів толерантності в сфері науки доцільним є зосередження у нашому дослідженні на більш ґрунтовному аналізі саме мисленнєвої складової толерантності, яка реалізується у галузі дослідження форм, принципів та закономірностей пізнання різних об'єктів дійсності.

Дослідниця Л. Залановська зазначає: «Зміст когнітивного компоненту (гностичного рівня прояву) толерантності містить у собі знання, усвідомлення й інтеріорізацію ідей про цінність ненасильства, толерантної культури (орієнтацію на творення і позитивну взаємодію, самоконтроль, усвідомлення результату дій); знання про права людини і межі толерантної культури (допустимість у межах моральності); про своєрідність іншої групи»

[57, с. 59]. У вольовому компоненті виявлення толерантності, на нашу думку, проявляється здатність людини визначати на основі наявного мотиваційного діапазону мету власної діяльності, яка завбачує сприйняття ідей і культурних особливостей Іншого. Натомість емоційна складова толерантності проявляється у здібності до самоконтролю, саморегуляції, терпіння, здатності долати дратівливість і незадоволення, пов'язані з присутністю Іншого в життєвому просторі людини.

Зауважимо, що саме наука як важлива сфера виявлення соціальності значною мірою визначає якість буття сучасної людини. На рівні суспільної свідомості саме науковці мають стояти на захисті об'єктивності та істинності в оцінці суспільної значущості не лише новітніх технологій і пристроїв, а й потенційної загрози деструктивних світоглядних позицій. Доречно в цьому контексті думка науковця П. Тищенко: «Вчений, який затикає «дірку» у теорії посиланням на божественний промисел, – хаптурник, так само як і богослов, який для стовпа і ствердження істини вдається до наукових аргументів: вони чинять безвідповідально, не турбуючись ні за власні переконання, ні за переконання чи вірування іншого» [168, с. 43]. У деяких випадках надмірна толерантність, насамперед науковців і інтелектуалів в цілому, стає загрозою для всього суспільства. Так, у світі консюмеризму, за слушним висловлюванням Г. Маркузе, толерантність щодо радикального зла подається як добро, яке начебто слугує руху від достатку до ще більшого достатку. Ця толерантність виявляється у систематичному задурюванні як дітей, так і дорослих за допомогою реклами або інших форм комерційного шахрайства [109, с. 101]. У сучасному інформаційному просторі ці тенденції втілюються в популяризації через засоби масової інформації, насамперед Інтернет-ЗМІ, псевдоефективних дієт, БАДів, пропагуванні псевдохвороб з подальшим «чудодійним» їх лікуванням та ін. На жаль, керуючись корисливими мотивами, дехто з науковців не лише популяризує псевдодієти і псевдоліки, а й співпрацює з фармакологічними компаніями і косметичними салонами, які надають фіктивні, науково необґрунтовані послуги.

На здатність удаваної толерантності продукувати подвійні стандарти щодо оцінки суспільної значущості або шкоди деяких соціальних явищ вказує і той факт, що державні інституції і навіть широка громадськість часто послуговуються протилежними критеріями в оцінці подібних соціальних феноменів. Так, з одного боку, у галузі освіти, моралі і психології влада рішуче виступає проти зростання підліткової і юнацької злочинності. Утім, з другого боку, як зауважує Г. Маркузе, рішучість влади відразу зникає, коли справа стосується хвалькуватої демонстрації новітніх видів озброєнь, ракет, бомб – «успіхів, які засвідчують зрілу злочинність всієї цивілізації» [109, с. 101]. У контексті цього постає закономірне питання про відповідальність не лише політиків за свою діяльність, а й про відповідальність науковців за результати власних відкриттів.

У зв'язку з цим показовим є каяття науковців за результати своїх відкриттів, зокрема Р. Опенгеймера і А. Сахарова за винахід ядерної і водневої зброї. Якщо деякі науковці публічно визнали особистісну відповідальність за реальні або потенційні смерті сотень і тисяч людей, то в історії не залишилося згадок про спокуту високопосадовців або приватних виробників озброєння, причетних до виготовлення зброї масового знищення.

З цього приводу слушною видається думка М. Уолцера, що виявлення толерантності через самовизначення має дві тісно пов'язані, але нетотожні складові – особистісну і політичну. І попереднє розуміння різниці, яке пов'язує індивідів зі своїми автономними або суверенними групами, закономірно зустрічатиме супротив зі сторони інакомислячих і амбівалентних особистостей [181, с. 106]. При цьому залишається необхідним «формуванню таких толерантних режимів, які б зміцнювалися різними групами» [181, с. 107], адже саме наявність різних соціальних груп зумовлює те, що й індивід, і група, і громадянин, і суспільство в цілому, постійно співіснують у стані напруження. Значною мірою саме наявність протистояння й інтолерантності до думки Іншого постає необхідною умовою для прогресу в науковій сфері.

У зв'язку з цим необхідним видається звернення до програмових документів, які регулюють механізми застосування принципів толерантності і терпимості у різних сферах соціального буття, зокрема у науковій діяльності. Визначальний характер для регулювання наукової сфери має Декларація принципів толерантності, прийнята за ініціативою ООН 16 листопада 1995 р. Як зазначається в Декларації, толерантність включає повагу, прийняття та правильне розуміння культури Іншого, «форм самовираження і прояву людської індивідуальності. Їй сприяють знання, відвертість, спілкування і свобода думки, совісті і переконань» [44, п. 1.1 ст. 1]. У п. 1.2 документа акцентується увага й на тому, що «толерантність не може слугувати виправданню посягань на основні цінності, універсальні права і основні свободи людини» [44]. У змісті Декларації йдеться й про важливу роль науки у процесі формування поваги і прийняття думки Іншого. Так, у п. 1.3 ст. 1 вказується: «Толерантність – це обов'язок сприяти затвердженню прав людини, плюралізму (зокрема, культурного плюралізму), демократії і правопорядку» [44]. На підставі цього визначаються і суб'єкти виявлення толерантності – люди, соціальні групи і спільноти, держава.

У Декларації у п. 3.4 ст. 3 зазначається про «необхідність проведення відповідних наукових досліджень і налагодження контактів з метою координації діяльності міжнародного співтовариства, включаючи аналіз у контексті соціальних наук корінних причин цього явища, прийняття ефективних контрзаходів, а також здійснення наукових досліджень і моніторингу» [44]. Означені дослідження у перспективі мають сприяти виробленню політичних практик у галузі поширення принципів толерантності як засадничих для сталого розвитку демократичних держав.

Відкритість до дискусії у науковій сфері, повага до думки Іншого визначається у декларації і тим, що кожен «вільний дотримуватись своїх переконань і визнає таке ж право за іншими», при цьому «погляди однієї людини не можуть бути нав'язані іншим» [44]. Отже, дискусія у науковій сфері має відбуватися на основі врахування принципів плюралізму і

демократії, які почали формуватися як критерії наукової діяльності ще в період античності. Водночас плідне обговорення наукової проблеми неможливе без подолання догматизації знання і спроб насадження абсолютної істини. Сприйняття або заперечення Іншим конкретної ідеї, концепції, теорії має відбуватися на основі логічних аргументів і переконання, а не примусу чи нав'язування.

У зв'язку з цим обґрунтованим видається висновок, що лише у демократичному вільному суспільстві, де існує толерування думки Іншого, можливе формування співтовариства професійних колег-учених, здатних самостійно регулювати взаємовідносини у своєму середовищі. Саме в такому середовищі ще з античних часів у науковій сфері почало утверджуватися одне з неписаних, за твердженням Т. Куна, правил співіснування наукового товариства – заборона «на звернення до глав держав або широких мас народу з питань науки» [97, с. 181]. Така позиція закріплювала за членами наукового співтовариства статус єдиної компетентнісної групи, здатної вирішувати проблеми в конкретній галузі знання. Однак в історії розвитку науки були й випадки карколомного втручання держави в наукові дискусії, насамперед у тоталітарних державах. Одним з найбільш красномовних з них є фактичне винищення генетики в СРСР у 30-40-х роках ХХ століття, ініціатором якого став Т. Лисенко.

Існування досить закритої наукової спільноти, у різній мірі автономної щодо державної влади і релігійних інституцій, стало основою її еволюції. Наукова еволюція значною мірою вкладається у періоди взаємної зміни наукових парадигм науковими революціями, що, у свою чергу, супроводжується різним рівнем проявів толерантності у взаємодії між вченими.

Науковці у процесі розвитку «нормальної» науки до певної міри змушені виявляти високий рівень толерантності до наукових аномалій, узгоджуючи усталені теорії і реальні факти дійсності. При цьому не всі суперечності у теорії можна вважати аномаліями, здатними викликати кризу парадигми.

Науковець, за твердженням Т. Куна, «має виявляти певний ступінь толерантності до суперечностей, адже завжди є якісь труднощі у встановленні відповідності парадигми з природою. Більшість з них рано чи пізно усувається. Учений, який перериває свою роботу, щоб аналізувати кожну помічену аномалію, рідко домагається значних успіхів» [97, с. 97]. Отже, період розвитку «нормальної» науки позначений достатньо високим рівнем толерування домінуючої теорії і дослідників, які її дотримуються.

Наукове співтовариство володіє значним ступенем толерантності і взаєморозуміння у період домінування наукової парадигми, оскільки науковець у цей час «працює тільки для аудиторії колег, яка поділяє його власні оцінки і переконання. Вчений при цьому може приймати без доказів єдину систему стандартів. І може не піклуватися про те, що думатимуть якісь інші групи науковців або школи» [97, с. 177]. Це підвищує ефективність роботи вченого, адже він може розв'язувати наукові проблеми швидше, порівняно з тими, хто працює з аудиторією, яку ще потрібно переконувати у перспективності новітніх наукових пошуків.

Період наростання атолерантності у науковій сфері пов'язаний зі зміною однієї наукової парадигми іншою. «Рішення зректися парадигми є водночас рішенням прийняти іншу парадигму, а висновок, що призводить до такого рішення, містить як зіставлення обох парадигм із природою, так і порівняння парадигм одна з одною» [97, с. 92–93]. Криза наукової парадигми і необхідність визнати неістинність її ключових положень може призвести до того, що деякі дослідники змушені залишати наукову діяльність. Вони формально або неформально мають визнати, що не здатні впоратися з кризою. При цьому вчені, як представники будь-якої творчої професії, завжди мають бути готовими до принципової нестабільності наукової сфери і так чи інакше бути готовим до важких часів.

Толерантність до невизначеності майбутнього проявляється у науковій сфері і в іншій площині. Окрім усього, толерантність до невизначеності, за твердженням російської дослідниці О. Зотової, може вберегти дослідника від

зупинки на єдиному варіанті дослідження [60, с. 149]. Однак науковець може і розпорозувати свою увагу на значну кількість варіантів дослідження, витрачаючи значно більше часу на його проведення.

Процес творчості в цілому і наукової творчості зокрема, на думку болгарської дослідниці К. Стойчевої, містить значно вищий рівень невизначеності, адже толерантність до невизначеності, яка розуміється як здатність переживати невизначеність, є необхідною для перетворюючої активності. Креативні індивіди апріорі мають прийняти супутні до творчості почуття тривоги, психологічного дискомфорту і мають навчитися справлятися з ними. Коли проблема чітко не визначена і дані непорівнювані, індивіди, толерантні до невизначеності, конструюють альтернативи й інтерпретації. При цьому зовнішній тиск може скоротити час дослідження проблеми та утримати людину від генерування надмірної кількості альтернатив, порівняно з тими, які необхідні для досягнення дійсно креативного результату. Тим не менше, люди з високою толерантністю до невизначеності не обов'язково успішні у творчості [239, с. 31 – 44]. Відтак, толерантність до невизначеності, зокрема, у сфері наукової діяльності, є лише одним з факторів, необхідних для досягнення інноваційних результатів. Поряд з ним ключовими для досягнення успіху залишаються інтелектуальні здібності, отримані знання і навички, емоційна й волева стійкість, цілеспрямованість у процесі досягнення результату.

Це пов'язано з тим, що, на відміну від розвитку «нормальної» науки у ситуації кризи, важких проблем, які не можна вирішити засобами усталеної наукової парадигми, стає набагато більше. У широкому розумінні всі наукові кризи, за твердженням Т. Куна, можуть мати три ймовірні шляхи розв'язання. У деяких випадках «нормальна» наука, як зазначає науковець «доводить свою спроможність розв'язати проблему, що породжує кризу, незважаючи на відчай тих, хто розглядав її як кінець наявної парадигми» [97, с. 99–100]. Якщо говорити про інші, то навіть модерні радикальні підходи не зможуть запобігти кризі. У зв'язку з цим вчені роблять висновок, що

проблему вирішити неможливо і відкладають її до появи досконаліших методів. І нарешті можлива ситуація, «коли криза завершується виникненням нового претендента на місце парадигми і подальшою боротьбою за його визнання» [97, с. 99–100]. У площині першого варіанту вирішення наукової кризи, з одного боку, відбувається зростання інтолерантності до позиції науковців, які підтримують «стару» наукову парадигму. З другого боку, успішний захист цієї парадигми призводить до жорсткої критики і нетолерантності до позиції науковців, які наважилися на заперечення її концептуальних положень. Найнижчий рівень інтолерантності простежується у межах другого шляху вирішення наукової кризи, адже коли проблему неможливо вирішити, науковці змушені укласти між собою умовну угоду про припинення дискусій до появи якісно нових способів її розв'язання.

Підвищення дискусій і зростання рівня інтолерантності властиве для третього шляху вирішення наукових криз. У його межах відбувається поступовий перехід від критики позицій нової наукової парадигми до її поступового прийняття. На початковому етапі наукової революції надзвичайно сильними є позиції прихильників попередньої наукової парадигми. При цьому фундаментальні засади означеної сфери дослідження ще раз стають предметом ґрунтовного обговорення. Але, за слушним міркуванням Т. Куна, «неприхильники теорії Ньютона проголошували, що його опертя на внутрішні сили повертає науку в середньовіччя», а ті, «хто протистояв хімії Лавуазьє, вважали, що відмова від хімічних «елементів» на користь лабораторних процедур є відмовою від хімічного пояснення» [97, с. 176]. Це дало підстави американському філософу зробити висновок, що прогресистське розуміння науки зазвичай властиве лише для періоду «нормальної» науки, коли прогрес уявляється очевидною і гарантованою тенденцією.

Коли наукове товариство зрікається колишньої парадигми, воно «зрікається більшості книг і статей, що втілюють цю парадигму, як непридатних для професійного аналізу» [97, с. 180]. Але, як тільки

підручники переписувалися, наука, за влучним висловлюванням С. Грофа, знову ставала лінійним і кумулятивним підприємством, а історія науки викладалася «як поступове прирощення знань» [40, с. 111]. Поза дужками виявлялися і хибні напрями досліджень, і деякі необґрунтовані або суперечливі їх результати. Утім, це стосується переважно природничих наук, де простежується доволі низький рівень толерування концептуальних положень раніше відкинутих наукових парадигм. Натомість у галузі суспільних, гуманітарних наук, у сфері мистецтва зберігається достатньо високий рівень толерування і сприйняття класичних зразків творчості.

При цьому не можна спрощено сприймати сам процес зміни однієї наукової парадигми іншою. Зазвичай для цього потрібні десятиліття, якщо не століття. Свого часу видатний німецький фізик М. Планк зауважував, що «нова наукова істина жодним чином не переконує опонентів, не змушує їх прозріти. Насправді вона перемагає тому, що її опоненти зрештою вмирають і виростає нове покоління науковців» [133, с. 656–657]. Як тільки цей процес відбувається, положення нової парадигми стають усталеними і заносяться у підручники.

Як уже зазначалося, саме у середовищі науковців простежується значно вищий, порівняно з іншими соціальними групами, рівень плюралізму, демократичності і, як наслідок, толерантності до думки Іншого. Існування самої науки, згідно з Т. Куном, залежить від того, хто із членів особливого типу співтовариства наділений правом вибирати між парадигмами. Утім, «тільки цивілізація, започаткована культурою давніх еллінів, має науку, яка вийшла із зародкового стану» [97, с. 181]. У жодній іншій давній цивілізації не з'явилися спеціалізовані співтовариства, продуктивні з наукової точки зору.

У сучасній методології наукового пізнання високий рівень толерантності у ставленні до позиції Іншого тісно співвідноситься з плюралістичним підходом до сприйняття нових наукових гіпотез і теорій, обґрунтованим у концепції методологічного плюралізму П. Фейєрабенда. Так, у праці «Проти

методологічного примусу. Нарис анархістської теорії пізнання» австрійсько-американський дослідник обґрунтовував позицію, що сучасна наука не може визначатися системою жорстких, незмінних і абсолютних принципів. Більше того, в історії науки непоодинокі приклади, що наука сутнісно має анархічні підстави» [183, с. 450–451]. Якнайповніше ці тенденції виявились у волелюбності, прагненні до істини наукових товариств і спільнот, про що свідчать девізи багатьох університетів. Зокрема, девізом Тюбінгенського університету є гасло «*Attempto*» («Наважуюсь»), а Стенфордського університету – «*Die Luft der Freiheit weht*» («Віє вітер свободи»). У наукових дисциплінах, насамперед природничого циклу, саме критичне ставлення до усталених гносеологічних правил постає необхідною умовою наукового прогресу і вироблення нової наукової парадигми

У контексті цього доречним є звернення до порівняння наукових і теологічних дискусій. І наукові, і теологічні дискусії, за влучним висловлюванням Ю. Хабермаса, можна розглядати як особливу форму співпраці у пошуках істини. Але вчені відрізняються від теологів як у контексті визнання хибних міркувань (*durch ein fallibilistisches Bewusstsein*), так і в відсутності релевантності їх знань щодо етичних, поведінкових орієнтацій [192, с. 48]. При цьому пророчі вчення претендують на непогрішність (безпомилковість), що втілюється в епістемічному статусі віри, який завбачує єдність істинності і переконання. Їх ототожнення пояснюється, як продовжує німецький дослідник, практичною природою релігійного знання як сотеріологічного і благого. Переконаність у тому, що ці знання є благом, визначають поведінку віруючої людини [192, с. 49]. Це й зумовлює відсутність поля для виявлення толерантності на рівні релігійної догматики і високий потенціал конфліктності, яка початково закладена у протистояння між релігіями.

У науковій сфері догматизм і традиціоналізм, як уже зазначалося, мають поступатися плюралізму і демократизму. Це пов'язано з тим, що інституалізація наукових досліджень, на думку Ю. Хабермаса, сприяє

ослабленню зв'язку конкуруючих теорій з практичними інтересами. Вчений вважає, що «у будь-якому випадку навіть по відношенню до конкуруючих підходів, які претендують на істину, учасники наукових дискусій мають відстоювати свою позицію як гіпотетичну» [192, с. 49]. При цьому дослідники можуть утримуватися від практики поєднання своїх наукових висновків з тими ідеями, що лежить поза сферою їх наукової діяльності. За умови теоретичності дискусій функціональна специфікація наукової роботи створює, згідно з Ю. Хабермасом, передумови для нейтралізації пов'язаних з життєвими світами конфліктів. Натомість у сфері міжрелігійних дискусій така нейтралізація руйнується через безпосередню релевантність істин віри [192, с. 49]. У науковій сфері рівень толерантності стає значно нижчим лише тоді, коли дослідницька діяльність (як-от, у випадку досліджень стовбурових клітин, досліджень ембріонів) торкається сфери релігійних і моральних принципів.

У широкому розумінні толерантність може з'явитися лише тоді, коли можна обґрунтувати позицію Іншого, яка також претендує на істинність. Парадокс толерантності і полягає в тому, що в «в будь-якому її акті мають вводитися характеристики, які необхідно приймати і терпіти, і таким чином толерантність має мати свої обмеження. Немає долучення без виключення» [192, с. 46]. У випадку, якщо демаркація здійснюється на рівні авторитаризму, це має явні ознаки сваволі. Натомість у демократичних суспільствах ці критерії впровадження толерантності напрацьовуються, зазвичай, поступово з урахуванням інтересів Іншого. Однак слід враховувати і те, що у процесі нівеляції конфліктогенності ситуації толерантність завбачує не стільки зміни переконань, насамперед наукових, скільки утримання від радикальних висловлювань і дій задля збереження спокою на рівні соціальної взаємодії.

Доречним у контексті аналізу проблеми нівеляції конфліктогенності в науковій сфері є звернення до аналізу різних форм толерантності. Свого часу Г. Маркузе поділив толерантність на дві форми: пасивну і активну. Пасивна

толерантність реалізується щодо усталених установок і ідей, нехай навіть з очевидно шкідливими наслідками для людини і природи. Натомість активна офіційна толерантність допускається і щодо правих, і щодо лівих, і агресивних рухів, і рухів за мир, і партії ненависті, і партії гуманності [109, с. 103]. Внаслідок цього у стабільних ліберальних суспільствах Англії і Сполучених Штатів, продовжує мислитель, свобода слова і зборів була надана навіть радикальним ворогам суспільства – за умови, що вони не перейдуть від слів до справ, від промов до діяльності [109, с. 103].

Саме на цю особливість впровадження толерантності в демократичних суспільствах вказав і К. Поппер у праці «Відкрите суспільство і його вороги». У ній мислитель виділив як одну з атрибутивних ознак демократичного суспільства принцип необхідності врахування права меншості. На його думку, саме в конституції необхідно закріпити один з магістральних принципів демократії – принцип правління більшості за максимального врахування інтересів меншості. При цьому, більшість може помилятися при ухваленні рішень, а відтак містити в собі й тиранію щодо меншості [136, с. 143]. Однак подекуди врахування прав меншості у перспективі здатне призвести до скорочення рівня толерантності в самому суспільстві. Мається на увазі поширення принципу терпимості і на тих, хто сповідує відкриту нетерпимість до самого суспільства і базових демократичних засад його функціонування.

Зауважимо, що подібний спосіб толерування використовується і в науковій сфері, коли вирішення певної проблеми, приміром медичної, спочатку вводиться у науковий дискурс на рівень обговорення. І вже згодом у деяких країнах приймаються законодавчі акти, які поступово дозволяють раніше заборонені або обмежені медичні наукові практики. Таку еволюцію пройшли зокрема практики евтаназії і клонування. У перспективі на подібному шляху толерування перебувають і новітні практики генного корегування.

Така толерантність, за твердженням Г. Маркузе, цілком «виправдана у нешкідливих суперечках, розмовах, в академічній дискусії; вона необхідна в науці, у сфері свободи совісті. Але суспільство не може бути нерозбірливим до того, що стосується умиротворення існування...» [109, с. 105]. «Коли толерантність, – продовжує мислитель, – слугує захисту і збереженню репресивного суспільства, нейтралізації опозиції і формує в людей несприйняття інших, кращих форм життя, це є збоченням толерантності» [109, с. 125]. Означені тенденції якнайповніше виявляються там, де є соціальні спільноти, права і свободи яких, на їх думку, порушуються. І вони не можуть у легітимний спосіб їх реалізувати, а тому змушені піддаватися закон. Так, у деяких країнах у суспільний дискурс, зокрема науковий, поступово починають вкидатися ідеї про легалізацію різних видів наркотичних речовин або навіть виведення педофілії з переліку кримінальних правопорушень. При цьому чи не єдиним ефективним засобом уникнення маніпуляцій у сфері толерантності залишається здатність людини до критичного мислення і наявність у неї доступу до правдивої інформації.

Саме існування толерантності Г. Маркузе пов'язує з наявністю об'єктивної істини. Цей тип істини існує, і її можна досягнути лише завдяки пізнанню, вивченню того, що є і що може бути зроблене заради покращення життя більшості людей. «Метою толерантності є істина» [109, с. 107]. У зв'язку з цим слушною видається позиція Дж. Мілля про те, що і досягнення істини, і свобода думки у науковій дискусії можливі лише за умови відхилення її нерациональної складової. За твердженням мислителя, вільна дискусія може відбуватися лише за умови її раціональності, тобто якщо вона є втіленням незалежної думки, вільної від індоктринування, маніпуляції, зовнішніх авторитетів. «Наш розум, – продовжує англійський філософ, – виправляє помилки «посередництвом дискусій і досвіду. Одного досвіду недостатньо. Потрібні дискусії, щоб показати як тлумачити досвід. Хибні ідеї і практика поступово поступаються фактам і доказам, але ці факти і докази слід спочатку надати» [112, с. 14]. Іншими словами, свобода дискусії здатна

сприяти виявленню істини лише за умови її незалежності і відсутності загрози маніпуляції. Слід враховувати і те, що дискусія навіть щодо хибних думок є продуктивною, адже навіть помилкова думка може містити в собі частину істини. Більше того, лише за умови зіткнення протилежних позицій можна кристалізувати цю істину.

Незважаючи на тотальну інформатизацію сучасного суспільства і величезну кількість дискусій у сфері суспільної свідомості щодо більшості суспільно значущих проблем, людина XXI століття виявилася набагато більшим об'єктом інформаційних маніпуляцій, ніж люди попередніх століть. У площині толерантності це призвело до зростання її ілюзорності. Як зауважував Г. Маркузе ще в 1965 році, і ілюзорність толерантності навіть у демократичних суспільствах прямо пов'язана з концентрацією економічної і політичної влади й інтеграцією протилежностей в єдине суспільство, яке використовує техніку як інструмент панування. У ньому дієва незгода заблокована у тих точках, де необхідна свобода для її виникнення, у формуванні думки, в інформації і комунікації, у сфері обговорення і зібрань. В умовах монополізації засобів масової інформації, які самі стають інструментами економічної і політичної влади, формують думку, для якої розуміння добра і зла, істини і брехні наперед визначене саме там, де це стосується важливих інтересів суспільства [109, с. 112]. Якщо у цьому контексті говорити про наукову сферу, то напрями наукових досліджень та їх критерії значною мірою визначаються транснаціональними корпораціями або міжнародними наддержавними інституціями, які вкладають великі кошти не лише у рекламу своєї продукції або у просування вигідних політичних рішень, а й через підконтрольні засоби масової інформації серйозно впливають на формування суспільної думки.

У зв'язку з цим актуальним залишається й аналіз рівня толерування суспільством науковців і наукової діяльності в цілому. Якнайповніше ступінь толерування наукової діяльності виявляється через рівень фінансування роботи науковців. Найбільш комплексні дослідження у цій сфері було

зроблено свого часу в США, де Національний науковий фонд кожні два роки оцінює стан наукових досліджень та інновацій, готуючи звіт («Science and Engineering Indicators Report» 2018) для Конгресу. Автори звіту на основі 42 індикаторів досліджують стан науки в усьому світі і в США зокрема.

Останній з таких звітів був оприлюднений у січні 2018 р. Згідно з ним, якщо у 2005 році у світі на наукові дослідження і розробки було витрачено менше трильйона доларів, то у 2015 році ця сума вже становила 2 трильйони доларів. 75 % від цієї суми витрачають 10 країн. У порядку зменшення фінансування це США, Китай, Японія, Німеччина, Південна Корея, Франція, Індія, Британія. США витрачають у рік на наукову сферу 500 мільярдів доларів. Китай, який десять років тому витрачав 100 мільярдів доларів, на сьогодні вже витрачає 400 мільярдів [167]. Натомість у країнах «третього і четвертого світу» фінансування науки залишається на недостатньому рівні.

Зокрема у 2018 році на освіту і науку в Україні було виділено 210 млрд гривень, що становить 5,9 % від ВВП. З них на науку виділено 9,6 млрд гривень, що становить 0,27 % від ВВП [31]. У доларовому еквіваленті видатки на науку становлять 343 млн доларів. Зрозуміло, що настільки незначного фінансування, на думку экс-міністра освіти України Л. Гриневич, абсолютно недостатньо, вона зазначила: «Нормальні, цивілізовані країни, які дбають про науку, вкладають 1,5 – 2 %, а є такі, які й 3 % від рівня ВВП. Україна виділила на науку в 2018 році лише 0,27 % ВВП» [31].

Як слушно зауважує український дослідник В. Хаустов, у 2016 році фінансування науки становило лише трохи більше 15 % від частки фінансування у структурі ВВП України в 1990. Це при тому, що і ВВП 2016 року є меншим у два рази за ВВП України у 1990 році. Скорочення витрат на науку в цей період призвело до скорочення кількості учених майже в три рази [207].

Закономірне в такій ситуації зниження заробітної плати в галузі призвело до різкого падіння престижності наукової роботи. Внаслідок

недофінансування на сьогодні в Україні найбільш численною віковою категорією у галузі науки є ті, кому за 65 років.

Зауважимо, що наукова сфера діяльності потребує визначних інтелектуальних і матеріальних капіталовкладень на протязі 5-7 років для захисту кандидатської дисертації і 10-15 років – докторської. За ці роки, за словами В. Хаустова, витрати на отримання наукового ступеня є порівнянними з вартістю однокімнатної квартири. «А далі, через декілька років добросовісної праці в науці, можна стати, наприклад, старшим науковим співробітником Національної академії наук України з посадовим окладом 7188 грн. Зарплата помічника повара в курортних селах України у 2018 році – від 15 тисяч гривень на руки» [207].

Унаслідок цього в 2019 році багато аспірантур і в університетах, і в інститутах НАН України не змогли набрати аспірантів навіть на бюджетну форму фінансування. Негативний відбір у галузі науки досягнув небувалого розмаху. Знищуючи власну науку, держава Україна знищує будь-які перспективи для досягнення гідного рівня життя своїх громадян і подолання бідності більшості населення країни. Псевдореформи у галузі науки в останні десятиліття стали одним з чинників потрапляння України в «пастку» бідності і загрози падіння економіки держави до рівня розвитку країн «четвертого світу».

При цьому вимоги до діяльності вчених і в урядових розпорядженнях, і на рівні суспільної свідомості постійно зростають. З метою тривіального обґрунтування необхідності закриття багатьох наукових закладів, зокрема тих, які займаються розвитком фундаментальних наук, у низці ЗМІ в 2014-2019 роках почали з'являтися цикли публікацій, в яких саме науковців проголошували винуватцями практично всіх проблем держави – від низького рівня економічного розвитку до відсутності національних ідентифікаційних практик у молодого покоління. На тлі справедливої критики щодо наявності плагіату в деяких наукових роботах у багатьох засобах масової інформації

цілеспрямовано формувалося вкрай негативне ставлення до науковців України, незалежно від рівня їх фахової підготовки.

У контексті цього красномовними є й самі заголовки публікацій – «Наука і освіта. Зупинити деградацію», «Чому вища освіта більше не must have?», «Совість вищої освіти»: як плагіаторів найняли забезпечувати якість науки» [216], «Як зламати корупційну піраміду атестації наукових кадрів?», «Чому українські виші так низько у рейтингу Word University Ranking?» [216]. У значній кількості цих публікацій проявляється щонайменше нетолерантне ставлення до українських науковців та обґрунтування необхідності кардинального реформування сфери освіти в напрямі скорочення кількості науковців та закриття фінансування «непотрібних» наукових й освітніх закладів, різкого підвищення ефективності роботи науковці, боротьби з плагіатом та посиленням доброчесності навіть тих, хто її ніколи не порушував.

У зв'язку з цим доречним є звернення до аналізу статистичних даних щодо визначення рівня толерантності населення стосовно наукової спільноти в різних країнах світу. Слід відзначити, що в розвинутих країнах світу, зокрема в США, не лише фінансування науки перебуває на високому рівні. У цій країні високий рівень толерування населенням науковців і наукової діяльності. Зокрема, 40 % громадян США довіряють науковому співтовариству. Більше довіряють лише військовим. Від 85 % до 95 % громадян США погоджуються з тим, що вчені хочуть допомогти людству і допомагають вирішувати проблеми. Більше 80 % американців вважають, що федеральний уряд має продовжувати фінансувати фундаментальні наукові дослідження [167]. Але це зовсім не означає тотальної згоди між суспільством і науковою спільнотою. Якщо більшість американських науковців схвилювані змінами клімату, то лише трохи більше половини громадян США їх підтримують. Так само, якщо більшість науковців вважають генетично модифіковану їжу безпечною, то понад 40 % громадян мають сумніви щодо цього.

Про високий рівень довіри громадян до науковців засвідчують і дослідження, проведені щодо проблеми вакцинації населення в різних країнах світу. Одним з питань цього дослідження було визначення рівня толерування науки як такої. Згідно з даними цього опитування, в США про високий рівень довіри до науки заявили 25 % населення, середній рівень – 56 %, низький – 13 %, не визначилися з відповіддю – 6 %. Для порівняння ці показники співвідносяться з іншими країнами регіону. Так, у Північній Америці про високий рівень довіри до науки заявили 26 % населення, середній рівень – 56 %, низький – 12 %, не визначилися з відповіддю – 6 %. Для порівняння в Україні були отримані подібні результати. Зокрема, про високий рівень довіри до науки заявили 10 % населення України, середній рівень – 62 %, низький – 16 %, не визначилися з відповіддю – 12 %. Ці показники корелюють і з даними з інших країн регіону. Так, в цілому у Східній Європі високий рівень довіри до науки виявили 15 % населення, середній рівень – 62 %, низький – 15 %, не визначилися з відповіддю – 9 %. Наведені дані співвідносяться і з показниками вакцинації населення. Якщо в Україні 94 % населення заявили, що їхні діти були вакциновані від одного або декількох захворювань, то в США таких громадян виявилось 93 %. Виходячи з вище наведених даних статистичних досліджень, можна зробити висновок, що, незважаючи на скорочення кількості науковців в Україні, їх мізерні загробні плати, катастрофічне зниження соціальної престижності праці науковця та дискредитацію наукової діяльності українських вчених у засобах масової інформації, у українському соціумі досі залишився доволі високий рівень толерування науковців і довіри до них.

У контексті аналізу проблеми сприйняття суспільством діяльності науковців слід враховувати і неоднозначність самого феномена толерантності в епоху постіндустріалізму. Саме на парадоксальності толерантності в розвинутому індустріальному суспільстві свого часу наголошував Г. Маркузе. На його думку, в «сучасному соціумі реалізація об'єктивної толерантності потребує не толерантного ставлення до пануючих

форм політики, установок, думок, а й поширення принципу толерантності на політику, установки і думки, які придушуються і навіть оголошені поза законом» [109, с. 99]. Іншими словами, у науковій сфері, як і в будь-якій іншій сфері соціальності, толерантність постає значною мірою крामольною метою, фактором, який підриває усталені наукові практики. При цьому, якщо в умовах демократії в індустріальному й постіндустріальному суспільстві толерантність у науковій сфері відкриває шлях до інноваційних відкриттів, то в доіндустріальну добу вияви толерантності в галузі науки перебували під значним тиском традиціоналізму, догматизму й метафізичності як ключових світоглядних принципів доіндустріального періоду розвитку цивілізації.

Поряд з цим у ситуації пришвидшеного технологічного розвитку внаслідок четвертої індустріальної революції все більше зростає відповідальність науковців за збереження самого життя на планеті. Феномен толерантності в цих умовах починає відігравати якісно нову роль. З одного боку, він має відкрити шлях до сприйняття новітніх технологій. У таких умовах «завданням і обов'язком інтелектуала є нагадування про історичні можливості «людства» повставати проти гніту і розчищати духовний простір, зсередини якого суспільство могло б побачити себе таким, яким воно є насправді» [109, с. 99]. З другого боку, саме науковець має керуватися критеріями не лише досягнення суспільного блага, а й критеріями збереження і благоговіння перед життям у площині ймовірних наслідків своїх досліджень. У такому розумінні він має самостійно визначати межі толерування власних і чужих досліджень.

Отже, толерантність в освітньому просторі та науці сприяє взаємному розвитку, обміну і збагаченню новими ідеями, досягненнями й відкриттями. Знання мови міжнародного спілкування гарантує доступ до всесвітніх джерел та надає можливості користуватися всіма надбаннями людства.

Висновки до третього розділу

1. Обґрунтовано, що толерантність є одним з ключових принципів ефективності розвитку як освітньої і наукової сфери в цілому, так і творчої активності конкретного суб'єкта освітньої й наукової діяльності. Від проявів толерантності або інтолерантності до думки Іншого залежить прогрес у різних галузях освіти і науки та розвиток демократичних відносин у суспільстві. Толерантне ставлення до Іншого сприяє досягненню позитивних результатів у спільній діяльності, приносить успіх, спонукає до знаходження нових форм спілкування, розширення контактів у галузі освіти та науки між науковцями в світі та установленню партнерських відносин.

2. Доведено, що толерантність у науці та освітньому процесі – це повага та розуміння, доброзичливе ставлення до Іншого, це рівність у висловлюванні думок, ідей та поглядів, це знаходження спільних ідей для досягнення поставленої мети. Наукова дискусія, спрямована на досягнення продуктивного результату, має базуватися на засадах плюралізму і демократизму, формування яких як критеріїв наукової діяльності розпочинається ще в період античності. При цьому результативне обговорення наукової проблематики неможливе без подолання догматизації знання і спроб насадження абсолютної істини. У свою чергу, сприйняття або заперечення конкретної ідеї, концепції, теорії має відбуватися на основі логічних аргументів і переконання, а не примусу чи нав'язування. Водночас саме здатність до плюралізму й подолання догматизму в мисленні стала основою для закріплення за науковцями статусу єдиної компетентнісної групи, здатної вирішувати проблеми в конкретній галузі наукового знання.

3. Принципова можливість виявлення толерантності саме в науковій сфері пояснюється не тільки повагою до думки Іншого у науковій дискусії, а й теоретичністю самої дискусії та її відірваністю від життєвого простору конфліктів. Натомість у сфері міжрелігійних дискусій неможлива принципова нейтралізація конфліктів через безпосередню релевантність

істин віри. Однак і в науковій сфері рівень толерантності стає значно нижчим тоді, коли дослідницька діяльність (як-от, у випадку досліджень стовбурових клітин, досліджень ембріонів) торкається сфери релігійних і моральних принципів.

4. Різний рівень толерантності в науковому співтоваристві виявляється у періоди розвитку «нормальної науки» і наукової революції. У результаті накопичення «аномалій» у межах усталеної наукової парадигми еволюція науки відбувається за трьома можливими напрямками. У випадку, коли наукова парадигма витримує критику, закономірно відбувається зростання толерантності до позиції науковців, які її підтримують, та зростає рівень жорсткої критики й інтолерантності до позиції науковців, які наважилися заперечити її концептуальні положення. У ситуації, коли аномалії у науковому знанні неможливо подолати, науковці змушені укласти між собою умовну угоду про припинення дискусій до появи якісно нових способів розв'язання проблеми. У третьому випадку, коли наукова криза завершується зміною однієї наукової парадигми іншою, відбувається зростання рівня інтолерантності до прихильників «старої» наукової парадигми і відбувається поступовий перехід від критики позицій нової наукової парадигми до її поступового прийняття. При цьому толерантність науковців до невизначеності результатів наукового пошуку залишається одним з ключових факторів, необхідних для досягнення інноваційних результатів.

5. На основі дослідження феномену наукової революції встановлено, що в галузі природничих наук простежується досить низький рівень толерування концептуальних положень «старих» наукових парадигм. Натомість у сфері суспільних, гуманітарних наук, у мистецтві зберігається достатньо високий рівень толерування і сприйняття класичних зразків творчості.

6. У дослідженні з'ясовано, що зниження рівня толерування наукової діяльності в Україні пов'язане з різким падінням престижності наукової роботи, залишковим фінансуванням наукової діяльності, потужною, інспірованою ззовні, критикою діяльності усіх науковців, незалежно від

якості їх наукових розробок, і пропорційно зростаючими вимогами до їх роботи.

7. Доведено, що в ситуації постіндустріалізму насадження форм репресивної толерантності пов'язане з концентрацією економічної та політичної влади в руках транснаціональних корпорацій і наддержавних утворень, зацікавлених у просуванні споживацьких вузько корпоративних інтересів. При цьому суспільно значущим обов'язком інтелектуала-науковця залишається активізація здатності людства повставати проти гноблення людини в різних його проявах. Водночас у процесі наукових досліджень науковець має керуватися критеріями не лише досягнення суспільного блага, а й критеріями збереження і благоговіння перед життям.

8. У науковій сфері слід уникати удаваної толерантності, яка слугує захисту репресивного суспільства, формуючи несприйняття інших, більш прогресивних форм соціальної взаємодії. Чи не єдиним ефективним засобом уникнення маніпуляцій у сфері толерантності залишається здатність людини до критичного мислення і наявність у неї доступу до правдивої інформації. Водночас має зберігатися наукова дискусія і щодо хибних думок, адже навіть помилкова позиція може містити раціональну основу.

9. Доведено, що основне завдання освіти сьогодення – це її гуманізація, виховання людини, здатної критично мислити, креативно застосовувати одержані знання та співпрацювати з іншими людьми у світі на толерантній основі.

10. Розглянуто роль виховання особистості під час освітнього процесу та доведена їх єдність. Головною умовою якого є усвідомлення толерантного відношення до Іншого як життєвої необхідності та запоруки успіху в співробітництві. Адже на сьогоднішній день людина, яка спроможна вільно спілкуватися, знаходити та налагоджувати зв'язки, співпрацювати з Іншим, є найбільш перспективною та успішною.

11. Для усвідомлення ролі толерантності в освітньому процесі плідною виявилася методологія метаантропології як теорії буденного, граничного та метаграничного буття, яку розробляє Н. Хамітов.

Отже, на буденному рівні буття стосунки між учителем та учнем будуються на основі субординації: вчитель – учень, де роль наставника виконує вчитель, а роль підлеглого – учень. Толерантність при такій взаємодії не є дійсною, адже вона проявляється задля виконання своєї професійної функції з боку вчителя, а з боку учня – заради одержання хорошої оцінки. У граничному бутті у вчителя до основної професійної функції навчати додається ще й бажання та прагнення кар'єрного росту, що складає основну його мету. Тому давати знання учням не є першочерговим завданням для вчителя. Толерантність у стосунках між учителем та учнем є симулякром. І тільки в метаграничному бутті між вчителем і учнем встановлюються дійсно толерантні відносини. Толерантність проявляється у взаємному розумінні своїх завдань у навчальному процесі. Під час такого навчання кожен усвідомлює свою роль як співтворця навчального процесу, яке приносить задоволення та натхнення на подальшу співтворчість.

12. Обґрунтовано, що основною задачею вчителя філолога є розвиток комунікативної компетенції у студентів. Адже вміння спілкуватись з Іншим, налагоджувати та підтримувати контакти є необхідною умовою сьогодення. Володіння іноземною мовою є вимогою часу, що надає можливості міжкультурного спілкування та буде сприяти самоосвіті й саморозвитку особистості, не дасть розгубитися у майбутньому та набути свободи, як внутрішню, так і зовнішню.

13. Доведено обов'язковість знання мови міжнародного спілкування для подолання роз'єднаності між народами світу. Світ глобалізується, дає можливості зустрічі з Іншим, який має свою культуру та традиції, спілкується іншою мовою. Мова виступає знаряддям пізнання традицій, звичаїв Іншого. Тільки володіючи мовою Іншого можна пізнати його та його ментальність, особливості життя. Виникає дійсна потреба в володінні

іноземною мовою, яка надає можливості обміну інформацією, знаннями та спонукає до співпраці з Іншим, розвиватися та реалізувати свій творчий потенціал.

14. Роль вчителя у процесі вивчення мови відіграє одну із вирішальних ролей. Саме від нього буде залежати процес її вивчення, наскільки він буде цікавим, легким та сучасним. Нова парадигма навчання вимагає від викладача творчого підходу у викладанні, із залученням інформаційного знання з різних джерел та прикладів з власного досвіду. Процес вивчення мови не є простим і бездумним, він вимагає постійного мислення та аналізу.

15. У дослідженні з'ясовано, що толерантності під час вивчення мови відведена особлива роль. Адже, як зазначав В. Зеньковецький, тема толерантності найбільше охоплює тему людини – її долю, думки, цілі. Толерантність сприяє повазі до мови Іншого як іноземної, при цьому не дає забувати та перестати любити свою рідну мову, не перенасичуючи її лексикою запозичень з іноземної. Як це, на жаль, відбувається тепер, коли деякі люди навмисне не вживають існуючі слова в рідній мові, а замінюють іноземними. Вчитель має бути взірцем толерантного відношення до мови Іншого на практиці та ділитися з учнями, розкриваючи можливості, перспективи зустрічі з іншими людьми. Не можна не погодитися з думкою науковця Якоба Брауноцького, який зауважував, що можливість кожного працювати і діяти в реальному світі залежить від здатності сприймати толерантність в нашій свідомості, осмисленні та нашій мові. Мова є вираженням нашого я, проявом нашої толерантності до Іншого.

ВИСНОВКИ

Толерантність як один із важливих принципів взаємодії з Іншим особливої актуальності набуває у наш час, коли світ змінюється та глобалізується. Людина стала більш мобільною та має можливість вільно пересуватися, пізнавати культуру, звичаї, традиції різних народів, ділитися, переймати досвід та співпрацювати з Іншим. Попри все позитивне, світ став більш конфліктним, загострюються протиріччя на різних рівнях, адже люди такі різні, кожен зі своїм віруванням, баченням, ідеями, смаками, а планета, на якій ми мешкаємо, єдина, спільна для всіх нас. Виникає необхідність у знаходженні тієї цінності, чесноти, яка б змогла зблизити народи, допомогла жити в злагоді та сприяла вирішенню всіх виникаючих питань, розбіжностей у їх баченні тільки мирним шляхом, без застосування сили та зброї. Саме необхідність жити в гармонії, взаємодіяти на основі порозуміння та поваги до ближнього породжує такий феномен, як толерантність. Толерантність повинна стати мудрою альтернативою у вирішенні будь-яких протиріч та непорозумінь.

Толерантність – це перш за все розуміння та повага до Іншого, здатність сприймати людину такою, якою вона є, її точку зору, її цінності. Це рівність у висловенні думок, умова для співробітництва, спільної дії з Іншим. Толерантність на сьогодні розглядається як принцип організації людських відносин на всіх рівнях людського буття.

Досліджено, що спільна дія як будь-яка спільна дія з Іншим на основі толерантного відношення є необхідною умовою розвитку суспільства. Вона є незамінною у всіх сферах життя людини: політичній, економічній, освітній, науковій, культурній, сімейній, та є показником розвитку демократії у суспільстві. Спільна дія – це будь-яка сумісна діяльність, що полягає в обміні інформацією, поглядами, думками, досвідом у процесі досягнення намічених спільної цілей на толерантній основі. Спільна дія охоплює будь-який із трьох компонентів: спілкування, співробітництво і співтворчість. І тільки

завдяки толерантному ставленню до Іншого можливо пройти шлях від спілкування до співтворчості. Спілкування є важливою складовою взаємодії, його результат безпосередньо впливає на можливість подальшої взаємодія та співпраця. Від толерантності залежить наскільки конструктивним буде спілкування, адже це обмін різною інформацією, думками, ідеями, які відрізняються та не співпадають у співбесідників чи опонентів. Толерантність – це обов’язкова умова успішного спілкування, що проходить в атмосфері довіри, відвертості та доброзичливості до співбесідника, яка допомагає побачити, зрозуміти Іншого та розкрити себе через Іншого, після чого виникає бажання в подальшому робити щось разом, співпрацювати.

Співпраця є головною складовою спільної дії з Іншим. Співпраця – це спільна діяльність, направлена на досягнення намічених цілей, які полягають у задоволенні матеріальних та духовних потреб людини. Для вирішення поставлених завдань та успішного результату необхідно об’єднання зусиль на толерантній основі. Це означає, що займаючись спільною справою, кожен із виконавців розуміє свою рівність участі та спільну відповідальність.

Толерантність у співпраці актуалізує здібності, розвиває та вдосконалює навички кожного з учасників, передбачає готовність до розуміння, взаємності, підтримки та допомоги Іншому.

Третьою складовою спільної дії є співтворчість. Це толерантна взаємодія людини з Іншим на основі поєднання їх креативних здібностей з метою створення нового, матеріального чи духовного. Толерантний шлях – це шлях, який допомагає пізнавати, взаємодіяти та співпрацювати з Іншим, завдяки якому розкриваються творчі здібності кожного і ведуть до спільної творчості. Співтворчість є найвищим проявом спільності людини в суспільстві, переходом у метаграницне буття. Саме в метаграницному бутті людини толерантність виступає показником творчих відносин, творчого спілкування, творчої співпраці з Іншим як із співтворцем. Толерантність допомагає зрозуміти Абсолютну Істину, розкрити свій природній дар та разом з Іншим стати активним співтворцем. Толерантність є загальнолюдською цінністю,

яка допомагає будувати рівноправні відносини з Іншим на основі спілкування, співпраці та співтворчості і є запорукою успішної спільної дії.

У демократичному суспільстві гендерне партнерство, яке базується на толерантному відношенні до партнера протилежної статі, постає не лише теоретичним, а й практичним корелятом спільної дії. Відносини з представником протилежної статі будуються на основі поваги до особистості Іншого, та розуміння, що існують відмінності на психологічному, фізичному рівнях. Успішність гендерного партнерства безпосередньо залежить від того, наскільки доброзичливою буде позиція чоловіка та жінки в спільній діяльності, – чи буде проявлятися толерантність у діях та стосунках по відношенню до Іншого.

Для осмислення критеріїв плідності толерантності в гендерному партнерстві в його екзистенціальних проявах важливим видався запропонований Н. Хамітовим та С. Криловою андрогін-аналіз як метод, у межах якого буття особистості розглядається як духовно-душевна цілісність. Це дало можливість усвідомити, що толерантність у найвищих своїх проявах здатна актуалізувати не лише душевність, але й духовність та є важливим проявом цілісності особистості.

Якщо доброзичливе ставлення з партнером буде взаємним, а толерантність проявлятиметься не лише на словах, а в діях та стосунках, партнерство буде успішним.

Саме в таких відносинах є гостра потреба на даному етапі розвитку України як самостійної незалежної держави. Можна констатувати, що в нашій країні досі переважають гендерні стереотипи майже в усіх сферах життя, і це є наслідком перебування в посттоталітарній системі. Тому, створюючи та підтримуючи гендерне партнерство як тип ідеальних відносин між чоловіком і жінкою, які будуються на толерантності, з її розумінням та врахуванням відмінностей, повазі, щирості та доброзичливості до протилежної статі, можна побудувати дійсне демократичне егалітарне суспільство.

Толерантність і любов є головними цінностями людських відносин, вони зближують та об'єднують людей. Любов є найвищим проявом толерантного ставлення до Іншого. Тільки завдяки любові до ближнього ми відчуваємо повноту особистісного буття та цілісності, дотримуємося закону зближення любові з образом Божим, зберігаємо гармонійність і цілісність нашої планети.

Доведено, що толерантність є необхідною складовою сімейних стосунків. З'ясовано, що толерантність у різних формах та якості присутня як у патріархальному, так і партнерському типах сім'ї. Партнерська сім'я є прикладом толерантних відносин, де між подружжям у всьому панує рівність, атмосфера довіри до партнера, це спонукає розвиток кожного як особистості.

Обґрунтовано, що толерантність є одним з ключових принципів ефективності розвитку як освітньої, так і наукової сфери в суспільстві. Від того, наскільки ми будемо компетентними у своїй сфері та толерантними до думки Іншого, залежить рівень розвитку та досягнень у різних галузях освіти і науки. Толерантне ставлення до Іншого сприяє досягненню позитивних результатів у спільній освітній та науковій діяльності, є передумовою успіху, спонукає до знаходження нових форм спілкування, розширення контактів у галузі освіти та науки між науковцями у світі та встановлення партнерських відносин.

Доведено, що толерантність у науці та освітньому процесі – це повага та розуміння, доброзичливе ставлення до Іншого, це рівність у висловлюванні думок, ідей та поглядів, це знаходження спільних ідей для досягнення поставленої мети. Наукова дискусія, спрямована на нові досягнення та відкриття, знаходження ефективних методів та їх запровадження для досягнення продуктивного результату в усіх сферах діяльності та життя людини, повинна проходити на засадах плюралізму і демократії. При цьому результативне обговорення наукової проблематики неможливе без подолання догматизації знання і спроб насадження абсолютної істини. У свою чергу,

сприйняття або заперечення конкретної ідеї, концепції, теорії має відбуватися на основі логічного аргументування і доведення своєї точки зору, а не категоричності своїх висловлювань чи нав'язування своїх бачень Іншому. Водночас саме здатність до плюралізму й подолання стереотипів мислення є основою для плідного діалогу та подальшого співробітництва в науковій сфері.

Прояв толерантності саме в науковій сфері виявляється не тільки повагою до думки Іншого в науковій дискусії, а й теоретичністю самої дискусії та її відірваністю від життєвого простору конфліктів. У той час як у сфері міжрелігійних дискусій неможлива принципова нейтралізація конфліктів через безпосередню релевантність істин віри. Однак і в науковій сфері рівень толерантності стає значно нижчим тоді, коли дослідницька діяльність торкається сфери релігійних і моральних принципів.

Різний рівень толерантності в науковому співтоваристві виявляється у періоди розвитку «нормальної науки» і наукової революції. У результаті накопичення «аномалій» в межах усталеної наукової парадигми еволюція науки відбувається у трьох можливих напрямках. У випадку, коли наукова парадигма витримує критику, закономірно відбувається зростання толерантності до позиції науковців, які її підтримують, та зростає рівень жорсткої критики й інтолерантності до позиції науковців, які наважилися заперечити її концептуальні положення. У ситуації, коли аномалії у науковому знанні неможливо подолати, науковці змушені укласти між собою умовну угоду про припинення дискусій до появи якісно нових способів розв'язання проблеми. У третьому випадку, коли наукова криза завершується зміною однієї наукової парадигми іншою, відбувається зростання рівня інтолерантності до прихильників «старої» наукової парадигми і поступовий перехід від критики позицій нової наукової парадигми до її поступового прийняття. При цьому толерантність науковців до невизначеності результатів наукового пошуку залишається одним з ключових факторів, необхідних для досягнення інноваційних результатів.

Обґрунтовано, що толерантність є основою для успішного освітнього процесу, головною метою якого є розвиток основних компетенцій, а саме: формування критичного мислення, розвитку креативних здібностей, вміння вести комунікацію та здатності до командної праці кожної особистості. Володіння цими компетенціями є необхідною умовою сьогодення. Роль знань при цьому змінюється: з основної і єдиної мети освіти вони перетворюються на засіб розвитку особистості здобувачів освіти. Адже в умовах сучасного науково-технічного прогресу знання студентів багатьох спеціальностей встигають застаріти ще під час їхнього навчання у вищих закладах освіти. Таким чином, професійна підготовка спеціаліста повинна не просто забезпечувати певний рівень знань, умінь і навичок, а й формувати готовність до саморозвитку та самоосвіти, у цьому їм допоможуть не тільки професійні знання, отримані в ЗВО, а й знання іноземної мови.

Знання іноземної мови є вимогою часу, воно надає безмежні можливості доступу до глобальної світової мережі, до першоджерел інформації, сприяє зустрічі, спілкуванню та кооперації з іншими людьми. Світ глобалізується, дає можливості зустрічі з Іншим, який має свою культуру та традиції, спілкується іншою мовою. Мова виступає знаряддям пізнання традицій, звичаїв Іншого. Тільки володіючи мовою іншого можна пізнати Іншого та його ментальність, особливості життя. Виникає реальна потреба у володінні іноземною мовою, яка надає переваги, дозволяє обмінюватися інформацією, знаннями та спонукає до співпраці з Іншим, допомагає розвиватися та реалізувати свій творчий потенціал.

Роль учителя в процесі вивчення мови відіграє одну із вирішальних ролей. Саме від нього залежить процес її вивчення, наскільки він буде цікавим, легким та сучасним. Нова парадигма навчання вимагає від викладача творчого підходу у викладанні, із залученням інформаційного знання з різних джерел та прикладів з власного досвіду. Процес вивчення мови не є простим і бездумним, він вимагає постійного мислення та аналізу.

У дослідженні з'ясовано, що толерантності під час вивчення мови відведена особлива роль. Адже толерантність сприяє повазі до мови Іншого, при цьому не дає забувати та спонукає любити свою рідну мову, не перенасичуючи її лексикою запозичень з іноземної. Знання іноземних мов – це реальний шанс презентувати себе у світі та відкрити нові можливості для співпраці й співтворчості з Іншим.

Толерантність – надзвичайно важлива якість мудрої особистості, що робить можливою конструктивну спільну дію з Іншим на всіх екзистенціальних рівнях людського буття та зберігає мир на планеті в умовах гібридних воєн. Специфіці такої толерантності в глобалізованому світі слід присвятити окреме дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абісова М. А. Феномен напівкультури: лінгвокомунікативний аспект. *Вісник НАУ. Серія: Філософія. Культурологія*. 2019. № 2(30). С. 113–117.
2. Агеєва В.П. Близнюк В.В. Головашенко І.О. Т. Мельник Основи теорії гендеру. Навчальний посібник науки. Київ: К.І.С., 2004. 536 с.
3. Акоф Р. Л. Основы исследований операций; пер. с англ. М.: Мир, 1971. С.195
4. Андрущенко В. П. та ін. Конституціоналізація освітнього простору Європи: аксіологічний вимір. К. : МП Леся, 2014. 460 с.
5. Андрущенко В.П. Майбутнє університетів у контексті протиріч ХХІ століття: академічний прогноз. *Філософія освіти*. 2009. № 1–2, С. 7–12.
6. Андрущенко В. П. Світанок Європи: проблема формування нового учителя для об'єднаної Європи ХХІ. К. : Знання України, 2011. С. 16
7. Андрущенко В. Філософія освіти ХХІ століття: пошук пріоритетів. *Філософія освіти*. 2005. № 1. С. 16.
8. Антонов А. И. Микросоциология семьи (методология исследования структур и процессов): Учебное пособие для вузов. М.: Издательский Дом «Nota Bene», 1998. 360 с.
9. Аристотель. Никомахова етика. Сочинения в 4-х томах. Т. 4. общ. ред. А. И. Доватура. М.: Мысль, 1984. 294 с. URL: https://www.pdaa.edu.ua/sites/default/files/node/4518/pravylaoformlennyaspyskuv_ukorystanyhdzherel.pdf
10. Асмолов А. Психология личности: принципы общепсихологического анализа. М.: Смысл, 2001. 416 с.
11. Ашиток Н. І. Мовна картина світу в філософсько-освітньому аспекті: монографія. Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені І. Франка, 2011. 251 с.

12. Баранцев Р. Г. Синергетика в современном естествознании. М.: УРСС, 2003. 144 с.
13. Бахтин М. Эстетика словесного творчества. Сост. С. Г. Бочаров, примеч. С. С. Аверинцев и С. Г. Бочаров. М. : Искусство, 1979. 423 с.
14. Белоногина Г. В. Мир начинается с толерантности. Толерантность начинается с меня. Луганск, 2008. 80 с.
15. Бердяев.Н. Эрос и личность. Философия пола и любви. М.: Прометей, 1989. 159 с.
16. Бердяев Н. Философия творчества, культуры и искусства М.: Искусство, 1994. 543 с.
17. Березяк О. Толерантність як умова подолання несприйняття іншого.
URL: <http://eprints.zu.edu.ua1>.
18. Бистрицький Є. Конфлікт культур і філософія толерантності. «І»: *Незалежний культурол. часоп.* 2002. №. 25. С. 59–78.
19. Биш Л. Сучасний словник іноземних слів: тлумачення, слововживання, словоутворення, етимологія. Видання 6, М.: Цитадель-Трейд, 2005. 906 с.
20. Біблія; укр. пер. І. Огієнка.
URL: <https://www.bibleonline.ru/bible/ukr/53/01> (дата звернення 20.04.2020).
21. Більченко Є. Ідентичність і толерантність: до проблеми співвідношення.
URL: <http://poezia.org/ua/publications/16814/print> 1 (дата звернення: 23.03 2020).
22. Більченко Є. Сім'я в XXI столітті: модерна філософія діалогу versus постмодерний психоаналіз. Майбутнє особистості та сім'ї: контексти філософської антропології, психоаналізу, арт-терапії та філософської публіцистики. Підхід філософської антропології як метаантропології. Збірник наукових праць VI Міжнародної наук.-практ. конф., 22 - 23 березня 2019 р.; за ред. Н. В. Хамітова. К.: Інтерсервіс, 2019. С. 80–89.
23. Бланшо М. Неопишное сообщество. пер. С фр. Ю. Стефанова. М. : Московский философский фонд, 1998. 78с.

24. Боднар К. Зміна парадигм у становленні та розвитку теорії громадянського суспільства (історико-філософський аспект) : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.05. НПУ імені М. П. Драгоманова. К., 2010. 19 с.
25. Бубер М. Я и Ты; пер. с нем. Ю. Терентьева, Н. Файнгольда. М.: Высшая школа, 1993. 175 с.
26. Бубер М. Я і ти. Шлях людини за хасидським вченням. К.: Дух і література, 2012. 272 с.
27. Буковинський А. Й. Сім'я як соціокультурний феномен в Україні : дис. .канд. філос. наук : 09.00.03. НПУ імені М. П. Драгоманова. Київ, 2012. 191 с.
28. Бусел В. Великий тлумачний словник української мови. К.: ВТФ Перун, 2007. 1736 с.
29. Валитова Р. Толерантность: порок или добродетель? *Вестник*. Москва. Сер. 7. Философия. 1996. № 1. С. 34–35.
30. Введенский В. Н. Коммуникативная компетентность педагога: характеристика, способы совершенствования. СПб.: ИОВ РАО, 2003. 52 с.
31. Видатки бюджету України за 2018 р.
URL: <http://cost.ua/budget/expenditure> (дата звернення: 21.04.2020).
32. Вишневецький О. Теоретичні основи сучасної української педагогіки. Посібник для студентів вищих навчальних закладів. Вид. друге, доопрацьоване і доповнене. Дрогобич: Коло, 2006. 326 с.
33. Вовк Л. А. Толерантність як здатність зрозуміти й прийняти іншого. *Валеологія: науково-практичний журнал*. 2003. № 3. С. 51–53.
34. Гармаш Л. URL: <http://xyz.org.ua/russian/win/discussion/erotic.html> (дата звернення: 12.07.2020).
35. Гегель Г. Субъективная логика или учение о понятии. М.: Мысль, 1972. Т. 3. С.146.
36. Герасимова Е. Інформаційно-комунікаційні технології: проблематика особистісного самовираження та самореалізації. *Гілея*. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки : науковий вісник : збірник наукових

праць / гол. ред. В. М. Вашкевич ; НПУ імені М. П. Драгомнова, Укр. акад. наук. Київ : ВІР УАН, 2011. Вип. 53 (10). С. 265–270.

37. Гершунский Б.С. Толерантність в системі ціннісно-цільових пріоритетів освіти. *Педагогіка*. 2002. № 1. С. 4.

38. Голод С. И. Социолого-демографический анализ состояния и эволюции семьи. URL: <http://socioline.ru/files/golod.pdf> (дата звернення: 21.07.2019).

39. Грива О. А. Толерантність молоді в полікультурному середовищі: монографія. К.: Видавництво Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 2007. 275 с.

40. Гроф С. Структура наукових революцій. *Психологія і суспільство*. 2010. № 2. С. 105–112.

41. Гумбольд В. О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человечества. Избранные труды по языкознанию. М.: Прогресс, 1984. 398 с.

42. Гумбольд В. О сравнительном изучении языков. М.: Прогресс , 1985. 601с.

43. Гюлен Ф.М. Діалог і толерантність. К.: Вид-во Жупанського, 2012. 376 с.

44. Декларация принципов терпимости. Утверждена резолюцией 5.61 Генеральной конференции Юнеско от 16 ноября 1995.

URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_503 (дата звернення 21.04.20).

45. Денисовский Г. М. Политическая толерантность в реформируемом российском обществе второй половины 90-х годов. М: Центр общечеловеческих ценностей. 2002. 112с.

46. Денисюк С. Толерантність у просторі політичної комунікації: від теоретичних основ до практичного втілення. *Політичний менеджмент*. 2011. № 6. С. 21–28.

47. Дробижева Л. М. Толерантность и рост этнического самосознания: пределы совместимости. Толерантность и согласие: материалы международной конференции. Толерантность, взаимопонимание и согласие. М.: ИЭА РАН, 1997. С. 61–69.

48. Дружинин В.Н. Психология семьи. СПб.: Питер, 2012. 176 с.
49. Дубко Е. Л. Политическая этика. М.: Академический проект, Трикста, 2005. 720 с.
50. Д'юї. Дж. Демократія і освіта; пер. англ. Львів: Літопис, 2003. 294 с.
51. Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию; пер. с итал. СПб. : Симпозиум, 2004. 544 с.
52. Євтух В. Б. Міжкультурний діалог: ефективний конструкт інтегрального розвитку поліетнічних суспільств. *Політичний менеджмент*. 2009. №4. С. 14–27.
53. Ершова Н.М. Развитие советского семейного права. СССР-Австрия: Проблемы гражданского и семейного права. М. : Ин-т госуд. и права АН СССР. 1983. С. 154–166.
54. Жижек С. Интерпассивность, или Как наслаждаться посредством Другого. Санкт-Петербург: Алетейя, 2005. 156 с.
55. Жижек С. Терпимость как идеологическая категория. *Философские науки*. 2007. № 4. С. 5– 35.
56. Жулай В.І. Любов як соціальна цінність особистості в суспільних відносинах: дис: ... кандидата філософ. наук: 09.00.03. К., 2004. 186 с.
57. Залановська Л. І. Методологія дослідження компонентів міжетнічної толерантності. *Вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова*. Серія. Психологія. 2015. Вип. 2 (36). С. 58–68.
58. Зеньковецький В. В. История русской философии: в 2 т. Л. : Эго, 1991.Т. 2 880 с.
59. Зидерр. Социальная история семьи в Западной и Центральной Европе (конец XVIII-XX вв.); пер. с нем. Л.А.Овчинцевой; науч. ред. М.Ю. Брандт. М., 1997. С.8
60. Зотова Е. Ю. Современные исследования толерантности к неопределенности в зарубежной психологии. *Вестник НГУ*. Серия Психология. 2009. Т. 3. Выпуск 1. С. 147–155.

61. Ильинская С. Г. Толерантность как принцип политического действия: история, теория, практика. М.: Праксис, 2007. 288 с.
62. Іщенко Ю. Про забутий один чинник толерантності. Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності. Збірник матеріалі IV Міжнародної науково-теоретичної конференції, 1 -2 жовтня 2015 р. Житомир: Євенок О. О., 2015. С. 34–37.
63. Каневський Л. Правонарушения несовершеннолетних и их предупреждение. Казань : Изд-во Казанского университета. 1983. 152 с.
64. Карамішева Н.В. Евристика: навчальний посібник Л.: ПАІС, 2013. 272 с.
65. Кирилина А. В. О применении понятия гендер в русскоязычном лингвистическом описании. *Филологические науки*. 2000. № 3. С18–19.
66. Киселиця С. В. Парадокси толерантності у контексті життєвої мудрості. *Вісник Черкаського університету*. Серія «Філософія». Черкаси: Вид-во ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2015. Вип. 31 (364). С.59–66. URL:<http://philosophy-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/373/387> /<http://philosophy-ejournal.cdu.edu.ua/issue/view/54> (дата звернення: 11.08.20).
67. Коваленко О. Політика та практика викладання в умовах соціокультурного розмаїття. *Іноземні мови в навчальних закладах*. 2006. №5. С. 10–12.
68. Козакевич М. Терпимость – условие сотрудничества. *Наука и религия*. 1988. № 2. 64 с.
69. Козловець М. А., Ковтун Н. М. Національна ідентичність в Україні в умовах глобалізації: Монографія. К.: ПАРАПАН, 2010. 348 с.
70. Козырева П. М. Русская ментальность в языке и тексте. М.: Центр общечеловеческих ценностей, 2002. 112 с.
71. Колесов В. В. Русская ментальность в языке и тексте. СПб.: Востоковедение, 2006. 624 с.
72. Комарницкая В.А. Содержание обучения иностранному языку студентов неязыковых специальностей в контексте поликультурности. Стандарты

- мовної освіти в аспекті інтеркультурної комунікації. Матеріали I Міжнародної наук.практ. конференції. Мелітополь: МВП ЗІЕІТ, 2009. 111 с.
73. Компанієць Л. Г., Убейволк О. О. Толерантність як детермінанта ефективності міжкультурної комунікації: соціально-філософський аналіз. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2017. Вип. 2. С. 74–76.
74. Коник Н. В. Робота над лексичним матеріалом при формуванні комунікативної компетенції на заняттях іноземної мови в немовному вищому навчальному закладі. *Міжнародний форум. Мовна освіта: шлях до євроінтеграції*. Міжнародний форум, 17-18 березня 2005 р.; М-во освіти і науки України; КНЛУ. Британська Рада. за ред. С. Ю. Ніколаєвої, К. І. Онищенко. К. : Ленвіт, 2005. С. 95–96
75. Корнев В.И. Сущность учения буддизма. *Философские вопросы буддизма*. Новосибирск, 1984. С. 11.
76. Кравченко А. Архетип учителя: ідея, образ, відповідальність. Монографія. Львів: Ліга- Прес, 2013. 420 с.
77. Кремень В. Толерантність як імператив: національна ідентичність в добу глобалізації. *Політичний менеджмент*. 2011. № 2. С. 14– 32. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/РоМе_2011_2_4 (дата звернення: 15.09.2018).
78. Кремень В. Філософія людиноцентризму в освітньому просторі. *Філософія людини і освіта*. К. : МП Леся, 2012. С. 44.
79. Крилова С. А. Іпостасі любові та проблема теоретичного і практичного синтезу філософської антропології, психоаналізу і арт-терапії. *Філософська антропологія, психоаналіз і арт-терапія: перспективність взаємодії підхід філософської антропології як метаантропології*. Збірник наукових праць III Міжнародної науково-практичної конференції, 30-31 березня 2016 р.; м. Київ Укладачі: Н. В. Хамітов, С. А. Крилова. К.: Інтерсервіс, 2016. С. 28–36.
80. Крилова С. Краса людини: особистість, сім'я, суспільство (соціально-філософський аналіз): монографія. Ніжин: Аспект-Поліграф, 2011. 344 с.
81. Kuzmenko R. I. Gender Partnership and Tolerance Phenomenon. *Антропологічні виміри філософських досліджень*. 2019. Вип. 15. С. 73–81.

82. Кузьменко Р. Діалектика толерантності та любові в людському бутті. *Гілея: науковий вісник. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: збірник наукових праць* / гол. ред. В. М. Вашкевич; НПУ імені М. П. Драгомнова, ВГО Українська академія наук. Київ: Гілея, 2017. Вип. 123 (№ 7). С. 200–203.
83. Кузьменко Р. Кореляція феноменів толерантності і любові в людському бутті. *Nauki Społeczno-Humanistyczne. Polsko-ukraińskie czasopismo naukowe.* № 2. 2018. URL: https://sp-sciences.io.ua/s2624535/kuzmenko_raisa_2018_.correlation_of_the_phenomena_love_and_tolerance_in_human_being_social_and_human_sciences_polish-ukrainian_scientific_journal_01_17_
84. Кузьменко Р. Освіта як царина формування толерантної особистості. Майбутнє особистості і сім'ї: контексти філософської антропології, психоаналізу, арт-терапії та філософської публіцистики. Підхід філософської антропології як метаантропології: зб. наук. праць VI Міжнародної наук.-практ. конф., 22- 23 травня 2019 р.; за ред. Н. В. Хамітова. Київ: КНТ, 2019. С. 200–205.
85. Кузьменко Р. Проблема толерантності в контексті спільноті. Актуальні проблеми сучасної філософії та науки: виклики сьогодення: зб. наук. праць IV Міжвузівської науково-теоретичної конференції молодих науковців, 4 грудня 2018 р. Житомир: ЖДУ імені Івана Франка, 2018. С 38–39.
86. Kuzmenko R. The Role of Tolerance and Social Skills for a Man in a Modern World. Соціально- етичні та деонтологічні проблеми сучасної медицини (немедичні проблеми в медицині): зб. Матеріалів I Всеукраїнської науково-практичної конференції, 20 - 21 лютого 2020 р. ; Запоріжжя: ЗДМУ, 2020. С. 65–67.
87. Кузьменко Р. Толерантність під час вивчення іноземної мови: філософсько- антропологічний та культурологічний аспекти. *Social and Human Sciences. Polish-Ukrainian scientific journal* 02 (22). 2019. URL: <https://sp->

sciences.io.ua/s2650841/kuzmenko_raisa_2019_.tolerance_during_the_study_of_a_foreign_language_philosophical-anthropological_and_cultural_aspects_social_and_human_sciences_polish-ukrainian_scientific_journal_02_22

88. Kuzmenko R. Tolerance as an Alternative to Egoism, Altruism and Narcissism. Людина. Екзистенція. Культура. Підхід філософської антропології як метаантропології: зб. наук. Праць III та IV Всеукраїнських наук.-практ. конф.; за ред. Н. В. Хамітова, С. А. Крилової. Київ: КНТ, 2020. С. 276–279.
89. Кузьменко Р. Толерантність: етимологія і семантика. Гілея: науковий вісник. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич; НПУ імені М. П. Драгоманова, ВГО Українська академія наук. Київ: Гілея, 2018. Вип. 128 (№ 1). С. 223–227.
90. Kuzmenko R. I. Tolerance as Basis of Education. *Research Journal of Education, Psychology and Educational Sciences*. 2020. Issue 1. P. 9–12.
91. Кузьменко Р. Толерантність як основа спільної дії в бутті людини. *Вісник Національного авіаційного університету*. Філософія. Культурологія. Збірник наукових праць. Київ: НАУ, 2019. Вип. 1(№ 29). С. 93–98.
92. Кузьменко Р. Феномени любові та толерантності в людському бутті. Любов, смерть, сексуальність у сучасній філософії та психології: зб. наук. праць Всеукраїнської науково-практичної конференції, що проводить кафедра філософської антропології факультету філософської освіти та науки НПУ ім. М. П. Драгоманова, 1-2 грудня 2017 р. ; за ред. Н. В. Хамітова. Київ: Інтерсервіс, 2017. С. 27–30.
93. Кузьменко Р. Толерантність як основа співробітництва в майбутньому глобалізованому світі. Глобалізований світ: випробування людського буття: зб. матеріалів Міжнародної науково-теоретичної конференції, 6- 7 жовтня 2017 р. Житомир: Євєнюк О. О., 2017. С. 125–127.
94. Кузьменко Р. Феномен толерантності в освітньому процесі. Нові концепції викладання у світлі інноваційних досягнень європейської дидактики вищої школи: зб. наук. праць Міжнародної науково-методичної

конференції, 30-31 жовтня 2017 р. Київ: Вид-во імені М. П. Драгоманова, 2017. С. 35–37.

95. Кузьменко Р. Феномен толерантності як консолідуєчий фактор в людських відносинах. Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету. Матеріали звітної науково-практичної конференції викладачів, докторантів та аспірантів факультету філософії та суспільствознавства, 13-17 травня 2019 р. Київ: Вид-во імені М. П. Драгоманова, 2019. С. 66 – 68.

96. Кузьменко Р. Феномен толерантності як мистецтво життя. Філософська антропологія, психоаналіз і арт-терапія: перспективність взаємодії підхід філософської антропології як метаантропології: зб. наук. праць III Міжнародної науково-практичної конференції, 30-31 березня 2016 р.; за ред. Н. В. Хамітова. Київ: Інтерсервіс, 2016. С. 167–169.

97. Кун Т. Структура наукових революцій. К. : Port-Royal, 2001. 228 с.

98. Лактіонова А. В. Філософія дії: монографія. К. : ВПЦ «Київський університет», 2016. 367 с.

99. Лекторский В. А. О толерантности. *Философские науки*. 1997. № 3. С. 14–18.

100. Лекторський В.А. Про толерантність, плюралізм і критицизм. *Питання філософії*. 1997. № 11. С. 46–55.

101. Леонтьев Д. А. К операционализации понятия «толерантность». *Вопросы психологии*. 2009. № 5. С. 3–16.

102. Лібанова Е. Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку: кол. монографія. Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку. К. : ТОВ «Основа-Принт», 2009. 248 с.

103. Локк Дж. Послание о веротерпимости . Сочинения в 3 т. М.: Мысль, 1988. Т. 3. С. 91–135.

104. Локк Дж. Сочинения: в 3 т.; под ред. И. С. Нарского, М. : Мысль, 1985. Т. 3. 522 с.

105. Лосев А. Эрос у Платона. Бытие. Имя. Космос. М. : Мысль, 1993. 958 с.

106. Ляпунова В. А. Підготовка вихователів до формування толерантності дітей старшого дошкільного віку: монографія. Мелітополь: Вид, 2016. 363 с.
107. Малахов В. Етика: Курс лекцій. 2 вид. К.: Либідь, 2000. 384 с.
108. Мамардашвили М. К. Формы и содержание мышления (К критике гегелевского учения о формах познания). М.: Высш. шк. , 1968. С.18
109. Маркузе Г. Репрессивная толерантность. Критическая теория общества: Избранные работы по философии и социальной критике; пер.с англ. А. А. Юдина. М. : АСТ, Астрель, 2011. С. 97–136.
110. Марсель Г. Быть и иметь; пер. с фр. И. Н. Полонской. Новочеркасск: Сагуна, 1994. 160 с.
111. Міграція і толерантність в Україні: зб. статей за ред. Ярослава Пилинського. К.: Стилос, 2007. 192 с.
112. Милль Дж. О свободе; пер. с англ. А. Фридмана. *Наука и жизнь*.1993. № 11. С. 10–15.
113. Міньковський Г.М., Тузов А.П. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх. К. : Політвидав України. 1987. 313 с.
114. Мириманова М. С. Толерантность как система воспитания. Развитие личности. 2002. № 2. 154 с.
115. Мор Т., Кампанелла Т. Утопія. Місто Сонця; перекл. з лат. К.: Дніпро, 1988. 207 с.
116. Морен Э. Образование в будущее: семь неоложних задач. Синергическая парадигма. Синергетика образования. М.: Прогресс-Традиция, 2007. С. 24–96.
117. Мунье Е. Персоналізм. М.: Искусство, 1992. 144 с.
118. Наука і освіта. Зупинити деградацію; Чому вища освіта більше не must have? URL: <https://www.pravda.com.ua/search> (дата звернення: 17.11.2019).
119. Непійвода Н., Чуріна В. Мовна підготовка у школі та вузі. Українська мова та література. 2000. № 5. С. 9–11.

120. Нікішина Н. Любов як форма екзистенції особистості: Автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00. Тавр. нац. н-т ім. В.І.Вернадського. Сімф., 2006. 19 с.
121. Огієнко І. Українська культура. К.: Заповіт, 1992. 276 с.
122. Огнев'юк О. В. Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку: монографія. К.: Знання України, 2003. 450 с.
123. Oliynyk T.I. Raising cross-cultural awareness through English language teaching. *Іноземні мови*. 2008. №4. С. 29–32.
124. Ортега-и-Гассет Декомунизация искусства и другие работы. Эссе о литературе и искусстве: сборник. М.: Радуга, 1991. С.143
125. Ортега-и-Гассет Х. Этюды о любви. Эстетика. Философия. Критика. М., 1991. С. 406–407.
126. Панина Н. В., Головаха Е. И. Национальная толерантность и идентичность в Украине: опыт применения шкалы социальной дистанции в мониторинговом социологическом исследовании. *Социологический журнал*. 2006. № 3-4. С. 103–126.
127. Панченко Л. М. Гуманітарна складова вищої освіти в умовах суспільних трансформацій *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 92. С. 249–253.
128. Панченко Л. М. Вища освіта в інформаційному суспільстві: трансформація освітніх потреб. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені ГС Сковороди*. 2015. Випуск 44. С. 185–197.
129. Пек М.С. Непроторенная дорога. Новая психология любви, традиционных ценностей и духовного роста. К.: София, 1999. С. 219
130. Петровский А. Краткий психологический словарь. М.: Политиздат, 1985. 431с.
131. Пиш Здислав. Высшая форма терпимости – единство действий. *Наука и религия*. 1988. №2. 64 с.
132. Пірен М. І. Толерантність – дієвий чинник злагоди та консолідації. Соціальна і гуманітарна політика. *Вісник НАДУ*. 2015. № 2. С.51–56

133. Планк М. Научная автобиография. Избранные труды. Термодинамика. Теория излучения и квантовая теория. Теория относительности. М.: Наука, 1975. С. 649–664.
134. Платон Горий. Апология Сократа. Сочинения в 4 т. М.: Мысль, 1990. Т.1. 863 с.
135. Поліщук О. С. Колективна дія: соціальне пізнання і практика (досвід філософської концептуалізації): монографія. Тернопіль: ТОВ «Терно-граф», 2015. 400 с.
136. Поппер К. Р. Відкрите суспільство та його вороги: в 2 т. пер. з англ. О. Коваленка. К.: Основи, 1994. Т. 1. 444 с.
137. Портнов А. Н. Язык и сознание: основные парадигмы исследования проблемы в философии XIX–XX вв. Иваново: ИВГУ, 1994. 367 с.
138. Потаповская О.М. Ценностные приоритеты семейного воспитания в России. *Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета*. Серия 4: Педагогика. Психология. 2011. № 20. С. 110–13.
139. Препотенська М. Інтегральна людина як надбання мегаполісу. *Філософія науки: традиції та інновації*. 2013. № 1 (7). С. 134–142.
140. 1246. Препотенська М. П. Homo urbanus: феномен людини мегаполісу: монографія. Дніпропетровськ: Вид. Середняк Т. К., 2014. 420 с.
141. Prepotenska M. Tolerance in Discourses of Urbo Performances. *Journal of Science*. Lyon № 7. 2020. P. 67–71.
142. Риэрдон Бетти Э. Толерантность – дорога к мир: пер. с англ. О. Артемьева, А. Бураковской, Л. Котова. М.: Бонфи, 2001. 301 с.
143. Розеншток- Хюсси О. Речь и действительность. М. : Лабиринт, 1994. 224 с.
144. Ромовська З.В. Сімейний кодекс України: погляд в майбутнє. *Право України*. 2001. № 2. С. 63–69.
145. Роттердамський Еразм. Похвала глупості. Домашні бесіди: пер. з латини В. Литвинова, Й. Кобова. К.: Основи, 1993. 319 с.

146. Садохин А. П. Толерантное сознание: сущность и особенности. Толерантное сознание и формирование толерантных отношений (теория и практика): Сборник научных статей. Отв. ред. С. К. Бондырева. М.: Изд-во Московского психолого-социального института; Воронеж: ИНПО "МОДЭК", 2002. С. 20–30.
147. Самохвалова В. И. О содержании понятия «толерантность» в современном культурном контексте. *Философский журнал*. 2008. № 1. С. 161–176.
148. Сандагйин Э. В. Сферы толерантности и духовная революция «осевого времени». *Толерантность: сборник научных статей*. Вып. № 1. Кемерово, 1995. С. 57–67.
149. Саух П. Україна на межі тисячоліть: трансформація духу і випробування національним буттям. Рівне : Волинські обереги, 2001. 179 с.
150. Саух П. Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності. Збірник матеріалів II Міжнародної науково- теоретичної конференції, 19 – 20 травня 2011 р. Житомир: ЖДУ імені Івана Франка, 2009. С 3–6.
151. Світла Вселена. Кіно і телебачення: арт-терапія душі, зачарованої екраном. К.: КНТ, 2020. 358 с.
152. Свириденко Д. Академічна мобільність: відповідь на виклики глобалізації: монографія. К.: Від-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. 279 с.
153. Семенюк Н. В. Філософія безперервної освіти. Київ: Знання України, 2014. 347 с.
154. Скворцов Л. Толерантность: иллюзия или средство спасения. *Октябрь*. 1997. № 3. с. 138–155.
URL: <https://magazines.gorky.media/october/1997/3/tolerantnost-illyuziya-ili-sredstvo-spaseniya.html> (дата звернення: 17.10.2018).
155. Скреминская Л. Р. Запад – Восток (Духовные и творческие искания В. Г. Короленко) : дис. ... канд. филол. наук : 10.01.01. Бишкек, 2003. 160 с.

156. Сорокин П. Кризис современной семьи. Ежемесячный журнал литературы, науки и общественной жизни. 1916. № 2. с.3.
157. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество: пер. с англ. , общ. ред., сост., А. Ю. Соколова. М.: Политиздат, 1992. 543 с.
158. Стельмахович М. Українська родинна педагогіка: Навч. посібник. К.: ІСДО, 1996. 284 с
159. Стець В. Феномен толерантності в сучасному світі. *Людинознавчі студії*. 2013. Випуск 28. Філософія. С. 101–110.
160. Сухомлинський В. Слово рідної мови. *Українська мова і література в школі*. 1968. №12. С. 1–10.
161. Сухомлинський В.О. Як виховати справжню людину. Виб. твори в 5 т. Т. 2. К.: Рад. школа, 1976. С. 206.
162. Тарасюк Л. Проблема культури толерантності в сучасному суспільстві. *Гуманітарний вісник*. 2013. № 1. С. 39–44.
163. Тейлор Ч. Джерела себе. Творення новочасної ідентичності. Заг. ред.; пер. з англ. А. Васильченка. К.: Дух і літера, 2005. 695 с.
164. Терепищій С. Сучасні освітні ландшафти: монографія. Київ : Фенікс, 2016. 308 с.
165. Тертуллиан К.С.Ф. Апология . Творения Тертуллиана. СПб., 1849. С 62.
166. Тертуллиан. О терпении. Избранные сочинения. Общ. ред. А. А. Столярова. М.: Прогресс, 1994. 448 с.
167. Тиммер Джон. Состояние мировой науки: США и Европа впереди всех, но Китай их быстро догоняет. URL: <https://habr.com/ru/post/409633/> (дата звернення: 23.01.2018).
168. Тищенко Ю. А. Генезис феномену толерантності: від філософської категорії до політичного чинника у сфері міжетнічних відносин. Стратегічні пріоритети: науково-аналітичний щоквартальний збірник / Нац. ін-т стратег. досліджень. К.: НІСД, 2007. № 4 (5) .С. 62–68.
169. Толерантность и коммуникация: коллективная монография / Под ред. Г. И. Петровой. Томск: Дельтаплан, 2002.178 с.

170. Толерантність як соціокультурна проблема сучасності : матеріали Круглого столу, 29 травня 2007 р., м. Житомир / Нац. ін-т стратег. досліджень, Житомир. держ. ун-т імені І. Франка; ред. кол. : П. Ю. Саух (кер.) та ін. Житомир, 2007. 124 с.
171. Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності: II Міжнародна науково-теоретична конференція (17 грудня 2009 року): зб. матеріалів / за заг. ред. Сауха П. Ю. Житомир: Видавничий центр ЖДУ імені Івана Франка, 2009. 324 с.
172. Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності: Міжнародна науково-теоретична конференція. 1-2 жовтня 2015 року: [матеріали доповідей та виступів / редкол. П. Ю. Саух [та ін.]. Житомир: Вид. Євенок О. О, 2015. 340 с.
173. Толковый словарь русского языка. Даль В. М., 1998. 4472 с.
174. Тоффлер Елвін. Третя хвиля; з англ. пер. А. Євса. К.: Вид. дім Всесвіт, 2000. 480 с.
175. Туренко В. Проблема культури толерантності в сучасному суспільстві. *Гуманітарний часопис*. 2013. № 1. С. 39–44.
176. Турчинова Г. В. Модернізація освітнього середовища: проблеми та перспективи: Матеріали Четвертої Міжнародної науково-практичної конференції, м. Умань, 11–12 жовтня 2018 року / гол. ред. Осадченко І. І. Умань: ВПЦ «Візаві», 2018. 184 с.
177. Тягло О. Міграція і толерантність. Що таке сучасна толерантність? Київ: Стилос. 2007. С.143–148.
178. Україна виділила на науку в 2018 році лише 0,27 % ВВП. URL: <http://vnz.org.ua/novyny/nauka/10700-ukrayina-vydilyla-na-nauku-v-2018-rotsi-lyshe-027-vvp-grynevych-bachyt-vyhid-v-grantovomu-finansuvanni> (дата звернення: 18.11.2019).
179. Українець С. Соціально-трудова відносина в Україні: зміст і розвиток. *Україна: аспекти праці*. 1999. № 3. С. 35–41.

180. Український педагогічний словник .С.У. Гончаренко. К.: Либідь, 1997. 373 с.
181. Уолцер М. О терпимости / Пер. с англ. И. Мюрнберг. М.: Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000. 160 с.
182. У яких країнах найменше довіряють вакцинам? Інтеркативна таблиця (Wellcome Global Monitor, Gallup World Poll 2018). URL:<https://www.bbc.com/ukrainian/features-48682740> (дата звернення: 19.06.2019).
183. Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки; пер. с англ. и нем. А. Л. Никифорова. М.: Прогресс, 1986. 542 с.
184. Философская антропология: словарь. /Под ред. Н. Хамитова. 4-е издание. К.: КНТ, 2017. С. 326–327.
185. Философский энциклопедический словарь. Редакторы – составители Е. И. Губский, Г. В. Кораблева, В. А. Лутченко. ИНФРА. М.,1999. 576 с.
186. Философский словарь / Под. ред. И. Т. Фролова. 5-е изд. М.:Политиздат, 1987. 590 с.
187. Франк С.Л. Свет во тьме. Опыт христианской этики и социальной философии. Минск: Издательство Белорусского Экзархата, 2011. 414с.
188. Фрейд З. Будущее одной иллюзии. Психоанализ, религия, культура. СПб.: Ренессанс, 1992. С. 10–57.
189. Фромм Э. Бегство от свободы .Догмат о Христе.М.: Олимп, АСТ, 1998. С. 176–396.
190. Фромм Э. Душа человека. М.: Республика, 1992. 430 с.
191. Фромм Е. Мати чи бути? Пер. с англ. Общ. ред. и посл. В. И. Добреньков. 2-е изд., доп. М.: Прогресс, 1990. 336 с.
192. Хабермас Ю. Когда мы должны быть толерантными? О конкуренции видений мира, ценностей и теорий. *Социологические исследования*. 2006. №1. С. 45–53.
193. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие. ер. с нем. Под ред. Д. В. Складнева. Санкт-Петербург: Наука, 2001. 379 с.

194. Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления. Сост. и пер. с нем. и комент. В. В. Библихина. СПб. : Наука, 2007. 620 с.
195. Хайдеггер М. Что зовется мышлением? пер. с нем. Э. Сагетдинов. М. : Академический Проект, 2007. С. 25.
196. Хамитов Н. Философия: Бытие. Человек. Мир от метафизики к метаантропологии. Курс лекций. К.: КНТ, 2017. 268 с.
197. Хамітов Н. В. Дандекар Д. Д. Гендерні стратегії та політичне лідерство. Антропологічні виміри філософських досліджень наукових праць Дніпровського університету залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна 2019. № 15. с. 179
198. Хамитов Н., Крылова С. Этика. Путь к красоте отношений. К.: КНТ, 2017. 264 с.
199. Хамитов Н., Крылова С., С. Минева С. Этика и Эстетика. Словарь ключевых терминов. К.: КНТ, 2009. 329с.
200. Хамітов Н.В. Самотність у людському бутті. Досвід метаантропології. 3-е видання, виправлене і доповнене. К.: КНТ, 2018. 370 с.
201. Хамітов Н.В. Філософська антропологія: актуальні проблеми. Від теоретичного до практичного повороту. 3-е видання, виправлене і доповнене. К.: КНТ, 2019. 394 с.
202. Хамитов Н., Л. Менжулина. Антропологические парадигмы и мифологемы европейской философии. Спецкурс по истории философской антропологии. 1998. 143 с.
203. Хамитов Н.В. Философско-антропологические эссе. К.: КНТ, 2018. 284 с.
204. Хамитов Н., Крылова С., Розова Т., Минева С. Философская антропология словарь. К.: КНТ, 2014. 233 с.
205. Хамитов Н., Крылова С. Андрогин-анализ. Философский словарь: человек и мир. К.: КНТ, 2006. 308 с.
206. Хамітов Н., Крылова С. Філософський словник. Людина і світ. 2-е видання, виправлене і доповнене. К.: КНТ, 2018. 394 с.

207. Хаустов В. Украинская наука: как выйти из крутого пике. *Зеркало недели*. 2019. Выпуск 4. URL: https://zn.ua/SCIENCE/ukrainskaya-nauka-kak-vuyti-iz-krutogo-pike-307589_.html (дата звернення: 19.06.2019).
208. Хижняк А. В. Лабиринты толерантности: монография. Х.: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2014. 160 с.
209. Хомяков М. Б. Толерантность: парадоксальная ценность. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2003. Т. V. № 4. С. 98–112. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tolerantnost-paradoksalnaya-tsennost/viewer> (дата звернення: 06.01.2020)
210. Шалин В. Толерантность: культурная норма и политическая необходимость. Краснодар, 2000. 256 с.
211. Шелер М. Философское мировоззрение. Избранные произведения. М.: Гнозис, 1994. 480 с.
212. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории; пер. с нем. И. И. Маханькова. М.: Мысль, 1998. Т. 1. Гештальт и действительность. 671 с.
213. Шрейдер Ю. Равенство. Сходство. Порядок. М. : Наука. 1971. 256 с.
214. Шрейдер Ю. А. Лекции по этике. М. : Мирос. 1994. 136 с.
215. Юрданова М.Э. Семья в фокусе современных социальных проблем общества. Научные ведомости БелГУ. Серия: Философия. Социология. Право. 2011. № 2. Выпуск 15. С. 345.
216. Як зламати корупційну піраміду атестації наукових кадрів? Чому українські виші так низько у рейтингу “Word University Ranking?” – Електронний ресурс. Режим доступу: <https://uainfo.org/search?search> (дата звернення: 15.11.2019).
217. Bem S. L. Gender scheme theory: A cognitive account of sex-typing. *Psychological Review*. 1981. V. 88. P. 354–364.
218. Bhawhk D. P. S., & Brislin R. W. 1992). The Measurement of Interculturel Sensivity using the concepts of individualism and collectivism. *International Journal of Interculteral Relations*. 1992. №16. P. 413–436.

219. Brownowski J. *The Principle of Tolerance, a Sense of the Future*. Cambridge, MA, USA: MIT Press, 1977.
220. Cohen, Andrew Jason. "Toleration." *The International Encyclopedia of Ethics*. Ed. La Follette, Hugh. Oxford: Blackwell. 2013.
221. Cohen Andrew Jason. What the Liberal State Should Tolerate Within Its Borders. *Canadian Journal of Philosophy*, Volume 37 No. 4, December 2007. P. 479–513.
222. Collin P. *Harrap's Pocket English Dictionary*. London, the Chaucer Press Ltd, 1984. 633p.
223. Dewey J. *How We Think*. Chicago: Henry Regnery, 1993. P. 38–40.
224. Diamond L. *Sexual Fluidity: understanding women's love and desire*. Diamond Cambridge: Harvard University Press, 2009. 333 p.
225. Dobbernack J., Modood T. *Tolerance, Pluralism and Social Cohesion: Responding to the Challenges of the 21st Century in Europe*. 2011.
URL: <https://www.eui.eu/Documents/RSCAS/Research/MWG/201011/05-11-Triandafyllidou.pdf> (дата звернення: 07.01.2020).
226. Dummet M. *Tolerance. La tolerance aujourd'hui. Analyses philosophique*. UNESCO. Paris, 1993. P. 17–22.
227. Grohman Magdalena. *Teaching for Creativity: Mini-c, Little-c and Experiential Learning in College Classroom. Nauki o Wychowaniu. Studia Interdyscyplinarne*. 2018. № 2. P. 106–132. Poland
228. Hanvey Robert G. *An Attainable Global Perspective*. New York, New York: Center for War. Peace Studies. The American Forum for Global Education New York, 2004. URL: http://www.globaled.org/an_att_glob_persp_04_11_29.pdf
229. Heyd D. Introduction. *Toleration. An Elusive Virtue?* 1996. P. 3–18.
URL: <https://epdf.pub/toleration-an-elusive-virtue.html> (дата звернення: 07.01.2020).
230. Hortor J. *Toleration as a Virtue. Toleration. An Elusive Virtue?* 1996. P. 28–44. URL: <https://epdf.pub/toleration-an-elusive-virtue.html> (дата звернення: 07.01.2020).

231. Langerak Edward. From Civil Disagreement: Personal Integrity in a Pluralistic World. Georgetown university press. 2014. 169 p.
232. Mann R., Khyzniak O. Active Tolerance as a Collective Project: Global and Local Dimensions. *Journal Of Humanities And Social Science (IOSR-JHSS)*. 2017. Volume 22, Issue 4, Ver. P. 13–25. URL:https://www.researchgate.net/publication/316481938_Active_Tolerance_as_a_Collective_Project_Global_and_Local_Dimensions (12.01.2020)
233. McKinnon Catriona. Toleration: a Critical Introduction. London and New York: Routledge Taylor&Francis Group, 2006. 218 p.
234. Nicholson P. Toleration as a Moral Ideal. *Aspects of Toleration / Eds. J. Horton, S. Mendus*. London, New York: Methuen and Co. Ltd., 1985. P. 158–173.
235. Olson, C.L., & Kroeger, K. R. Global competency and intercultural sensitivity. *Journal of Studies in International Education*, 2001. № 5(2). P. 116–137.
236. Plecu Andrei. Tolerance and the Intolerable. Crisis of Concept. *Balticworlds (CBEES)*. 2013. № 3. P. 10–14.
237. Rawls J. *Gerechtigkeit als Fairness. Ein Neuentwurf*. Frankfurt an Main. 2006. 316 p.
238. Shorten A. Toleration and Cultural Controversies. *Res Publica*. 2005. Vol. 11. № 3. P. 275–299.
239. Stoycheva K. Talent, Science and Education: How Do We Cope With Uncertainty and Ambiguities? *Science Education: Talent recruitment and public understanding/ Eds. P.Csermely, L. M. Lederman*. 2003. P. 31–44. URL: <https://epdf.pub/science-education-talent-recruitment-and-public-understanding-nato-science-and-t.html> (дата звернення: 26.04.2020).
240. Tatarkiewicz W. *Dzieje sześciu pojęć*, Wrocław, Ossolineum. 1982. P. 41–45.
241. Thompson Jr. R. J. *Beyond Reason and Tolerance: The Purpose of Higher Education*. Oxford, Oxford University Press, 2014. 233 p.

242. Thompson, Dennis F. John Rawls, Political Liberalism // Oxford Handbook of Classics in Contemporary Political Theory. 2018. doi:10.1093/oxfordhb/9780198717133.013.38.
URL:https://dash.harvard.edu/bitstream/handle/1/37093186/Thompson_Political_Liberalism_pre_publication_corrected.pdf?sequence=4&isAllowed=y (дата звернення: 26.04. 2020).
243. Toffler, A. Global Gladiators Challenge the Power of Nations. New Perspectives Quarterly. 2000. № 17. P. 26–27. DOI: 10.1111/0893-7850.00233.
244. Tourinan Lopez, J.M. Familia. Escuela y sociedad civil. Agentes de educacion intercultural. La Coruna: Netbiblo, 2008. 260 p.
245. Waterlot G. Human Rights and the Fate Of Tolerance. Diogenes.1996. № 176. Vol. 44/4. P.53.
246. Williams B. Toleration: An Impossible Virtue? Toleration. An Elusive Virtue? 1998. P. 18–27. DOI:10.1515/9781400822010.18.
URL:<https://www.degruyter.com/view/books/9781400822010/9781400822010.18/9781400822010.18.xml> (дата звернення: 26.04. 2020).

Додаток А

Список публікацій здобувача. Основні теоретичні положення і висновки дослідження відображено в наукових публікаціях:

1. Кузьменко Р. Діалектика толерантності та любові в людському бутті. *Гілея: науковий вісник*. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич; НПУ імені М. П. Драгомнова, ВГО Українська академія наук. Київ: Гілея, 2017. Вип. 123 (№ 7). С. 200–203.

2. Кузьменко Р. Толерантність: етимологія і семантика. *Гілея: науковий вісник*. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич; НПУ імені М. П. Драгомнова, ВГО Українська академія наук. Київ: Гілея, 2018. Вип. 128 (№ 1). С. 223–227.

3. Кузьменко Р. Кореляція феноменів толерантності і любові в людському бутті. *Nauki Społeczno-Humanistyczne. Polsko-ukraińskie czasopismo naukowe*. 2018. № 02 (18). URL: https://sp-sciences.io.ua/s2624535/kuzmenko_raisa_2018_correlation_of_the_phenomena_love_and_tolerance_in_human_being_social_and_human_sciences_polish-ukrainian_scientific_journal_01_17

4. Кузьменко Р. Толерантність як основа спільної дії в бутті людини. *Вісник Національного авіаційного університету*. Філософія. Культурологія. Збірник наукових праць. Київ: НАУ, 2019. Вип. 1(№ 29). С. 93–98.

5. Кузьменко Р. Толерантність під час вивчення іноземної мови: філософсько-антропологічний та культурологічний аспекти. *Nauki Społeczno-Humanistyczne. Polsko-ukraińskie czasopismo naukowe*. 2019. №02 (19).

URL: https://sp-sciences.io.ua/s2650841/kuzmenko_raisa_2019_tolerance_during_the_study_of_a_foreign_language_philosophical-

anthropological_and_cultural_aspects._social_and_human_sciences._polish-ukrainian_scientific_journal_02_22_

6. Kuzmenko R. I. Tolerance as Basis of Education. *Research Journal of Education, Psychology and Educational Sciences*. 2020. № 1. P. 9–12. URL: <http://rjepss.ro/index.php/rjepss>

Опубліковані праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Кузьменко Р. Феномен толерантності як мистецтво життя. *Філософська антропологія, психоаналіз і арт-терапія: перспективність взаємодії підхід філософської антропології як метаантропології*: зб. наук. праць III Міжнародної науково-практичної конференції, 30–31 березня 2016 р. ; за ред. Н. В. Хамітова. Київ: Інтерсервіс, 2016. С. 167–169.

2. Кузьменко Р. Толерантност як основа співробітництва в майбутньому глобалізованому світі. *Глобалізований світ: випробування людського буття*: зб. матеріалів Міжнародної науково- теоретичної конференції, 6–7 жовтня 2017 р. Житомир: Євєнюк О. О., 2017. С. 125–127.

3. Кузьменко Р. Феномен толерантності в освітньому процесі. *Нові концепції викладання у світлі інноваційних досягнень європейської дидактики вищої школи*: зб. наук. праць Міжнародної науково-методичної конференції, 30–31 жовтня 2017 р. Київ: Вид-во імені М. П. Драгоманова, 2017. С. 35–37.

4. Кузьменко Р. Проблема толерантності в контексті спільноті. *Актуальні проблеми сучасної філософії та науки: виклики сьогодення*: зб. наук. праць IV Міжвузівської науково-теоретичної конференції молодих науковців, 4 грудня 2018 р. Житомир: ЖДУ імені Івана Франка, 2018. С 38–39

5. Кузьменко Р. Освіта як царина формування толерантної особистості. *Майбутнє особистості і сім'ї: контексти філософської антропології, психоаналізу, арт-терапії та філософської публіцистики. Підхід філософської антропології як метаантропології*: зб. наук. праць VI

Міжнародної наук.-практ. конф., 22–23 травня 2019 р.; за ред. Н. В. Хамітова. Київ: КНТ, 2019. С. 200–205.

6. Кузьменко Р. Феномен толерантності як консолідуєчий фактор в людських відносинах. *Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету*. Матеріали звітної науково-практичної конференції викладачів, докторантів та аспірантів факультету філософії та суспільствознавства, 13–17 травня 2019 р. Київ: Вид-во імені М. П. Драгоманова, 2019. С. 66–68.

7. Kuzmenko R. Tolerance as an Alternative to Egoism, Altruism and Narcissism. *Людина. Екзистенція. Культура. Підхід філософської антропології як метаантропології*: зб. наук. Праць III та IV Всеукраїнських наук.-практ. конф.; за ред. Н. В. Хамітова, С. А. Крилової. Київ: КНТ, 2020. С. 276–279.

8. Kuzmenko R. The Role of Tolerance and Social Skills for a Man in a Modern World. *Соціально-етичні та деонтологічні проблеми сучасної медицини (немадичні проблеми в медицині)*: зб. Матеріалів I Всеукраїнської науково-практичної конференції, 20–21 лютого 2020 р.; Запоріжжя: ЗДМУ, 2020. С. 65–67.

9. Кузьменко Р. Роль толерантності в науковій сфері. *Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету*. Матеріали звітної науково-практичної конференції викладачів, докторантів та аспірантів факультету філософії та суспільствознавства, 20–21 травня 2020 р. Київ: Вид-во імені М. П. Драгоманова, 2020. С. 51–53.

Апробація результатів дослідження.

1. Міжнародна науково-практична конференція «Філософська антропологія, психоаналіз і арт-терапія: перспективність взаємодії (підхід філософської метаантропології як метаантропології)» (Національний

педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, м. Київ, 30–31 березня 2016 року).

2. Перша Всеукраїнська науково-практична конференція аспірантів і студентів «Філософсько-антропологічні, психоаналітичні й екзистенціальні виміри буття людини». «Любов, смерть, сексуальність у сучасній філософії та психології» (Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, м. Київ, 1–2 грудня 2016 року).

3. IV Міжнародна науково-практична конференція кафедри філософської антропології НПУ імені М.П. Драгоманова «Особистість, стать, сім'я: виклики та відповіді філософської антропології, психоаналізу і арт-терапії (підхід філософської антропології як метаантропології)» (Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, м. Київ, 30–31 березня 2017 року).

4. Міжнародна науково-теоретична конференція «Глобалізований світ: випробування людського буття» (Житомирський державний університет ім. І. Франка, м. Житомир, 6 –7 жовтня 2017).

5. Міжнародна науково-методична конференція кафедри іноземних мов ф-ту природничо-географічної освіти та екології НПУ імені М.П. Драгоманова «Нові концепції викладання у світлі інноваційних досягнень Європейської дидактики вищої школи» » (Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, м. Київ, 30–31 жовтня 2017 року).

6. II Всеукраїнська науково-практична конференція аспірантів і студентів «Філософсько-антропологічні, психоаналітичні й екзистенціальні виміри буття людини». «Втрата і знаходження сенсу в бутті людини: можливості психоаналізу, арт-терапії і філософської публіцистики» (Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, м. Київ, 30 листопада 2017 року).

7. V Міжнародна науково-практична конференція кафедри філософської антропології НПУ імені М.П. Драгоманова «Майбутнє людини та людства: контексти філософської антропології, психоаналізу, арт-терапії та

філософської публіцистики (підхід філософської антропології як метаантропології)» (Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, м. Київ, 30–31 березня 2018 року).

8. III Всеукраїнська науково-практична конференція «Від самотності до любові: екзистенціальне розкриття людини» (Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, м. Київ, 29 листопада 2018 року).

9. IV Міжвузівська науково-теоретична конференція молодих науковців «Актуальні проблеми сучасної філософії та науки: виклики сьогодення» (Житомирський державний університет ім. І. Франка, м. Житомир, 4 грудня 2018 року).

10. VI Міжнародна науково-практична конференція кафедри культурології та філософської антропології, лабораторія метаантропологічних досліджень факультету філософії і суспільствознавства НПУ імені М.П. Драгоманова «Майбутнє особистості і сім'ї: контексти філософської антропології, психоаналізу, арт-терапії та філософської публіцистики. Підхід філософської антропології як метаантропології» (Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, м. Київ, 22 – 23 травня 2019 року).

11. I Всеукраїнська науково-практична конференція кафедри суспільних дисциплін та кафедри дитячих хвороб ЗДМУ «Соціально- етичні та деонтологічні проблеми сучасної медицини (немедичні проблеми в медицині)» (Запорізький державний медичний університет, 20–21 лютого 2020 року).